THE BOOK WAS DRENCHED

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

यांच्या निबंधमालेंतील

वक्तृत्व

निबंध.

[अर्थनिर्णायक व विवेचक टीपा, स्पष्टीकरणाचीं वाक्यें, चरित्र, विवेचन व प्रश्नपत्रिका इत्यादींसह.]

—संपादक—

दत्तो रामचंद्र कानेगांवकर, बी. ए. (ऑनर्स)

१९३६

चिपळूणकर पुण्यतिथि.
१७-३-३६

किंमत १॥ रुपया

मुद्रक व प्रकाशक
शंकर नरहर जोशी चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें.

संपादकाचे चार शब्द.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या 'वक्तृत्व' निबंध, मुंबई विद्यापीठानें प्रवेश-परीक्षेकरतां नेमला, तेव्हां मूळ निबंधमालेंतून हा निबंध वेगळा काढून विद्यार्थ्यांकरितां त्याची नवीन आवृत्ति काढणें क्रमप्राप्तच झालें. त्या दृष्टीनें ही आवृत्ति काढतांना मुख्यतः कांहीं गोष्टी ध्यानांत ठेवल्या होत्या. पैकीं मुख्य गोष्ट म्हणजे संहिता (Text) राखण्याची.

या ग्रंथांत कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या मूळ ग्रंथावरून म्हणजे 'निबंधमाला' मासिक पुस्तकाच्या मूळ प्रतीवरून सर्व नक्कल केलेली आहे. अलीकडील भाषापद्धतीप्रमाणें व विद्यार्थ्यांच्या सौकर्याकरतां शुद्ध प्रतींत कांहींहि ढवळाढवळ केलेली नाहीं! शास्त्रीबुवांच्या वेळीं 'अलीकडील' याऐवजीं 'आलीकडील' असें लिहिण्याचा प्रघात होता, तेव्हां असली क्षुद्र विसंगति (?) टाळण्यासाठीं 'संहिता' बदलणें ठीक नाहीं! एकत्र बांधलेल्या निबंधमाला ग्रंथावरून मुद्रितें न तपासतां तीं वेळोवेळीं 'शास्त्रीबुवांनीं' स्वहस्तें तपासलेल्या मूळ मासिकांवरून तपासलीं आहेत.

विद्यार्थ्यांसाठींच ही आवृत्ति असल्यानें टीपा देतांना शक्य तितक्या विद्यार्थ्यांना नडणाऱ्या अशाच ठिकाणच्या दिल्या आहेत. उगाच विद्वत्तेचा डौल दाखवण्याचा वृथा प्रयत्न केलेला नाहीं! अवघड शब्दांचे अर्थ, स्पष्टीकरणाचीं वाक्यें, माहितीच्या टीपा व थोडीशी प्रसंगोपात्त टीका—अशी दृष्टि टीपा काढतांना ठेवलेली दिसेल. स्पष्टीकरणाचीं वाक्यें, लहान टंकाक्षरांत मुद्दाम दिलेलीं आहेत. शेवटीं विद्यार्थ्यांना उपयोगी म्हणून परिशिष्टांत पंचवीस प्रश्न काढून दिलेले आहेत. आधींच "वक्तृत्व" निबंध मोठा व त्याला ही बाहेरची 'जडजोखीम' कितपत झेपेल याचाही संशयच होता; पण ज्याशिवाय निबंधाची सांगताच होणें नव्हतें तेवढें दिलेलें आहे. स्वतः शास्त्रीबुवांच्या टीपा त्यांच्या मूळच्या अंकांप्रमाणें प्रत्येक पानाखालीं आंकडे टाकून दिलेल्या आहेत. असो.

शास्त्रीबुवांना हें जग सोडून आज बरोबर ५४ वर्षें झालीं! आज त्यांची पुण्यतिथि साजरी करण्याचा हा सुयोग त्यांच्या या पुस्तकानेंच मला आणून दिला व त्यायोगें त्यांच्या पश्चात् थोडीशी तरी त्यांची सेवा करण्याचा मान मिळाला त्याबद्दल मला कृतकृत्यता वाटत आहे.

—मात्र ज्यांच्या सहानुभूतीशिवाय ही अल्प सेवाही घडणें शक्य नव्हतें, त्यांचे आभार न मानणें अयुक्त होईल. अथपासून इतिपर्यंत श्री. रा. रा. शंकरराव ऊर्फ भाऊसाहेब जोशी,—चित्रशाळेचे मॅनेजर, तसेच माझे मित्र रा. दा. पां. रानडे, श्री. वि. गो. पटवर्धन बी. ए. व श्री. भा. कृ. जोशी यांचे मी आभारपूर्वक स्मरण करतों !

शेवटीं ज्या सरस्वतीभक्तांकरतां हा प्रयत्न आहे, त्यांना तो पटो व रुचो एवढीच प्रार्थना करून हे चार शब्द मी पुरें करतों !

चिपळूणकर-पुण्यतिथी,
१७ मार्च १९३६.
४०९, सदाशिव पेठ, पुणें.

दत्तो रामचंद्र कानेगांवकर.

‘ मराठी भाषेचे शिवाजी ’

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें चरित्र.

“ नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने ।
विक्रमार्जितसत्वस्य स्वयमेव मृगेंद्रता ॥”

या महापुरुषाचा जन्म पुणें येथें इ० स० २० मे १८५० या सालीं झाला. यांचे वडील कै. कृष्णशास्त्री हे विद्याखात्यांत मोठ्या अधिकारावर असलेले व स्वतः जाडे विद्वान् असल्यानें सरस्वतीचें बाळकडूच यांना मिळालें होतें. यांची बुद्धि पहिल्यापासून तीव्र असल्यानें आपला नेहमींचा अभ्यास सांवरून इतर अवांतर कामें करण्याची यांची हांव मोठी विलक्षणच होती ! अवघ्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी ते मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले व तेही त्यांचीं १।२ वर्षे गांवठी शाळेंत व्यर्थच गेलेलीं होतीं हें लक्षांत घेतल्यावर मोठा अचंबाच वाटतो !

पूना हायस्कुलांतून १८६६ सालीं पसार होऊन ते त्याच वर्षी नवीन बांधलेल्या ‘ डेक्कन ’ कॉलेजांत गेले. या वर्षी त्यांचा विवाहहि झाला होता. कॉलेजांत गेल्यावर तेथील स्वतंत्र वातावरणांत यांची वृत्ति अधिकच खुलली व त्याबरोबर परीक्षेचा अभ्यास करण्याकडे तितकें जास्त लक्ष न देतां ते इतर अवांतर पुस्तकेंच जास्त वाचूं लागले ! व याचा परिणाम त्यांना एक वर्ष नापास होऊन भोगावा लागला. तरी पण या १।२ वर्षांत त्यांनीं आपल्या पुढच्या जीवनाची तयारी पूर्णपणें करून ठेवली. कां कीं, परीक्षेनें जितकें मन सुसंस्कृत झालें असतें त्यापेक्षां या वाचनानें त्यांना पुढें फार हात दिला. कॉलेजांत असतांना यांचा स्वभाव शांत व धिमा असे. ‘ सभेमध्यें उठून बोलण्याची संवय व्हावी, म्हणून कॉलेजांत विद्यार्थ्यांच्या ज्या सभा दर आठवड्यास होत असतात त्यांत विष्णुशास्त्री यांनीं कधीं भाषण केलेलें ऐकिवांत नाहीं. तथापि दोन तीन वेळां त्यांनीं तेथें निबंध लिहून वाचले आहेत. यांतील एका निबंधाचें नांव “ प्राचीन हिंदु लोकांचें ज्ञान ” असा होता. ”

१८७० सालीं बी. ए. झाल्यावर सरकारी हायस्कूलांत १०० रुपये पगाराची नोकरी मिळाली. पण यांच्या कडव्या स्वभावामुळें ती शेवटपर्यंत टिकली नाहीं. प्रथमतः ‘ शालापत्रक ’ मासिकांतून ‘ संस्कृत कवी ’ नांवाचा निबंध

लिहिण्यास सुरवात केली; पण तेथेंही न जमल्यानें १८७४ सालीं स्वतंत्र ' निबंधमाला ' नांवाचें मासिक काढलें. या मासिकासंबंधींचा हरएक उद्योग ते स्वतःच करीत असत. सन १८७५ सालीं ' लोकभ्रम ' या निबंधानंतर ' वक्तृत्व ' निबंध त्यांनीं सुरू केला. या निबंधावर त्या वेळीं पुष्कळच खडाजंगी झालेली होती. निबंधमालेचा खपही बराच होत असल्यानें शास्त्रीबुवांस थोडाफार फायदाच होत होता. १८७६ सालीं शास्त्रीबुवांच्या निर्भीड लेखणींत राजद्रोहाचा वास येत आहे अशी तक्रार 'बॉंबे गॅझेट्' या पत्रांत ' एलिफास् 'या टोपण नांवाखालीं आली. त्यास शास्त्रीबुवांनीं समर्पक उत्तरही दिलें. पण त्याचा परिणाम म्हणून त्यांची बदली रत्नागिरीस झाली. पुढें नोकरीचा कंटाळा आल्यानें त्यांनीं १८७९ सालीं राजीनामा दिला व बुधवार पेठेंत त्याच सालीं श्री. रा. शाळिग्राम यांच्या सहकार्यानें ' किताबखाना' नांवाचें पुस्तकविक्रीचें दुकान काढलें. हळूंहळूं यापुढें शास्त्रीबुवांच्या कार्याचा व्याप वाढत चालला. शिक्षणाविषयीं अहोरात्र विचार चालून शेवटीं नवीन पद्धतीवर व जिवंत शिक्षण देण्यासाठीं म्हणून मोरोबादादाचे वाड्यांत ' न्यू इंग्लिश स्कूल ' स्थापन केलें ! पसारा जसजसा वाढत चालला, तसतसा यांचा उत्साहही वाढतच चाललेला होता. याच वर्षी त्यांनीं एक जुना छापखाना थोडक्या किंमतींत विकत घेऊन नवीन ' आर्यभूषण ' छापखान्याची स्थापना केली. नंतर १ जानेवारी १८८१ रोजीं लो० टिळक, ' सुधारककार ' आगरकर इ० मंडळींच्या साहाय्यानें दोन साप्ताहिकें एक इंग्लिश व एक मराठी अशीं सुरूं केलीं. तीं म्हणजे ' मराठा ' व ' केसरी ' हीं होत !

शास्त्रीबुवांना जुन्या इतिहासाविषयीं अत्यंत अभिमान होता व म्हणून पोवाडे, बखरी, लावण्या इ० चा संग्रह करण्याची त्यांची तीव्र इच्छा होती व ती पुरवावी म्हणून कै० साने, मोडक इ० च्या मदतीनें त्यांनीं सन १८६८ सालापासून ' काव्येतिहाससंग्रह ' नांवाचें मासिक सुरूं केलें होतें ! चित्रकलेचा नाद म्हणून व अभिमान म्हणून कै. बा. वा. जोशी याच्या देखरेखीखालीं ' चित्रशाळा ' स्थापन केली. ही गोष्ट १८७७ सालीं झाली !

अशा तऱ्हेनें शेकडों तऱ्हेचे व्याप शास्त्रीबुवांनीं सुरूं केले होते व पुढेंही ' ग्रंथमाला ' काढण्याचा त्यांचा विचार होता पण—सर्वभक्षक काळापुढें कोणाचेंहि कांहीं चालणारें नव्हतें ! १६ जानेवारी रोजीं फोटो काढण्यासाठीं

जास्त वेळ उन्हांत बसल्याचें निर्मित्त होऊन त्यांना रात्रीं ताप भरला. त्या दिवसांपासून त्यांची प्रकृति साधारण बरी होती पण आदल्या दिवशीं कांहीं कुपथ्य झाल्याचें निमित्त होऊन ता. १७ मार्च १८८२ रोजीं शास्त्रीबुवांचा आत्मा ही नश्वर कुडी सोडून चालता झाला !

वयाच्या अवघ्या ३२ वर्षांच्या जीवनांत इतकी घडामोड करणारे व आपलें नांव अजरामर राहीलसे करणारे महान् पुरुष शास्त्रीबुवाखेरीज गेल्या दोनतीनशें वर्षांत कोणीही झाले नसतील. तरवारीच्या जोरावर शूरत्वाची निशाणी फडकवण्याचे दिवस गेलेले होते. महाराष्ट्रांतील जनता स्वार्थी, निरभिमानी व भेकड बनत चालली होती. तिला 'वाघिणीचें दूध' पाजण्याचें अवघड काम लेखणीच्या जोरावर शास्त्रीबुवांनीं केलें ! श्रीशिवाजी महाराजांच्या वेळीं धर्म व स्वत्व रक्षण्यासाठीं जी कामगिरी ' महाराजांनीं ' केली तीच कामगिरी भाषेचे व समाजाचे बाबतींत शास्त्रीबुवांनीं केली व म्हणूनच ' मराठी भाषेचे शिवाजी ' हा किताब त्यांना यथार्थ आहे. चरित्रारंभीं दिलेल्या श्लोकाप्रमाणें मराठीच्या राजसिंहासनावर अनभिषिक्त ' राजेपण ' मिरवणारे शास्त्रीबुवा सिंहाप्रमाणें होते. जंगलांत सिंहाला कोणी अभिषेक करीत नाहीं कीं 'राजा' म्हणून ठरावही करीत नाहींत. पण स्वतःच्या पराक्रमाच्या जोरावर सर्व श्वापदांचें अधिपत्य त्यानें स्वतःच मिळवलेलें असतें ! भाषेंतील पहिलें व अधिकाराचें स्थान शास्त्रीबुवांनीं स्वतःच्या कृत्यांनीं, लेखणीच्या जोरावर मिळाविलेलें आहे.

शास्त्रीबुवांची भाषा जोरदार, निर्भीड व प्रसंगविशेषीं खोंचक पण जहरी अशी आहे. मताभिनिवेशांत एकदां लेखणी सुरूं झाली कीं ती कुठपर्यंत जाईल त्याचा नेम नाहीं (उ० पृष्ठ ८५-८७). "...आवेशयुक्त व चटकदार वर्णन करण्याची व प्रसंगोपात्त निरनिराळ्या मनोवृत्ती-हास्य, विनोद, पूज्य भाव, तिरस्कार, प्रेम, द्वेष, इत्यादि हुबेहुब उठवून देऊन वाचकांचीं अंतःकरणें उचंबळून देण्याची हातोटी त्यांना साधूनच गेली होती."

वक्तृत्व.

तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचनं यच्छृण्वतां चेतसः
प्रोल्लासं रसपूरणं श्रवणयोरक्ष्णोर्विकासश्रियम् ।
क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत् कार्यान्तरप्रस्मृतिं
प्रोत्कण्ठामनिशं श्रुतौ वितनुते शोकं विरामादपि ॥ १

अंक १८—(१) विषयोपक्षेप. (२) 'वक्तृत्व' शब्दाची व्याख्या. (३) प्रस्तुत विषयाचे विभाग. (४) वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति. (५) तिचा लोकसत्तात्मक राज्याशीं संबंध. (६) उदाहरणें:-- (७) ग्रीस देश. (८) डिमॉस्थेनीस्. (९) रोम. (१०) सिसरो. (११) इंग्लंड्. (१२) बर्क.

१. हा विषय फार महत्त्वाचा आहे. त्यांतून आलीकडे पांच-सहा वर्षें तर याकडे लोकांचें चोहोंकडे विशेष लक्ष लागलें असल्या-मुळें याविषयीं थोडाबहुत कांहींच विचार न केलेले फार थोडे लोक सांपडतील. यास्तव या खेपेस सदरील विषयावर कांहीं विचार प्रगट करण्याचें मनांत आणलें आहे. पुस्तककर्त्यांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे निरनिराळ्या विषयांवर लोकांचीं जीं मतें ठरून गेलीं असतील त्यांचा खरेखोटेपणा पाहून तीं नीट करण्याचा यत्न करणें हें होय. यास्तव प्रस्तुत विषयावर लोकांत सामान्यतः जीं मतें आढळतात त्यांविषयीं विचार करून या विषयाचें स्वरूपही आमच्या

---

१. "सभेंत उभें राहून वक्त्यानें बोलणें तर असें बोलावें कीं, तें ऐक-तांना श्रोत्यांचीं अंतःकरणें प्रसन्न व्हावीं, कर्ण वाग्रसानें भरून जावे, आणि डोळे आश्चर्यानें विकास पावावे; तसेंच क्षुधा, निद्रा, श्रम, दुःख आणि काल-गति यांचें त्यांस भान राहूं नये; इतर सर्व कार्यांचें विस्मरण पडून भाषण ऐकण्याकडेच त्यांस अतिशय उत्कंठा वाटावी; आणि तें संपलें असतां फार वाईट वाटावें !"

वाचकांच्या लक्षांत विशेष यथार्थत्वानें आणावें या हेतूनें पुढील निरूपण करतों.

२. आतां प्रथमतः ' वक्तृत्व ' शब्दाचा मूळ अर्थ पाहिला तर ' बोलणारेपणा ' म्हणजे ' बोलण्याची शक्ति ' असा होय. पण हा केवळ यौगिक अर्थ झाला. रूढीवरून पाहिलें असतां नुसत्या वाचाशक्तीस हा वरील शब्द लागत नाहीं; त्याच्या पोटीं वरच्याहून पुष्कळ जास्त अर्थ गर्भित होतो. तो पुढें वक्त्यांच्या अंगीं कोणकोणते गुण अवश्य असले पाहिजेत त्याचें वर्णन करतांना स्पष्ट होईलच. सध्यां प्रसंगानुसार थोडक्यांत येवढेंच सांगतों कीं, ' वक्तृत्वा 'चें मुख्य लक्षण मोहकपणा होय. म्हणजे जें भाषण ऐकतांच श्रोत्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ होऊन ती बोलणाराकडे अगदीं वेधून जावी त्याचें नांव वक्तृत्व.

३. आतां प्रस्तुत विषयाचे चार भाग करून त्यांचा क्रमवार विचार करूं. ते चार भाग असे—एक वक्तृत्वाचें आदिपीठ जो ग्रीस देश तेथें त्याची उत्पत्ति होऊन प्रसार कसा झाला व तेथें तें कोणत्या दशेस येऊन पोंचलें याविषयीं लिहून नंतर तेथून इतर देशांत त्याचा फैलावा कसा व कितपत झाला वगैरे वृत्तांत लिहूं. याप्रमाणें पहिल्या भागांत देशांतराचें कथन करून दुसऱ्यांत या आपल्या देशांत प्रस्तुत प्रकार कितपत होता याविषयीं निरूपण करूं. तिसऱ्यांत हल्लीं वक्तृत्वोत्तेजनाचा जो प्रकार चालू आहे त्याविषयीं कांहीं लिहूं. आणि चवथ्यांत सदरील विषयाविषयीं एकंदरीनें विवेचन करून वक्त्याचे अंगीं गुण कोणकोणते असायास पाहिजेत, वक्तृत्वापासून उपयोग काय, इत्यादि गोष्टींविषयीं विवेचन करूं.

४. तेव्हां प्रथमतः प्रस्तुत वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति कशी होते व त्याचा फैलावा होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणभूत होतात याविषयीं विचार करायाचा. आतां एकंदर इतिहासावरून जर

पाहिलें तर एक मोठी गोष्ट कळून येते कीं, जेथें जेथें लोकसत्तात्मक राज्यें होतीं तेथें तेथें वरील गुणांचें वास्तव्य होतें. पाहा कीं, सगळ्या ग्रीस देशांत आथेन्स येथेंच काय तो वरील राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें मोठमोठे नामांकित वक्ते तेथेंच मात्र निपजले. बाकी, त्या शहराच्या जोडीचीं दुसरीं जीं स्पार्टा, थीब्स्, मासिडन् वगैरे संस्थानें होतीं त्यांच्या सगळ्या इतिहासांत कोणी मोठा वक्ता होऊन गेल्याचें एक सुद्धां उदाहरण सांपडत नाहीं. तोच प्रकार पुढें इटाली देशांतही नजरेस येतो. त्या देशांतही ग्रीसप्रमाणेंच अनेक संस्थानें होतीं; पण मोठे वक्ते झालेले असे रोम शहरीं मात्र इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तोच प्रकार अर्वाचीन काळीं आलीकडे सुमारें शंभर दोनशें वर्षें इंग्लंडांतही दृष्टीस पडतो. तो तरी केव्हांपासून म्हणाल तर राजाचें आणि प्रजेचें मोठें युद्ध होऊन दुसऱ्या पक्षास अधिकाधिक स्वातंत्र्य ज्या वेळेपासून मिळूं लागलें तेव्हांपासूनच. तसेंच सुमारें शंभर वर्षांपूर्वीं फ्रान्स देशांत मोठी धामधूम होऊन तद्देशीय लोकांस जें क्षणिक स्वातंत्र्य प्राप्त झालें होतें, त्या प्रसंगींही येवढ्याशा थोड्या वेळांत सुद्धां वक्तृत्त्वशक्तीचा क्षणमात्र उदय झाला होता. तसाच आलीकडे अमेरिकेंतील नव्या प्रजासत्तात्मक राज्यांतही झाला आहे. आतां तोच प्रकार उलट पाहा. इकडे एशियाखंडांत आजपर्यंत शेकडों मोठमोठीं राज्यें होऊन गेलीं; पण एकांतही वक्त्याच्या भाषणानें सगळे लोक एकदम चेतून गेले आहेत, वक्त्यांच्या पाठशाळा घातल्या असून त्यांतून मोठ्या नामांकित गुरूंचें शिष्यास व्याख्यान चाललें आहे, अथवा संस्थानिक कारभाराच्या मोठाल्या सभांतून दोन वक्त्यांच्या परस्परांवर कोट्या प्रतिकोट्या चालल्या आहेत असा प्रकार बिलकूल कोठेंही आढळत नाहीं. फार तर काय, पण ‘ वक्ता ’ व ‘ वक्तृत्व ’ हे शब्दही आलीकडील नव्या अर्थाचे दर्शक असे एशिया खंडांतील

कोणत्याही भाषेंत सांपडतीलसे वाटत नाहीं. कारण कोणत्याही शब्दानें वाच्य जो अर्थ तोच जर लोकांच्या मनांत कधींच आला नसेल तर त्याचा व्यंजक शब्द भाषेंत कधीं असणार नाहीं हें उघडच आहे. असो; तसेंच दुसरें प्रत्यंतर हें पाहा कीं, आमच्या प्राचीन हिंदु लोकांत अनेक शास्त्रें व विद्या उदयास आल्या होत्या, व यास्तव ग्रीक्, रोमन् वगैरे जुन्या राष्ट्रांतून जे जे प्रकार आढळतात ते सर्व आमच्या देशांत होते, पण नव्हते असे दोन मात्र. एक इतिहास आणि दुसरें वक्तृत्व. यांपैकीं पहिल्याचा अभाव असण्याचीं कारणें गेल्या सालच्या जून महिन्याच्या अंकांत दाखल केलीं आहेतच. आणि दुसऱ्याच्या अभावाची उपपत्ति प्रस्तुत प्रतिपादनावरून सहजच होईल. ती अर्थात अशी कीं आमच्या देशांत राज्यांचा प्रकार काय तो साम्राज्याचाच होता; म्हणजे सगळी सत्ता एका राजाच्या हातीं असून सर्व प्रजा त्याची केवळ अंकित;अशीच राज्यरीति प्राचीन काळापासून तों आजपर्यंत सारखी चालत आली आहे. यास्तव वक्तृत्वाची उत्पत्ति येथें कधीं झाली नाहीं ती ठीकच. मुसलमानांचा इतिहास जर पाहिला तर त्यावरून तर प्रकृत सिद्धांतास फारच मोठी दृढता येते. पाहा कीं, महंमदाच्या अनुयायांनीं अरबस्तान, इराण, हिंदुस्थान, चीन असे पूर्वेकडील देश व पश्चिमेकडे मिसर देश,आफ्रिकेचा उत्तर किनारा,स्पेन,फ्रान्स, व हल्लीं ज्यास तुर्कस्थान म्हणतात ते दोन देश, येवढा पृथ्वीचा अफाट विस्तार व्यापून इतकीं निरनिराळीं राज्यें स्थापलीं असतां,–व त्यांतून विशेष काय कीं, ग्रीक् व रोमन् लोकांच्या सगळ्या विद्या त्यांनीं आपल्याशा करून टाकल्या असतां, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पनाही कधीं त्यांच्या मनांत आली नाहीं. आणि ग्रीक् लोकांचे वैद्यकावरील, ज्योतिषावरील, अध्यात्मविद्येवरील वगैरे सर्व ग्रंथ जरी त्यांनीं आपल्या भाषेंत उतरवून त्यांचा मोठ्या हौसेनें अभ्यास

केला, तरी त्या भाषेंतील वक्तृत्वाचे जे अत्युत्तम ग्रंथ ते मात्र त्यांच्या राज्यरीतीस अगदींच विरुद्ध असल्यामुळें त्यांस विशेष प्रिय झाले नाहींत असें दिसतें. कारण ते प्रिय होऊन त्यांतील मतें जर त्यांच्या मनावर ठसतीं तर ग्रीक् व रोमन् लोकांच्या सारखें एकादें तरी लोकसत्तात्मक राज्य त्यांच्या येवढ्या अफाट मुलखांत कोठें तरी स्थापित झालें असतें. असो; पण वरील लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना इकडील पूर्वदेशीय लोकांच्या मनास किती अत्यंत अपरिचित आहे याची उत्कृष्ट प्रचीति आह्मांस आमच्या घरचीच आहे. हल्लीं आमच्या देशांत इतक्या हजारों सभा दर वर्षीं उपस्थित होतात व लवकरच लयासही पावतात, याचें मुख्य कारण पाहूं गेलें असतां ही सभांची पद्धत केवळ अन्यदेशीय असल्यामुळें तिचें बीं इकडील लोकप्रचारांत रुजण्यास अजून पुष्कळ काळ पाहिजे हें होय असें आम्हांस वाटतें. आज हजारों वर्षें लोकप्रवृत्तीचा जो ओघ चालत आला आहे, त्यास एकाएकींच नवें वळण देऊं लागलें असतां कसें चालेल? असो. तेव्हां वरील उल्लेखावरून एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना एशियाकडील लोकांस बिलकुल माहीत नव्हती. म्हणून संस्कृत, फारसी, आरबी वगैरे भाषांतून ग्रीक् व ल्याटिन् भाषांप्रमाणें वक्तृत्वाचे ग्रंथ मुळींच नाहींत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

५. वरील प्रतिपादनाचा रोंख आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत आलाच असेल कीं, वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास देशांतील राज्यरीति एका विशेष प्रकारची असावयास लागते. हा विशेष प्रकार लोकसत्तात्मक राज्य हा होय. आतां हाच प्रकार मात्र वक्तृत्वाच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस कां कारण व्हावा, व इतरांत वरील दोन गोष्टी कां होऊं नयेत, याचें कारण जर कोणी विचारील तर तें सांगण्यास फार कठीण आहे असें नाहीं. पाहा कीं, मनुष्याचा काय

अगर राष्ट्राचा काय, कोणाचाही अंगभूत गुण प्रगट होण्यास कांहीं विशेष प्रसंगच यावा लागतो; तो जर आला नाहीं तर तो कधींही दृष्टोत्पत्तीस यावयाचा नाहीं. तर याचप्रमाणें कोणा मनुष्याच्या ठायीं वक्तृत्वशक्ति कितीही उत्कृष्ट असली, तरी जोंपर्यंत तिचा विकास होण्यास हवा तसा अवकाश मिळाला नाहीं, तोंपर्यंत ती त्याची त्याजपाशींच, त्यास स्वतःसही न कळतां राहील हें उघड आहे. तर यावरून सहजच दिसून येईल कीं, लोकसत्तात्मक राज्य असून समाजाच्या किंवा सभेच्या बहुमतानें जेव्हां राज्यकारभार नेहमी चालत असतो, तेव्हां बुद्धिमान् पुरुषांस अशा समाजांचें किंवा सभांचें एकचित्त करून आपल्यासारखा एकादा सल्ला करून घेणें असतां त्यांस वक्तृत्वासारखें जबरदस्त हत्यार कोणतेंही सांपडणार नाहीं. तें ज्याजपाशीं पुरें असेल त्याच्या मग सर्व लोक मुठींत आले असें समजावयाचें. तो म्हणेल ती पूर्व दिशा होऊन सगळ्या संस्थानावर त्याचाच अंमल चालू आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सर्व राज्यप्रकारांत लोकसत्तात्मक राज्य हेंच वक्तृत्वशक्तीच्या उदयास अनुकूल होय; कारण बाकी कोणत्याही प्रकारांत बहुजनांच्या मतावर राज्यकारभार चालत नसल्यामुळें बहुजनांचें मन आपल्या मताकडे वळविण्याची कला जें वक्तृत्व त्याची गरजच पडत नाहीं; आणि याप्रमाणें वरील कलेचें मूळच खुंटल्यामुळें तिचा विस्तार होण्याचा संभवच नाहीं हें उघड आहे.

६. वरील दोन कलमांत वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास कोणच्या प्रकारची स्थिति असावी लागते याविषयीं सामान्यतः लिहिलें. आतां वरील नियमाचीं कांहीं इतिहासप्रसिद्ध उदाहरणें दाखल करतों. त्यांवरून वरच्या नियमाचा खरेपणा आमच्या वाचकांच्या चांगला लक्षांत येईल.

७. पहिलें मोठें उदाहरण ग्रीस देश. या देशाचा [1]इतिहास ज्यानें वाचला नाहीं त्यानें मानवी बुद्धीचे अद्भुत अद्भुत चमत्कार मुळींच पाहिले नाहींत असें म्हटलें पाहिजे. हा देश पृथ्वीच्या साऱ्या खंडात अगदीं लहान जें युरोपखंड त्याच्या नकाशांतही पाहिला असतां पुरतां टिचभरही भरणार नाहीं. पण येवढासा चिमुकला देश असतांही 'मूर्त लहान पण कीर्त मोठी' या आपल्या भाषेंतील म्हणीप्रमाणें याच्या कीर्तीचा दुंदुभि आजपर्यंत साऱ्या जगभर वाजत आहे, व तसाच तो जगत्प्रलयावधि वाजत राहील! याच्याहून शंभरपट, हजारपट मोठमोठाले असे दुसरे कित्येक देश आहेत, व कित्येकांत देवाच्या पैगंबरांनीं आकाशांतून उतरून त्याच्या प्रियत्वाबद्दल लोकांस आश्वासन दिलें आहे; पण वरील देश आकारमानानें येवढा लहान असतां व देवाचा लाडका नसतांही त्यानें केवळ स्वतःच्या बुद्धिबळावर जें आपलें नांव गाजविलें आहे त्याची सर आजपर्यंत कोणत्याही अन्य देशास आली नाहीं, व पुढेंही येईलशी वाटत नाहीं! असो; यां देशाविषयीं प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें हेंच सांगायाचें आहे कीं, वक्तृत्वाचा यांतच पहिल्यानें उदय होऊन तें लवकरच अगदीं कळसास जाऊन पोंचलें; आणि येथूनच अन्य देशांत तें पसरून अद्यापही त्याचें वास्तव्य जें देशोदेशीं आहे त्याचें मुख्य कारण हाच देश होय. शिवाय दुसरें असें आहे कीं, प्रस्तुत कला याच देशांत जें पूर्णत्व पावली त्यावर वरचढ आज दोन हजार वर्षांत कोठेंही झाली नाहीं. असो; आतां या वक्तृत्वरूप महौघाचा उगम जर पाहूं गेलें तर तो आथेन्स शहरचें लोकसत्तात्मक राज्य होय हें तेव्हांच ध्यानांत

---

१. आमच्या मराठी भाषेंत बहुधां सर्व विषयावर कांहींना कांहीं तरी ल्हान मोठे असे ग्रंथ आहेतच. पण ग्रीस व रोम यांचे इतिहास करण्याचें अद्याप कोणाच्याच मनांत आलें नाहीं हा चमत्कार आहे!

येईल. या शहरीं प्रस्तुत राज्यप्रकाराचें स्वरूप जेथपर्यंत जाऊन पोंचलें होतें तेथपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं तें प्राचीन काळीं पोंचलें नव्हतें व अद्यापही कोणत्याही देशांत पोंचलें नाहीं. संस्थानांतील अगदीं गरीबगुरिबांपर्यंत सर्वांचीं मतें घेऊन मग जें ठरेल तो निकाल समजून त्याप्रमाणें जें काय होणें तें होत असे. तेव्हां अशा समयीं साऱ्या लोकसमाजापुढें उभें राहून जो भाषण करील व आपल्या अभिप्रायास सर्वांचीं मतें अनुकूळ करून घेईल तोच संस्थानांत मुख्य होत असे व सगळें राज्यसूत्र त्याच्याच तंत्रानें चाले. आथेन्स शहरीं मोठमोठे मुत्सद्दी जितके म्हणून होऊन गेले ते सर्व वरील वक्तृत्वगुणानें विशिष्ट होते, व तो गुण त्यांच्या ठायीं अप्रतिम असल्याच्या योगानेंच त्यांची सत्ता दीर्घकाळ अबाधित चालली या मुत्सद्यांत शेवटला जो डिमॉस्थेनीस् याची वक्तृत्वशक्ति तर अद्याप जगभर गाजते आहे. मासिडून देशाचा राजा फिलिप् यानें सगळा ग्रीस देश पादाक्रांत करण्याचा बेत मांडला असतां वरील वक्त्यासारखे जे कित्येक देशाभिमानी पुरुष होते त्यांच्या जिवास सारखी चटपट लागून गेली होती. त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति सर्व वेंचून व जेवढा म्हणून हातून प्रयत्न होण्यासारखा होता तेवढा सर्व करून फिलिप् राजाशीं एकदां समरांगणांत गांठ घातली. या प्रसंगीं सगळीं बाकीचीं संस्थानें मासिडनाच्या विरुद्ध होतीं; पण फिलिपाच्या कवाइतीपुढें व हिंमतीपुढें इतक्यांचाही टिकाव न निघून त्या एका लढाईंत सगळा देश एका सपाट्यास जो चीत होऊन गेला तो गेला; त्यानें पुनः वर डोकें काढलेंच नाहीं[१]! असो;

१. वरील युद्धप्रसंग इ० स० पूर्वी ३३८ व्या वर्षी झाला. तेव्हांपासून ग्रीस देशास जी परतंत्रता आली ती त्यास सारखी दोन हजार वर्षें भोगावी लागली. हें नष्टचर्य त्याचें सन १८२७या वर्षी सरून तेव्हांपासून आज सुमारें पन्नास वर्षें त्यास पुनः स्वातंत्र्याच वारें लागलें आहे, तरी पहिलें वारें जें एकदां गेलें तें गेलेंच!

याप्रमाणें डिमॉस्थेनीस् वगैरे देशाभिमानी लोकांच्या पक्षांचा जरी अगदीं मोड होऊन गेला तरी त्यांचे श्रम सर्वथा व्यर्थ गेले असें नाहीं. कां कीं, जोंवर देशैकनिष्ठेची व वक्तृत्वाची या जगांत प्रशंसा होईल तोंवर त्यांचीं नांवें निघतीलच निघतील. फार तर काय, पण त्यांचा शत्रु जो फिलिप् त्यासही मोठमोठ्या सैन्याचा धाक वाटत नसे, पण यांचा वाटत असे. इतका कीं, आथेन्स शहरीं जे नामांकित बारा वक्ते होते त्यांस मोठमोठे लांच देऊन वश करून घेण्याचा त्यानें उद्योग चालवला होता; व तो काळ ग्रीसच्या उतरत्या पायाचाच असल्यामुळें त्या बारा जणांतही कांहीं त्यास आंतून अनुकूळ झाले. असो; तर याप्रमाणें लोक-सत्तात्मक राज्याच्या संबंधानें ग्रीस देशांत वक्तृत्वाचा उद्भव होऊन तें वर सांगितल्याइतक्या पूर्ण स्थितीस येऊन पोचलें होतें.

८. या ठिकाणीं विषयनिरूपणाच्या ओघानें सगळ्या ग्रीस देशांत, किंबहुना साऱ्या जगांत, जो अप्रतिम ठरला त्या डिमॉस्-थेनीसाचें थोडेसें वृत्त दिलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें. यास्तव त्याचें संक्षेपतः कथन करतों. हा महाविख्यात वक्ता आथेन्स शहरींच जन्मला. हा पुढें जरी येवढ्या योग्यतेस चढला तरी याचें अंगचें साहित्य प्रथमतः कच्चेंच होतें. तें असें कीं, आवाज कोता, उच्चार साफ नाहीं, आणि अंगविक्षेप श्रोत्यांचें चित्त वेधून टाकणारा असा नव्हता. यास्तव हा जेव्हां एके प्रसंगीं सभेंत पहिल्यानेंच बोलावयास उभा राहिला, तेव्हां सर्वांनीं वरील दोषास्तव त्याची हुरेवडी करून दिली. पण तीमुळें हा खचून न जातां त्यानें आपल्या अंगचे वरील दोष काढून टाकण्याविषयीं व वक्त्यास अवश्य ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी त्या संपादन करण्या-विषयीं सतत उद्योग चालवला. तो असाः त्याचा आवाज कोता होता, यास्तव तो मोठा व गंभीर करण्याकरतां त्यानें समुद्रतीरीं

एकांतीं जावें, आणि समुद्राच्या प्रचंड लाटा उसळूं लागून त्यांची मोठी गर्जना होत असतां तेथें खूप मोठ्यानें आपलीं भाषणें म्हणावीं. तसेंच डोंगरांच्या दरडीवरून खालींवर पळत जाण्याची संवय करून त्यास दम छाटत नसे तो त्यानें छाटेसा केला. आणि उच्चार तोंडांतून साफ होत नसे यास्तव तोंडांत बारीक गारगोट्या धरून त्यानें आपला शब्द बाहेर चांगला उमटेसा केला. याप्रमाणें वाणीचे जेवढे दोष होते तेवढे काढून टाकल्यानंतर डिमॉस्थेनीसानें तिचें मोहकत्व वाढविणारे जे दुसरे कित्येक गुण ते आपल्या ठायीं आणण्याचा यत्न चालवला. आथेन्स येथें रंगभूमिवर नाटकप्रयोग होत असत; यास्तव त्या कलेंत अत्यंत प्रवीण असणाऱ्या कांहीं नटांपाशीं तो अंगविक्षेपादिक शिकला. तसेंच आपल्या भाषणाची रचना प्रौढ, रसभरित व मनोवेधक अशी आपणास करतां यावी या उद्देशानें नामांकित इतिहासकार जो थुसिडिडीज् त्याचा ग्रंथ त्यानें आठदां आपल्या हातानें लिहून काढला. असो; तर याप्रमाणें येवढे अचाट श्रम कित्येक वर्षेंपर्यंत जेव्हां डिमॉस्थेनीस् यानें केले तेव्हां त्याच्या देशबांधवांत त्याचें तेज पडून सर्वांवर त्याचा पगडा बसला; आणि देशहिताचीं मोठमोठीं कामें जीं त्यानें केलीं तीं त्याच्या हातून घडलीं !

मनुष्याच्या अंगचा कोणताही गुण पूर्णपणें प्रगट होण्यास तसाच कांहीं विशेष प्रसंग घडून यावा लागत असतो. असा प्रसंग डिमॉस्थेनीस यास कोणता घडून आला व त्यानें आपल्या देशाची सेवा केली ती कोणत्या संकटसमयीं केली, हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहे. हा प्रसंग नुकता वर सांगण्यांत आलाच आहे. कीं, मासिडन् प्रांताचा राजा फिलिप् यानें आपली सत्ता वाढवून सगळा ग्रास देश काबीज करण्याचा बेत मांडला होता. असो; या प्रसंगीं डिमॉस्थेनीस्च आवेशादि वक्तृत्वगुण सर्व प्रगट झाले. या सम-

यांचीं याचीं भाषणें इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, तीं साऱ्या जगास मान्य होऊन तेव्हांपासून तशा प्रकारच्या सर्व भाषणांस त्याचेंच नांव प्राप्त झालें आहे. ह्मणजे एखाद्या मनुष्यावर ज्या भाषणांत खूप भडिमार करून सोडिला असतो,त्यास इंग्रेजी भाषेंत 'फिलिपिक्' असें म्हणतात ! या भाषणांचा मासिडन्च्या राजांस इतका धाक वाटे कीं, त्यांनीं डिमॉस्थेनीसास आपले स्वाधीन करण्याविषयीं आथेन्सच्या लोकांपाशीं अनेक वेळां बोलणीं केलीं; आणि सरते-शेवटीं वरील प्रांताच्या राजाच्या भयास्तवच या वक्त्यास विष-प्रयोगानें आत्महत्या करणें भाग पडलें. असो; तर येवढा ज्यांचा प्रभाव तीं भाषणें किती अत्युत्तम असतील याचें सर्वांस सहज अनुमान करतां येईलच. त्यांचा मासला 'अनेकविद्यामूलतत्त्व-संग्रहां'त आमच्या मराठी वाचकांस पाहण्यास सांपडेल; त्यावरून त्यांनीं मूळच्या ग्रीक ग्रंथाची कल्पना करावी ![1]

९. दुसरें उदाहरण रोम. या शहरींही लोकसत्तात्मकच राज्य-प्रकार चालत असल्यामुळें अगदीं पूर्वीपासून येथें वक्तृत्वगुणाची गरज पडून त्याची चहा असे. महाजन आणि सामान्यजन असे रोमन् लोकांत दोन तट असून त्यांच्या भांडण्याच्या एका समयीं पहिल्या पक्षाकडील एका चतुर वक्त्यानें इसाबनीतींतील 'पोट आणि अवयव' ही गोष्ट दुसऱ्यास सांगून तंटा मिटवला आणि दोघांची एकी केली, ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हीवरून त्या वेळीं रोमन् लोक किती साधेभोळे होते व वक्तृत्वकला त्यांच्यांत किती आधींपासून होती हें स्पष्ट दिसतें. त्याप्रमाणेंच पुढें पिन्हस् राजाचा मंत्री सिनियस्—ज्याची ख्याति इतिहासांत अशी लिहिली आहे

---

१. डिमॉस्थेनीसच्या भाषणांविषयीं मेकॉलेनें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांपैकीं कित्येक इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, त्यांतला एक शब्दही इकडचा कडे इकरतां येणार नाहीं !

कीं, त्याच्या चित्तवेधक बोलण्यानें जितकीं शहरें वश झालीं तितकीं त्याच्या धन्याच्या तरवारीनें झालीं नाहींत–तो रोम शहरीं येऊन त्यानें आपल्या अपूर्व वक्तृत्वानें रोमन् लोकांसही क्षणभर तन्मय करून टाकलें असतां सरतेशेवटीं एका वयोवृद्ध व अंध सभासदानें मुद्दाम सेनेट सभेंत येऊन सभेचें मोहजाल जेव्हां दूर केलें व पिऱ्हस राजाचें कपट सर्वांच्या नजरेस आणून दिलें, तेव्हां त्यांचे डोळे उघडून त्यांनीं त्या वकिलास ताबडतोब रोम शहर सोडून जाण्याविषयीं हुकूम दिला हीही गोष्ट इतिहासवेत्त्यांस माहीत आहे. तसेंच पुढें सिपियो, केटो वगैरे कित्येक नामांकित राजकारणी पुरुष प्रस्तुत कलेंत चांगलें निपुण असून जो जो संस्थानिक कामांत पुढारी झाला त्यास त्यास वक्तृत्वगुण हा अवश्यच झाला. मेरियस् व सीजर हे दोघे मोठे प्रख्यात सरदार होऊन गेले व कांहीं वेळ हे दोघे सगळ्या राज्याचे आधारस्तंभच होऊन राहिले होते; तरी त्यांसही वरील कलेंत निपुणत्व संपादणें भाग पडलें. पहिल्याच्या वक्तृत्वाचा मासला वरील ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह ' पुस्तकांत एक आहे. दुसऱ्याची तर प्रस्तुत गुणांत इतकी परिपूर्णता होती कीं, खुद्द सिसरोनेंही त्याबद्दल त्याची प्रशंसा केली; आणि त्याच्याखालोखाल पायरी सीजराचीच अशी त्या वेळेस त्याची ख्याति होती ! सीजराच्या मागें इतिहासप्रसिद्ध ब्रूटस् व आंटनी यांचाही वक्तृत्वगुणाविषयीं लौकिक होता. या दोघांचीं भाषणें शेक्सपीयर कवीनें आपल्या सर्वप्रसिद्ध नाटकांत मोठीं खुबीदार घातलीं आहेत. तीं वाचलीं असतां रोम शहरांत घडलेला तो महाप्रसंग जसा काय टळटळीत डोळ्यांपुढें उभा राहतो. तसेंच त्यांवरून वक्तृत्वाचें सामर्थ्य केवढें आहे हेंही स्पष्ट दिसून येतें. पाहा कीं, ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या सोसाट्यानें समुद्राचा समुद्र सगळा हव्या त्या दिशेला उचंबळला जातो, त्याप्रमाणें पहिल्या वक्त्यानें ह्मणजे ब्रूटसानें आपलें बेता-

बाताचें संक्षिप्त भाषण करतांच सगळ्या लोकांची खात्री झाली कीं, सीजराला मारला तो ठीक मारला; सगळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यावर जो उठला होता त्या दुष्टास यथायोग्य शासन झालें! पण तेंच आंटर्नीनें आपल्या करुणरसभरित भाषणास आरंभ करतांच सगळें मान एकदम फिरून गेलें. जे लोक नुकतेच सीजराला शिव्या देत होते त्यांसच त्याचें यथार्थ गुणवर्णन ऐकून मोठा गहिंवर आला; आणि ज्या ब्रूटस् वगैरे मारेकरी लोकांची त्यांनीं नुकतीच प्रशंसा केली होती तेच त्यांचीं घरेंदारें जाळूनपोळून फस्त करण्याकरतां मोठ्या आवेशानें दांतओंठ चावीतच त्यांच्या पाठोपाठ निघाले! तेव्हां वक्तृत्वाच्या अद्भुत सामर्थ्याचें आणखी दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे? असो; तर याप्रमाणें रोम शहरीं जोंवर लोकसत्ता होती तोंवर वर सांगितल्याप्रमाणें ती वक्तृत्वाच्या अभिवृद्धीस कारणभूत होऊन तें इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोंचलें होतें. आतां मागील अनुक्रमाप्रमाणें साऱ्या रोमन् लोकांत जो अप्रतिम वक्ता ठरला, व ज्याच्याहून डिमॉस्थेनीसखेरीज दुसरा कोणीहि वरचढ नाहीं, त्या सिसरोची थोडीशी हकीकत येथें देतों.

१०. सिसरो हा मूळचा हीन कुळांतला होता. हा व वर सांगितलेला मेरियस हे दोघे एकाच गांवीं जन्मले असून दोघेही केवळ अंगच्या हिंमतीनेच पुढें मोठ्या पदवीस चढले. मेरियस हा लष्करी खात्यांत शिरला, आणि सिसरोनें कायद्याचा अभ्यास करून लवकरच नांव काढलें. सिसरोच्या बरोबरीचे आणखी दोन तीन हुशार वकील होते; पण त्यांची व याची झकमक उडून त्यांस लवकरच सिसरोशीं स्पर्धा करणें सोडून द्यावें लागलें. याप्रमाणें न्यायसभेंत सिसरोचें पक्कें वजन बसलें असतां तो हळूंहळूं लोकमान्यतेस चढला. त्यास संस्थानांतील हुद्दे एकापुढें एक मिळून सरतेशेवटीं तो कॉन्सल्ची पदवी पावला. हा मोठा अधिकार सिसरोस ज्या वर्षीं मिळाला, त्याच

वर्षी रोम शहरावर व सगळ्या राज्यावर एक मोठा कहर गुजरणार होता. हा रोमच्या इतिहासांत 'क्याटिलैनचा कट' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण सिसरोनें मोठी हुशारी ठेवून वरील कट मोडला, आणि त्या संकटसमयीं राजधानीचा व एकंदर राज्याचा बचाव केला. असो; याप्रमाणें जो सिसरो पहिल्यानें केवळ यःकश्चित् वकील होता तो पुढें रोमच्या संस्थानांतील एक बडें प्रकरण होऊन बसला; आणि पाँपे,सीजर अशा रणधुरंधरांबरोबर त्याची लोकांत मानमान्यता झाली. पण थोरपणामागें सदोदित भयें लागलीं असतात. आणि या जगांत भल्या मनुष्यांचा दुर्जनांकडून सदैव छळ होतच असतो. याप्रमाणें सिसरोची अवस्था झाली. त्यानें रोमन् लोकांवर येवढे थोर उपकार करून ठेवले असतां, व आपल्या उज्वल कीर्तीनें त्यांस अक्षय भूषण आणलें असतां त्यांनींच त्यास दोनदां हद्दपार करून दिलें आणि सरतेशेवटीं रोम शहरीं दुष्टांचें आधिपत्य होऊन साऱ्या लोकांवर मोठी संक्रांत येऊन गुजरली असतां या विख्यात वक्त्याचा त्याच धामधुमींत शेवट झाला. त्याच्या शत्रूंनीं त्यावर मारेकरी धाडून त्याचें शिर कापून आणविलें, आणि सेनेट सभेंत ज्या उच्च स्थानीं आरूढ होऊन तो लोकांचीं मनें खवळून टाकीत असे, त्याचठिकाणीं त्याचें शिर खिळून टाकलें! केवढा हा अधमपणा!!

वर सिसरोचें ऐतिहासिक चरित्र सांगितलें. आतां ज्या गुणानें ता साऱ्या जगास विश्रुत आहे, त्याच्या संबंधानें कांहीं वृत्तांत येथें लिहितों.

वर सांगितलें आहेच कीं, सिसरोनें पहिल्यानें कायद्याचा अभ्यास करून तो वकिलीचा धंदा करीत असे. या धंद्याचा वक्तृत्वशक्तीशीं निकट संबंध आहे. तेव्हां प्रस्तुत वक्त्याची ती शक्ति या ठिकाणीं पहिल्यानें उदयास आली. त्या काळीं आथेन्स, ऱ्होड्स्, हीं दोन

वक्तृत्वाच्या पाठशाळांचीं दोन मोठीं प्रसिद्ध स्थळें होतीं. यास्तव या दोहों ठिकाणीं मोठ्या नामांकित गुरूंपाशीं कित्येक वर्षें सिसरोनें वक्तृत्वाचा अभ्यास केला. त्याच्या योगानें त्याचें न्यायसभेंत विशेषच तेज पडून मागें सांगितल्याप्रमाणें तें तेज त्याच्या प्रसिद्धीस व लोकप्रियत्वास कारण झालें. पुढें त्यास सरकारी हुद्देहीं मोठमोठे मिळून ते त्यानें मोठ्या दक्षतेनें व सचोटीनें वहिवाटल्यावरून त्याचा लौकिक दिवसेंदिवस अधिकाधिकच होत गेला. त्या काळीं रोमन् लोकांची नीति, व सदाचरण हें पुष्कळच सुटत चाललें होतें. यास्तव सिसरोचा प्रामाणिकपणा व निःस्पृहपणा त्या वेळच्या लोकांत विशेषच ठळठळीत दिसूं लागला आणि वक्तृत्वाचें हत्यार त्याजपाशीं चांगलें मजबूत असल्यानें त्यास लोक इतके वचकायाला लागले कीं, मोठमोठ्या अरेरावांसही त्याचा धाक वाटे. एके समयीं सला नांवाच्या प्रसिद्ध सरदाराचा त्याच्या विरुद्ध पक्षास जबर आसरा असतां सिसरोनें भांडून दावा आपल्यासारखा केला. व्हेरीस् नांवाच्या जुलमी सुभेदाराची तर त्यानें कशी खोड मोडून टाकली तें सर्वांस विदित आहेच.[1] पुढें क्याटिलैन नांवाच्या मानवरूपी राक्षसानें मोठा पुंडावा मांडला असतां त्याचें सिसरोनें पारिपत्य केलें हेंहि वर सांगण्यांत आलेंच आहे. या आणीबाणीच्या प्रसंगीं सिसरोची फारच चहा झाली, आणि त्याच्या भाग्याचा व वैभवाचा कळस झाला. या वेळेस त्यानें सेनेटसभेंत केलेलीं भाषणें मागील व्हेरीसच्या संबंधाच्या भाषणांप्रमाणेंच फार प्रसिद्ध आहेत. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. वरील दोन समयांहूनही घोरतर प्रसंग रोम शहरावर गुजरून त्यांत सिसरोच्या वक्तृत्वाचा विकास अद्याप पूर्णपणें व्हावयाचा होता! हा महाप्रसंग अर्थातच सीजराचा वध होय. सीजर यास छपन्न जणांनीं

---

१. या प्रसंगींचें एक भाषण ' अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रहांत ' आहे.

एकवट होऊन सभास्थानीं मारला असतां त्यानें अचाट श्रम करून रचलेला राज्यव्यूह सगळा जेव्हां एकदम उकलला, तेव्हां सगळ्या राज्यभर कित्येक वर्षें बेबंदाईच चालली होती. या समयीं मागें सांगितलेला आंटनी हा सीजरच्या कृपेंतला असल्यामुळें त्यानें लोकांची मनें आपणाकडे वळवून घेऊन आपणच सगळी सत्ता बळकावण्याचा बेत मांडला होता. हें सिसरोच्या व त्याजसारखे इतर जे लोकसत्तात्मक राज्याचे अभिमानी होते त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं त्यास विरोध करण्यास आरंभ केला. तरी आंटनी हा आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या बळावर कांहीं दिवसपर्यंत त्यांस डोकें देऊन राहिला होता. शेवटीं सिसरोच्या तडाक्यासमोर आपला निभाव लागणार नाहींसें पाहून त्यानें पळ काढला. मग तर सिसरोनें त्याचा सारखा पिच्छाच पुरवून त्याजवर रोम शहराहून फौज रवाना केली. असो; तर या प्रसंगीं प्रस्तुत वक्त्यास आपलें शक्तिसर्वस्व प्रगट करावें लागलें. हीं या समयींचीं भाषणें आंटनीच्या विरुद्ध बोललेलीं असून त्यांत त्यांवर इतका भडिमार करून सोडला आहे कीं, मागें सांगितलेला ‘ फिलिपिक् ’ हा शब्द त्यांस लावतात. हीं भाषणें एकंदर वीसपंचवीस आहेत. हीं सर्व ऐकण्यास आंटनी रोम शहरीं राहिला नाहीं. पहिल्या दुसऱ्या तडाक्यासच त्यास दे माय धरणी ठाय होऊन येथून मी धडपणीं निघून जातों कसा असें त्यास होऊन गेलें; आणि रोम शहराच्या आणि आपल्यामध्यें आल्प्सचे पहाड जेव्हां त्यानें केले तेव्हां त्याच्या जिवांत जीव आला. मग तेथें त्यानें अनेक कारस्थानें रचून आपणावर चालून आलेले दोघे सरदार आपलेसे करून घेतले; आणि पुनः रोम शहरीं आपला अंमल बसवून मागें सांगितल्याप्रमाणें सिसरोचा सूड घेतला. असो; तर असा सरस्वतीचा महिमा आहे !

११. याप्रमाणें वक्तृत्वाच्या दोन आदिपीठांचा वृत्तांत झाला. आतां आपल्या देशाशीं ज्याचा दैवयोगेंकरून संबंध जडला आहे

त्या इंग्लंड् देशाची सदरहूप्रमाणें थोडीशी हकीकत देतों. वर एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, इंग्लंडांत राजाचें व लोकांचें जें सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी भयंकर युद्ध झालें तेव्हांपासून त्या देशांत प्रस्तुत गुणाची प्रवृत्ति झाली; व ती त्या वेळेसच कां झाली याचेंही कारण वर सांगितलें आहेच. असो; आतां वरील देशांत जे मोठमोठे वक्ते होऊन गेले त्यांचीं नांवें येथें सांगतों.

वर सांगितलेल्या भयंकर लढाईच्या वेळींच पार्लमेंट् सभेंत कित्येक सभासदांचा वक्तृत्वाविषयीं मोठा लौकिक होता. त्यांचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; पण तीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें तितकीं विख्यात नसल्यामुळें देत नाहीं. तसेंच पुढेंही कित्येक वर्षेंपर्यंत इंग्लंडांत चांगले नामांकित वक्ते कित्येक निपजले. पण त्यांच्याही नावांचा निर्देश वरील कारणास्तवच करीत नाहीं. आतां वरील लोकांचीं नांवें त्यांच्याच मात्र काळांत प्रसिद्ध असतां तीं पुढें कां मागें पडली याचीं कारणें पाहूं गेलें असतां दोन दिसतात. एक तर हें कीं, सध्यां इंग्लंडांत जी एक उपयुक्त कला कित्येक वर्षें चालू आहे ती त्या वेळेस नव्हती. ही कला शीघ्रलिपि ह्मणजे वक्ता बोलत असतांच त्याचे शब्द झटपट उतरून घेण्याची युक्ति ही होय. ही आतां चांगल्या पूर्ण दशेस आली असल्यामुळें व चोहोंकडे प्रसिद्ध असल्यामुळें अगदीं साधारण वक्त्यांचीं भाषणें सुद्धां शब्दानशब्द उतरतां येऊन त्यांचा तेवढाच चोहोंकडे हवा तेवढा फैलावा करून देतां येतो. पार्लमेंट् सभेंत तर सभासद उजाडतां उठून परत घरीं येताहेत तोंच त्यांचीं भाषणें छापून चोहोंकडे वांटून पार केव्हांच निकाल होऊन गेलेला असतो, व लवकरच कांहीं दिवसांत त्यांची प्रसिद्धि साऱ्या जगभर होते ! अशी हल्लींच्या काळीं वक्त्यांस उत्कृष्ट सोय होऊन गेलेली आहे. पण पूर्वीं यांपैकीं कांहींच नसे. सभांतल्या सभांत आंत काय तें होई; आणि वक्त्यांची बाहेर लोकांत

प्रसिद्धि म्हटली म्हणजे ऐकणारांच्या सांगोपांगीवरून जी काय होईल ती होईल असें असे. फार काय, पण गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटीं शेवटीं सुद्धां पार्लमेंटांतील भाषणें एकंदर लोकांस समजण्याचा बिलकुल मार्ग नसून त्या वेळेस चालणाऱ्या पत्रांतून त्यांचा गोषवारा दिलेला असे. एका पत्रांत मात्र तीं भाषणें सगळींचीं सगळीं दिलीं असत;पण तीं शब्दशः बरोबर नसून सरासरी तो मतलब मात्र त्यांत आणलेला असे.[१] असो; तर याप्रमाणें वरील शीघ्रलिपि निघण्यापूर्वी वक्त्यांच्या प्रसिद्धीस मोठा अडथळा होता;व यामुळेंच त्या काळांत होऊन गेलेल्या कित्येकांची नुसती वक्तृत्वाविषयीं कीर्ति मात्र उरली आहे. फार तर काय, पण ज्यास मरून अद्याप पुरतीं शंभरही वर्षे लोटलीं नाहींत त्या पिट्ट नामक विख्यात वक्त्याचीं सुद्धां भाषणें सध्यां केवळ अंशतः मात्र उपलब्ध आहेत; बाकीच्यांचा वरील कलेच्या अभावास्तव केव्हांच लोप होऊन गेला.

दुसरें कारण असें कीं, चिताऱ्यास किंवा मूर्तिकारास ज्याप्रमाणें मूळचें रूप जसें उत्कृष्ट असेल तसें आपल्या कृतींत उतरतां येतें,किंवा उत्कृष्ट विषय असला ह्मणजे कवीच्या स्फूर्तीस तेज चढून काव्यास जसें विशेष रमणीयत्व येतें,त्याचप्रमाणें वक्त्यासही प्रसंगविशेषाची अनुकूलता लागत असते. या सिद्धान्ताचा प्रत्यय मागील दोन महावक्त्यांच्या वृत्तांतावरून आमच्या वाचकांस आलाच असेल. तर हेंही वर सांगितलेल्या वक्त्यांची कीर्ति पुढें न उरल्याचें एक मोठें कारण असावें. ज्या विषयांवर त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति खर्चली ते विषय एकंदर जगास महत्त्वाचे वाटण्यासारखे नसल्यामुळें त्यांवर आधेयभूत जी त्यांची वक्तृत्वकीर्ति तीही अर्थातच लवकर विनष्ट

---

१. हें पत्र 'जेंट्लमेन्स् मागेझैन्' नांवाचें मागें इंग्लंडांत निघत असे. यांत वरील भाषणें जॉन्सन् हा लिहीत असे. तो लोकांनीं आणलेल्या टिपणावरून हीं रचीत असे.

झाली. आणि शिवाय ते विषय तसे सामान्य प्रतीचेच असल्यामुळें त्यांच्या वक्तृत्वाचा ओवही त्यांवर सुमाराचाच वाहिला असेल. पदार्थविज्ञानांत पाण्याच्या दाबाचा जसा नियम आहे कीं, तें मूळचें जितकें उंच असेल तितकेंच नळांत वगैरे दुसऱ्या बाजूस उंच चढतें, तोच नियम सर्व कलांस लागतो. विषयाची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणें कारागिराचें कसब दिसून येतें. तर याप्रमाणें वरील दोन कारणांस्तव आलीकडील कित्येक नामांकित वक्त्यांच्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या अनेक वक्त्यांची कीर्ति फार वेळ टिकली नाहीं असा सुमार दिसतो.

असो; आतां इंग्लंड् देशांत ज्यांची कीर्ति विशेष स्थिर होऊन ती चिरकाळ राहण्याचा संभव आहे अशा कांहीं अत्यंत प्रसिद्ध वक्त्यांचा येथें निर्देश करतो. या सर्वांत कालानें, व कांहीं अंशीं योग्यतेनेंही, पहिला असा विल्यम् पिट्ट् ऊर्फ लॉर्ड् च्याथम् हा होय. हा 'हौस ऑफ् कामन्स्'मध्यें शिरून त्या सभेंत यानें मोठा नांवलौकिक मिळवला. आपल्या आवेशयुक्त वक्तृत्वानें यानें ती सभा केवळ आपलीशी करून कांहीं काळपर्यंत सगळें राज्यसूत्र आपल्याच हातांत वागवलें. तसाच त्या वेळेस फॉक्स् नामेंकरून याच्या जोडीचा एक प्रसिद्ध वक्ता होता. तोही याच्याप्रमाणेंच लोकपक्षास मिळाला असून शेवटपर्यंत त्याच पक्षास बळकट धरून राहिला. असो; वरील च्याथम् मरण पावल्यावर त्याचा दुसरा मुलगा विल्यम् पिट्ट् जो याच साध्या नांवानें शेवटपर्यंत प्रसिद्ध होता, तो आपल्या बापाच्या जागेवर आला. याचेंही थोरल्या पिट्टसारखेंच वक्तृत्व असून प्रामाणिकपणा, राजनिष्ठा इत्यादि गुणांतही तो त्यासारखाच होता. पण एक मात्र झालें कीं, त्याच्या बापाला जसें राजकारणांत यश आलें तसें यास आलें नाहीं,—अथवा तें पाहणें याच्या नशिबीं नव्हतें असेंच ह्मटलें पाहिजे. थोरल्या पिट्टचे राज्यांत

चांगलें वजन बसलें असतां युरोपांत, अमेरिकेंत, हिंदुस्थानांत वगैरे सर्व ठिकाणीं इंग्लिशांचा उत्कर्ष होत गेला; पण दुसऱ्याच्या वेळेस तर खुद्द इंग्लंडच वांचतें कीं नाहीं याचीच शंका होती! आतां हें खरें कीं, या दुसऱ्याच्याही कारकीर्दींत इंग्लिशांस पुष्कळ जय मिळाले; व जे अपजय झाले ते याच्यामुळें मुळींच झाले नसून शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनीं लवकरच त्यांचा वचपाही निघाला; पण इतकें खरें कीं, यास जिवंतपणीं आपल्या देशाची दुर्दशाच पाहावी लागली. हा प्रसंग या शतकाच्या आरंभीं नेपोलियन् बादशाहानें सगळ्या दुनियेभर केलेला दंगा होय. नेपोलियनानें बहुधा सगळें युरोप पालथें घालून एशिया खंडावरही त्याचा डोळा होता; व इंग्लिशांचें कांहीं वर्षें सगळ्या युरोपभर त्यानें मातेरें करून टाकलें होतें; व एके सालीं तर खुद्द इंग्लंडावर चढ करण्याचा त्यानें मोठाच घाट घातला होता; या गोष्टी सर्व इतिहासज्ञांस माहीत आहेत. असो; तर याच शेवटल्या भयंकर संकटाच्या सुमारास वरील पिट्ट हा मृत्यु पावला.[1] पुढें वेलिंगटन्, ब्लूचर,

१. पिट्टच्या मरणाचा शक इ० स० १८०५ हा होय. या वर्षांत ट्राफल्गार् येथें इंग्लिशांचा मोठा जय झाला, आणि पुढें दोन महिन्यांतच ऑस्टर्लिझ् येथें नेपोलियनास मोठा विजय प्राप्त होऊन सगळें युरोप त्याच्या हातीं आलें. या लढाईचें वर्तमान ऐकतांच पिट्टच्या काळजास जो मोठा धक्का बसला, त्यापासून तो पुढें सांवरलाच नाहीं. सोनपत-पानपतची खबर ऐकून नानासाहेबांची जी अवस्था झाली तीच त्याची होऊन लवकरच त्याचा अंत झाला. वरील प्रसंगीं युरोपाच्या भावी स्थितीविषयीं त्याची इतकी निराशा होऊन गेली कीं, वरील बातमी खरीशी समजतांच तो ह्मणाला, "तो समोरचा युरोपचा नकाशा आतां गुंडाळून ठेवा; त्याची आतां पुढील पांच पन्नास वर्षें अगदीं गरज पडणार नाहीं." तसेंच मरतेसमयीं "हाय हाय! आतां माझ्या देशाची काय गति होईल!" असे शब्द त्यानें उच्चारले असें ह्मणतात!

कुटुसॉफ्[1] वगैरे सरदारांनीं फ्रेंच लोकांचा मोड करून फ्रान्स देशावरच चोहोंकडून गर्दी केली ती पाहण्यास तो वांचला नाहीं. असो; याच वेळेस दुसरेही आणखी बरेंच वक्ते होऊन गेले. पण त्या सर्वांत मुख्य ह्मटले ह्मणजे बर्क व शेरिड्यान् हे होत. यांपैकीं पहिल्याचा यापुढें सविस्तर वृत्तांत द्यावयाचा आहे; व त्यांतच दुसऱ्याविषयींही मजकूर लिहिण्यांत येईलच; यास्तव दोघांविषयींही येथें कांहीं विशेष लिहिणें नको. यानंतर आजपर्यंतही प्रस्तुत गुण इंग्लंडांत बराच वास करीत आहे. यापूर्वीं मेकॉलेसारखे कांहीं नामांकित ग्रंथकार व सध्यांचे ग्ल्याड्स्टन्, डिज्रेली, ब्राइट् वगैरे मुत्सद्दी यांची वक्त्यांत बऱ्याच प्रतीची गणना आहे. आणि आलीकडे विलायतेंत विद्येचा फैलावा दिवसांदिवस अधिकाधिक होत गेल्यानें वक्तृत्वाचा अभ्यास व त्याच्या ख्यातीविषयीं हौसही मोठमोठ्या सभांपासून तों लहान लहान शाळांतील वर्गांपर्यंतही पोंचली आहे. तेव्हां या गुणाचा सदरील देशांत अगदींच लोप बहुधां कधींही होणार नाहीं.

१२. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें वरील क्रमास अनुसरून बर्क याची येथें थोडीशी हकीकत देतों. याचें कारण वरील विख्यात पुरुषाची वक्तृत्वाच्या संबंधानें फार मोठी गणना आहे हें मुख्य आहेच; व शिवाय विद्वत्तेच्या व बुद्धिमत्त्वाच्या मानानेंही त्याच्यासारखे मनुष्य इंग्लंडांत थोडेच निपजले हीही गोष्ट त्याच्याविषयीं विशेष सांगण्यासारखी आहे. पण आमच्या वाचकांस या विख्यात

---

१. वेलिंग्टन् कोण हें आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. ज्यानें बाजीरावास गादीवर बसविलें; टिप्पूचा आणि शिंद्याचा मोड केला; आणि ज्याचें नांव वेल्स्ली पूल या नांवावरून तिगस्त सालपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं होतें तो तो होय.—वरील दुसरे दोघे सरदार अनुक्रमेंकरून प्राशियन् आणि राशियन् लोकांचे मुख्य होते.

वक्त्याचा विशेष परिचय करून देण्याचें एक तिसरेंही मोठें कारण आहे. तें कारण हें कीं, सध्यांच्या फॉसेट् साहेबांप्रमाणें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी बर्क हा आपल्या देशाच्या तर्फे पार्लमेंटांत सारखा सात वर्षें भांडत होता. तो सर्व वृत्तांत पुढें यथास्थलीं येईलच. असो; बर्क हा जॉन्सन्च्या वेळेस होता. दोघांचें मोठें सख्य असून दोघां-चेही मनांत एकमेकांविषयीं मोठी सन्मानबुद्धि वागत होती.[1] तसेंच दोघेही पहिल्यानें दरिद्रावस्थेंत असून पुढेंही मोठ्या भाग्यास चढले असें झालें नाहीं. तरी आपआपल्या गुणांत ते सर्वांहून श्रेष्ठत्व पावले. जॉन्सन् हा सर्व ग्रंथकारांत अग्रगण्य होऊन बसला; आणि तसाच तिकडे वक्तृत्वगुणांत व राजकारणांत बर्केहून वरचढ कोणीही राहिला नाहीं. बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी अमेरिकन् लोकांचें इंग्लंडाशीं मोठें कडाक्याचें भांडण चाललें असतां कित्येक दूरदर्शी व थोर मनाचे मनुष्य तिकडील लोकांच्या पक्षानें नेहेमी बोलत असत; अशांतच प्रस्तुत वक्त्याची गणना होती. या प्रसंगींचीं याचीं भाषणें ऐकून खुद्द लॉर्ड् च्याथम् यानेंहि मस्तक डोलविलें. हा बर्कच्या वक्तृत्वाचा पहिला प्रसंग; व एव्हांपासून त्याची चोहोंकडे हळूंहळूं प्रसिद्धि होऊं लागली. ती होतां होतां त्याच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं अगदीं शिखरास जाऊन पोंचली. त्या वेळेस पार्लमेंटांतील सभासदांत याची पायरी सर्वांवर होती. इ. स. १७८९ या सालीं फ्रान्स देशांत जो रयतेचा मोठा दंगा झाला,—कीं ज्याच्या योगानें फ्रान्स

---

१. बर्क याची इतर सर्व तत्कालीन लोकांप्रमाणें जॉन्सन्विषयीं मोठी पूज्यबुद्धि होती यांत कांहीं विशेष नाहीं. पण जॉन्सन् हा स्वभावानें कांहींसा गर्विष्ठ व कोणास न मोजणारा असतां त्याचें बर्कविषयीं अत्यंत प्रेम व सन्मान बुद्धि होती ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. तो बर्कविषयीं असें म्हणे कीं, जर एकाद्या मनुष्यास मध्यें पावसानें गांठून तो व बर्क एकाद्या आडोशास एके ठिकाणीं उभे राहिले, तर तितक्या थोड्या वेळांतही बर्क हा कोणी लोकोत्तर पुरुष असावा असें त्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं !

देशांत दोन तीन वर्षांतच आकाश आणि पाताळ एकच होऊन गेलें, आणि ज्या अपूर्व उत्पाताचा सगळ्या युरोपास धाक पडून त्याप्रमाणें वीसपंचवीस वर्षें सगळ्या देशांतून सारखीच धुमश्चक्री चालली होती,—त्याच्याच संबंधानें प्रस्तुत वक्त्याची वक्तृत्वशक्ति पूर्ण उदयास आली. तरी त्या समयीं यास पुत्रशोक होऊन त्याच्या योगानें याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें असल्यामुळें, व सगळ्या फ्रान्स देशभर हाहाकार उठून पारिस् राजधानी त्या वेळेस तर केवळ यमपुरीच बनून राहिली असल्यामुळें तेथील लोकांविषयीं याच्या मनांत जो संताप व जी चिळस येऊन गेली होती, त्यांच्या योगानें, व इतर कांहीं कारणांमुळें नुकत्या उगवलेल्या चंद्राचा प्रकाश जसा प्रसन्न व आल्हादकारक नसतो, त्याप्रमाणेंच वरील प्रसंगींचें याचें वक्तृत्व त्याच्या पूर्वींच्या वाग्विलासासारखें रमणीय नाहीं. त्याच्या उज्वल बुद्धीवर वरील दुष्ट विकारांचें पटल आल्यामुळें तिचें शुद्ध स्वरूप त्यांत दृष्टीस पडत नाहीं.

असो; तर याप्रमाणें बर्कचीं हीं शेवटलीं भाषणें सर्वांत उत्तम धरण्यासारखीं नाहींत. यास्तव वरील प्रसंगाच्या आधीं जो त्याच्या वक्तृत्वाचा विकास झाला तो अत्यंत उज्वल समजला पाहिजे. हा विकास म्हटला म्हणजे मागें सांगितल्याप्रमाणें यानें आपल्या देशाचा जो कैवार घेतला त्या प्रसंगींचा होय. हिंदुस्थानचा पहिला गवर्नर् जनरल् वॉरन् हेस्टिंग्स् यानें येथील राजेरजवाड्यांवर अतोनात जुलूम केला असतां, व इंग्रेजी शिपाई भाड्यावारी लावून कंपनीची तिजोरी भरण्याचा उद्योग आरंभला असतां, इंग्लंडांतील लोकांस सगळ्या देशाचा नांवलौकिक यानें दवडला म्हणून हेस्टिंग्स याचा फार संताप येऊन गेला होता. त्यांतून बर्कसारखे जे कोणी महात्मे होते त्यांस तर हिंदुस्थानांत चाललेले कहर कानांनीं ऐकवेनासे होऊन क्लैव, हेस्टिंग्स्, वगैरे मुख्य मुख्य लोकांवर ते सारखे

दांत ओठ खात होते.[१] असो, तर असा प्रकार कित्येक वर्षे चालला असतां सरतेशेवटीं वॉरन् हेस्टिंग्स् हा आपला अधिकार सोडून परत स्वदेशास जेव्हां गेला तेव्हां बर्कप्रभृति त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं त्याजविरुद्ध पार्लमेंटांत फिर्याद केली. हा सगळा प्रसंग एकंदरींत मोठाच भव्य झाला. याचें मेकॉले साहेबांनीं आपल्या निबंधांत फार शानदार वर्णन केलें आहे. ही चौकशी सन १७८८ पासून तों १७९५ पर्यंत अशी सात वर्षे चालली होती. फिर्यादींत प्रमुख असे तिघेचौघे मोठे नामांकित मनुष्य होते. एक तर वर सांगितलेला बर्क आणि दुसरे फॉक्स्, शेरिड्यान्, फ्र्यान्सिस् हे होते. फिर्यादीचीं कलमें एकंदर बावीस होतीं. त्यांत बर्क यानें सर्वांत मोठें व धडधडीत अन्यायाचें कलम जी रोहिले लोकांवर विनाकारण घातलेली धाड तें उचललें. पण या प्रसंगीं आपलें सर्व कौशल्य खर्चून बर्क यानें जरी मोठें मनोवेधक भाषण केलें, तरी त्यापासून जितकें कार्य व्हावेसें त्यास वाटलें होतें तितकें झालें नाहीं. त्यानंतर फॉक्स् पुढें झाला; आणि काशीचा राजा चेतसिंग याचें राज्य बलात्कारानें घेतल्याबद्दलचें

---

१. वरील घोर अनर्थ इकडे चालले असतां तिकडील लोकांच्या मनाची स्थिति कशी होत होती हें त्या वेळच्या कांहीं लेखांवरून स्पष्ट होतें:—

" Is India free? and does she wear her plumed
And jewell'd turban with a smile of peace,
Or do we grind her still?"

The Task.

"——That she is rigid in denouncing death
On petty robbers, and indulges life
And liberty, and ofttimes honour too,
To peculators of the public gold;
That thieves at home must hang; but he that puts
Into his overgorged and bloated purse
The wealth of Indian provinces, escapes."

Ibid.

दुसर कलम त्यानें हातीं घेऊन त्यावरही मोठें उत्कृष्ट भाषण केलें, पण या दोघांवरही तिसऱ्या वक्त्यानें कडी केली. शेरिडयान् यानें अयोध्येच्या बेगमांच्या संबंधाचें जें तिसरें कलम त्यावर आपली वाक्शक्ति अशी कांहीं लढविली कीं, सर्व श्रोते जागच्या जागीं केवळ चित्रांसारखे तटस्थ झाले. असें भाषण आजपर्यंत जगांत कधींच झालें नाहीं असें सर्वांस वाटून तेथल्या तेथें त्याच्या श्रोत्यांपैकीं कित्येक जणांनीं त्यास विनंति केली कीं, जर हें आम्हांस छापण्याची आपण परवानगी द्याल तर आपणास दहा हजार रुपये देण्यास आम्ही कबूल आहों. तसेंच वरील भाषणांत त्या गरीब बिचाऱ्या राजस्त्रियांचा इंग्लिशांनीं जो पराकाष्ठेचा छळ केला त्याचें वर्णन इतकें हृदयभेदक केलें होतें व त्यासंबंधानें आरोपीवर असा विलक्षण भडिमार करून सोडला होता कीं, त्या वेळेस ऐकणारांचीं मनें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेल्यामुळें सभेचें काम पुढें चालेनासें झालें आणि त्या दिवशीं तें तसेंच तहकूब ठेवावें लागलें. असो; तर याप्रमाणें या प्रसंगीं वॉरन् हेस्टिंग्स् याजवर असलाले जबरदस्त वक्ते उठले होते—कीं ज्यांनीं या समर्थींच्या आपल्या वाक्पांडित्यानें आपापलीं नांवें आणि आपल्या प्रतिपक्षाचें नांव हीं जगांत चिरकाळ चालतीलसें करून टाकलें आहे ! मागें जे आथेन्स व रोम शहरीं झालेले वक्तृत्वाचे मोठमोठे प्रसंग सांगितले त्यांच्यांशीं तुळण्यासारखा इंग्लंडांत घडलेला प्रसंग हाच होय. असो; तर आम्हां भारतवर्षीय जनांस बर्क याचें नांव विशेष प्रिय होण्यासारखें आहे, म्हणून जें मागें सांगितलें तो हा वर वर्णिलेला प्रसंग होय. व या महाप्रसंगाच्या संबंधानेंच प्रस्तुत वक्त्याचें नांव सर्व रसिक व थोर हृदयाच्या लोकांत चिरकाल राहील हें उघड आहे !

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य।
अतुलें पितृप्रसादें पंडित देवव्रता असा मान्य। कर्णपर्व.

अंक १९-(१) अवतरण. (२) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (३) प्रस्तुत गुणाचा प्रचार. (४) त्याच्या अभिवृद्धीचें एक मोठें कारण. (५) त्याचें संस्कृत व असंस्कृत रूप. (६) प्रकृत विषयाचे तीन विभाग-प्राचीन काळ. (७) मध्यम काळ (८) महाराष्ट्र देश (९) वक्तृत्वविशिष्ट राजकारणी पुरुष.-

१. मागील अंकांत प्रस्तुत विषयाच्या एका भागाविषयीं निरूपण केलें. आतां यांत प्रस्तुत वक्तृत्वाचा प्रकार आपल्या देशांत कितपत होता याविषयीं विचार करायाचा आहे.

२. गेल्या अंकांत प्रकृत गुणाच्या उत्पत्तीविषयीं सांगतांना आपल्या देशाविषयीं लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं,येथील राज्यस्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस अनुकूल नव्हती. म्हणजे आथेन्स व रोम येथें लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें वक्तृत्व गुण तेथें जसा सहज उदयास येऊन तो तेथील लोकांत उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत गेला, तसें येथें कधींही झालें नाहीं. तेव्हां यावरून एकाद्यास सकृद्दर्शनीं असें वाटणार आहे कीं, आपल्या देशाच्या संबंधानें प्रस्तुत गुणाविषयीं काय लिहायास सांपडणार आहे? या देशांत त्याचा अभावच पहिल्यापासून नांदत असल्यामुळें त्याविषयीं सगळें बोलणेंच खुंटलें. असो; ही समजूत कितपत खरी आहे याचा निकाल पुढील लेखावरून होईल.

३. वक्तृत्व हा गुण असा आहे कीं, त्याचें वास्तव्य या जगांत अगदीं मुळारंभापासून असलें पाहिजे. ह्मणजे सरस्वतीच्या उदयापासून प्रस्तुत गुणाचा उदय या जगांत झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मानवी भाषेचा जेव्हांपासून प्रचार झाला तेव्हांपासून ज्या कांहीं थोड्या मनुष्यांची सर्वथा अंकित होऊन इतरांस मोहून

टाकण्याचें त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य दृष्टीस पडूं लागलें असावें. साधारणतः जगांत पाहिलें असतां असा प्रकार दृष्टीस पडेल कीं, अगदीं अडाणी लोकांत सुद्धां कोणा एकाद्या मनुष्यास आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्याचें चित्त वेधून टाकण्याची कांहीं चमत्कारिक हातोटी साधलेली असते! त्याच्या वाणीचा असा कांहीं गुण असतो कीं सर्वांनीं त्याचें बोलणें ऐकतच राहावें! हाच प्रकार सर्व राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंतही दृष्टीस पडतो. पाहा कीं, युरोपखंडांतील साऱ्या देशांत ग्रीसइतका जुना देश नाहीं; आणि त्या देशाच्या भाषेंत होमरकृत 'इलियड' नामक काव्याइतका जुना दुसरा ग्रंथ नाहीं; पण त्यांतही वक्तृत्वाचा प्रकार स्पष्ट आढळतो. ट्रॉय् नामक शहरावर ग्रीस देशांतील जे राजेलोक गेले होते त्यांत भिन्न भिन्न गुणांनीं विशिष्ट असे कित्येकजण होते. त्यांत युलिसिस् नामेंकरून राजाची वक्तृत्वगुणाविषयीं ख्याति होती. तसेंच भारती युद्धांत प्रसिद्ध जो पितामह भीष्म त्याच्या जोडीचा एक वृद्ध राजा नेस्टर् नामेंकरून वरील काव्यांत प्रसिद्ध आहे; त्याची तर प्रकृत गुणाविषयीं वरच्या युलिसिस्पेक्षांही ज्यास्त प्रसिद्धि होती. वरील राजांत वैमनस्य उत्पन्न होऊन ते आपसाआपसांत भांडूं लागले असतां आपल्या प्रोक्त भाषणानें त्यानें त्यांची समजूत करावी. असो; हीं वरील भाषणें होमर कवीनें आपल्या अजरामर काव्यांत फार उत्कृष्ट तऱ्हेचीं घातलीं आहेत. त्यांवरून ज्या ग्रीस देशानें पुढें वक्तृत्वगुणांत केवळ कळस करून टाकला त्याची आद्यस्थिति लक्षांत येऊन प्रस्तुत कलेचा उगम त्यांत स्पष्ट दिसतो. तर याप्रमाणें युरोपांतील अत्यंत प्राचीन काळची स्थिति होय. आतां इकडे एशियाखंडांत पाहा. यांतील अत्यंत प्राचीन देश म्हटले म्हणजे हिंदुस्थान व चीन हे दोन होत. यांपैकीं दुसऱ्याविषयीं विशेष ह्मणण्यासारखी माहिती जगास अद्याप कोणत्याच प्रकारची

नाहीं. यास्तव त्याच्या संबंधानें कांहींच लिहवत नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानाविषयीं वरच्यापेक्षां बरीच पुष्कळ माहिती आपणांस आहे. तीवरून पाहतां प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य ग्रीस देशाप्रमाणें इकडेही होतें असें जरी दिसत नाहीं, तरी पूर्वोक्त युरोपीय काव्याच्या जोडीचीं इकडचीं काव्यें जीं 'रामायण' व 'महाभारत' त्यांत, व विशेषतः 'महाभारतां' त, प्रस्तुत प्रकार बराच दृष्टीस पडतो. असो; तर याप्रमाणें 'वक्तृत्व' शब्दाच्या आलीकडील अर्थास अनुसरून जरी प्रस्तुत गुणाचा प्रचार प्राचीन काळीं किंवा अजूनही सर्वत्र दृष्टीस पडत नाहीं; तरी त्या गुणांचें वास्तव्य अगदीं पहिल्यापासून या जगांत आहे, यांत संशय नाहीं.

४. प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीचें दुसरें एक मोठें कारण असें आहे कीं, तो सदोदित उजळ राहण्याची सोय असते. तशी दुसऱ्या कोणत्याही कलेस असत नाहीं. पाहा कीं, काव्यरचना, चित्रकर्म, वादनकला, नानाप्रकारच्या शिल्पविद्या, नाट्य, मल्लविद्या, युद्धकौशल्य इत्यादि कोणतीही कला घेतली, तरी तिचा सतत अभ्यास ठेवणें ह्मणजे केवढा खटाटोप करावयास पाहिजे व केवढे श्रम आहेत! कवितेचा अभ्यास ठेवणें ह्मणजे कागद, लेखणी, शाई नेहेमी जवळ बाळगून गणमात्रा जुळण्याचे श्रम करीत बसलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच चित्रें काढणें, वाद्यें वाजविणें, कुस्ती किंवा कसरत करणें वगैरे कोणतेंही काम घटवायाचें ह्मटलें म्हणजे त्याकरतां मुद्दाम सगळी सामग्री जेव्हां जमवावी तेव्हां तें साध्य होणार; व त्यावरच सारखे परिश्रम करण्यानें लवकरच कंटाळा येण्याचा संभव. त्यांतून मूर्ति घडणें, इमारती बांधणें वगैरे कामें तर फारच अटाटाचीं असून युद्धादि प्रसंग तर स्वाधीनचेही नाहींत. असो; तर याप्रमाणें इतर कलांचा सतत परिचय ठेवण्यास सामग्रीची सिद्धि, श्रम, वगैरे अनेक गैरसोयी असतात. पण वक्तृत्वकलेची गोष्ट

अगदीं निराळी. तिची सामग्री मिळण्यास तर अगदींच आयास नाहींत व क्षणाचाही विलंब नको हें उघडच आहे. परमेश्वरानें आपलें अगाध चातुर्य खर्चून मानवजातीस अद्भुत देणगी दिली आहे ती सदैव सिद्धच आहे. जिव्हा, दंतपक्ति व वर्णोच्चाराचीं कंठतालवादि स्थानें इत्यादि साहित्य जन्मसिद्ध व अंगभूतच असल्यामुळें वक्त्याच्या इच्छेचीच केवळ तीं वाट पाहात असतात. इतर कलांच्या उपकरणांप्रमाणें यांस सज्ज करण्यास यत्किंचित्ही काल न लागून व आयास न पडून स्थलकालादिकांची अनुकूलताही यांस लागत नाहीं. शिवाय त्यांवर कालाचा तडाखाही वरच्यांच्या सारखा न चालून वक्त्याच्या जीवमानापर्यंत बहुधा तींही टिकाव धरून असतात. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचें साहित्य असें उत्कृष्ट सोयीचें आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, मागें सांगितल्याप्रमाणें इतर कलांचा अभ्यास फार श्रमदायक असतो, तसा हा मुळींच नाहीं ह्मटला असतां चालेल; कारण वक्तृत्व ह्मणजे नुसतें बोलायाचें काम. पण तिसरी सोय तर वरच्या दोहोंहूनही मोठी मौजेची आहे. ती ही कीं साधारण नित्याच्या व्यवहारांतच प्रस्तुत गुणाचें अनायासानें सहज उज्वलन होत असतें. तें असें कीं, नेहेमींच्या बोलण्याचालण्यांत किंवा इष्टमित्रांच्या मेळ्यांत वगैरे सहजच वाक्शक्तीचा उपयोग करणें पडून तिचे निरनिराळे गुण उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जातात. इतर कलांत निपुणत्व संपादणें असतां त्याकरतां जशी निराळी यातायात करायाला हवी तसें येथें न पडून व्यवहाराचा व्यवहार आणि अभ्यासचा अभ्यास अशीं दोन कामें एकेच वेळीं सहजगत्या साधून जातात आणि पुनः श्रम ह्मणून बिलकुल नसून उलटें मनोरंजनही त्यांत होतें.

५. असो; तर याप्रमाणें प्रकृत गुण हा इतर सर्व गुणांप्रमाणें केवळ स्वभावसिद्ध असल्यामुळें अत्यंत प्राचीन काळापासून

सर्व देशांत असेल यांत संशय नाहीं आणि मागील कलमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा व्यवहारांत नेहेमीं उपयोग होत असल्यामुळें तो सर्व देशीं व सर्व काळीं बऱ्याच प्रौढ दशेस येऊन पोंचण्याचा संभव आहे हेंहि उघड आहे. आतां हें खरें आहे कीं, ज्ञानसंपन्न राष्ट्रांत वरील गुण ज्या रूपानें दृष्टीस पडेल त्या रूपानें तो अज्ञान लोकांत दृष्टीस पडायाचा नाहीं. ह्मणजे मागें होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत किंवा आर्लीकडच्यांच्या व्याख्यानांत जसे शब्दलालित्य, अलंकार, विषयरचना इत्यादि गुण सांपडतील तसे त्याच्यांत कदाचित् मुळींच दृष्टीस पडणार नाहींत. उलटा अपशब्दांचाही पुष्कळ भरणा असून विषयाची मांडणी तर कधीं कधीं मुळींच नसेल. लोकसमाजांत उठून जें त्या अवसरास सुचेल तेंच वरील वक्ता बोलेल. सारांश, पहिल्या वक्त्याच्या भाषणांत रसिकता, कोमलता इत्यादि गुणांचा जसा समावेश असेल तसा दुसऱ्यांत नसून उद्दामपणाचेच सर्व गुण त्यांत असतील; इतके कीं, स्थलविशेषीं कोमल मनाच्या मनुष्यास त्यांच्यामुळें तें भाषण अत्यंत दुःश्राव्यही वाटेल. पण याप्रमाणें वरील दोहों भाषणांत बाह्यरूपदृष्ट्या जरी बराच फरक दृष्टीस पडेल, तरी वक्तृत्वाचें बीज जो मोहकपणा तो दोहोंतही आढळेल; आणि त्यामुळें वस्तुतः पाहतां पहिल्यास जशी वक्तृत्व ही संज्ञा लागेल, तशीच ती दुसऱ्यासही पण लागेल. दोहोंत भेद म्हटला म्हणजे पुर-स्त्रीच्या आणि वन-स्त्रीच्या रमणीयत्वांत जितका दृष्टीस पडेल, तितकाच. म्हणजे दोहींचेंही सौंदर्य वस्तुतः सारखें असतां पहिलीस जशी जडावाच्या व सोन्यारुप्याच्या दागिन्यांनीं व उंची उंची वस्त्रांनीं विशेष शोभा येईल व बोलण्याचालण्याची ढब वगैरे तीस उत्तम लागली असल्यामुळें पुर-वासी रसिकजनांस तिची रमणीयता अधिक वाटेल, तशीच गोष्ट पहिल्या वक्तृत्वाची होय. पण जो खरा मार्मिक आहे, जो अंतर्गत

गुणाचा वस्तुतः शोध करणारा, त्यास दुसरें वक्तृत्वही वरच्यासारखेंच मोहून टाकील; किंबहुना स्वाभाविकत्वास्तव तेंच ज्यास्त पसंत पडेल. कसें तर ज्याप्रमाणें दुष्यंत राजास कण्वाच्या तपोवनांत शकुंतलेचें वल्कलाच्छादित मुग्ध लावण्य व अप्रगल्भत्व हींच अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या उज्वल वेषांहून व नाट्याचार्यांनीं शिकवलेल्या विभ्रमांहून विशेष आल्हादप्रद झालीं.

६. आतां आपल्या भरतखंडांत वक्तृत्वाचे प्रकार कोणकोणते होते, व आलींकडे कोणते असून हल्लीं कोणते नवे चालू झाले आहेत याचा विचार करूं. त्यांत पहिल्यानें आपल्या देशांतील प्राचीन काळाविषयीं जर पाहिलें तर त्याविषयीं जरी आपणांस ह्मणण्यासारखी कांहींच विशेष माहिती नाहीं, तरी वक्तृत्वगुणाची त्या वेळेस चहा होती येवढें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पुराणादि जुन्या ग्रंथांतून प्रस्तुत गुणाची अधिदेवता ह्मणून सरस्वतीचें वर्णन केलेलें आढळतें, व देवांचा गुरु बृहस्पति याचेंही प्रकृत गुणांच्या संबंधानेंच प्रधानत्वानें वर्णन असून अद्याप आपल्या मराठी भाषेंतही मोठ्या वक्त्यास वरीलच शब्द लावतात, इत्यादि प्रमाणांवरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. त्याप्रमाणेंच ‘ वाग्मी ’ ‘ वाग्विद् ’ इत्यादि शब्दांचा ‘ रामायणा ’ च्या वेळेपासून प्रचार आहे. यावरूनही वरीलच अनुमान निघतें. शिवाय पृथ्वीवरील बाकीचीं राष्ट्रें गाढ अज्ञान—निद्रेंत स्वस्थ घोरत असतां आमच्या देशांत धर्माच्या, लोकव्यवस्थेच्या वगैरेसंबंधानें शेंकडों उलटापालटी होऊन नवीं मतें, नवीं दर्शनें, नवे पंथ वगैरेंची जेव्हां सारखी गडबड चालली असे तेव्हां प्रस्तुत गुणाची आमच्या देशांत मोठी जागृत वस्ती असेल यांत संशय नाहीं. ब्राह्मण, बौद्ध, जैन, चार्वाकमती, इत्यादिकांचे धर्मविषयक वाद व नैयायिक, मीमांसक, सांख्यवादी, इत्यादिकांचे पदार्थमात्राविषयीं सूक्ष्म विचार, यांचा ज्या वेळेस चोहोंकडे गर्दी

असेल त्या वेळेस अनेक नामांकित वक्ते निपजले असतील असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आतां यावर जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, वरील गोष्टीस कोठें ग्रंथांतरीं आधार नसतां किंवा दुसरेंही निश्चित प्रमाण नसतां ती खरी कशी मानावी, तर तीवर आमचें उत्तर असें आहे कीं, वरील उल्लेखास अनुमान हें प्रमाण जबरदस्त आहे; मिसर देशांतील पर्वतप्राय विशाळ मनोरे पाहून किंवा इकडील भव्य व विस्तीर्ण लेणीं पाहून प्राचीन मिसरी लोकांचें व आर्य लोकांचें बुद्धिसामर्थ्य जसें सहज अनुमानसिद्ध होतें, त्याप्रमाणेंच वरील वक्तृत्वाविषयीं जरीं कोठेंही बिलकुल आधार न सांपडला, तरी तें गृहीत धरण्यास अगदीं अडचण नाहीं. कारण ज्या वेळेस हल्लींप्रमाणें ग्रंथ छापण्याची कला माहीत नसल्यामुळें वादविवाद व्हावयाचा तो केवळ तोंडींच व्हावयाचा असें असे, त्या वेळेस लिहिण्याच्या चातुर्यापेक्षां बोलण्याच्याच चातुर्यास अतिशय उत्तेजन मिळालें असेल यांत संशय नाहीं. आणि ज्या वादांस आज निदान दोन हजार तरी वर्षें होऊन गेलीं असतांही 'शंकराचार्य', 'मंडनमिश्र', 'कुमारिलभट्ट' अशीं नांवें लोकवार्तेच्या केवळ वाऱ्यावर उडत हल्लींपर्यंत येऊन पोंचलीं आहेत, आणि ज्यांचा परिणाम येवढा झाला कीं, अर्ध्या एशियाखंडास त्यांच्यामुळें नवा धर्म मिळाला,[1] ते वाद केवढे कडाक्याचे झाले असतील याची सहज कल्पना होते ! असो;

१. ब्राह्मणधर्माची व बौद्धधर्माची प्रॉटेस्टंट् व क्याथलिक् पंथांप्रमाणें पुष्कळ दिवस मोठी झटापट लागून सरते शेवटीं बौद्धांचा मोड झाला, व त्यांस सिंहलद्वीप, तिबेट, चीन, वगैरे देशांत जावें लागलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. बौद्धांची संख्या एकंदर ६ कोट आहे व एकंदर मनुष्यवस्तीचा सरासरी अर्धा भाग या धर्माचा आहे.—सुमात्रा, जावा वगैरे बेटांतूनही हिंदुधर्माच्या खुणा कित्येक अद्याप स्पष्ट आहेत.

तर याप्रमाणें प्राचीन भरतखंडांत प्रकृत गुणाचें वास्तव्य होतें याविषयीं केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण जरी न मिळालें, तरी तें अनुमानानें सिद्ध होतें. हें अनुमान वरच्या कलेप्रमाणें इतरही कांहीं कलांस तसेंच लागतें. उदाहरणार्थ नाट्यकला आणि चित्रविद्या घ्या. या दोहोंहीविषयीं इतर देशांप्रमाणें आमच्या देशाची मुळींच प्रसिद्धि नाहीं. ग्रीस देशांत रॉशस् नामेंकरून एक मोठा विख्यात नट होऊन गेला; व सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी त्याच्या बरोबरीचा ग्यारिक् ह्मणून एक नट इंग्लंडांत झाला. पण इकडे सॉफोक्लीज् व शेक्सपीयर यांच्या बरोबरीचे नाटककार निपजले असतां वरील नटांसारखी मात्र इकडे कोणाचींही नांवें आढळत नाहींत. त्याप्रमाणेंच ग्रीस देशांत अपिलीज्, इटालींत रेफील्, व इंग्लंडांत जॉन्सन्चा परम मित्र रेनॉल्ड्स् हे चित्रकर्मांत मोठे निपुण होऊन गेले. पण प्राचीन काळीं आपल्या देशांत अमुक अमुक मोठे चित्रकार झाले असें कोठेंही आढळत नाहीं. तर या दोन अभावांचें काय बरें कारण असावें? ज्या आमच्या देशांत 'शाकुंतल', 'उत्तररामचरित्र', 'मृच्छकटिक' अशीं नाटकें रचणारे कवि निपजले त्याच देशांत त्यांचा उत्कृष्ट अभिनय करणारा नट कोणीच झाला नाहीं काय? तसेंच अशोक, चंद्रगुप्त, विक्रमादित्य, शालिवाहन, असे मोठमोठे पृथ्वीपति येथें नांदत असतां व बहुतकरून दर एक संस्कृत नाटकांत चित्रपट, आलेख्य, तूलिका इत्यादिकांचे नेहेमीं वर्णन येत असतां कोणाही चित्रकाराची सार्वत्रिक प्रसिद्धि झाली नाहीं काय? वरील दोन्हीही गोष्टी केवळ असंभाव्य होत हें आमच्या सर्व समंजस वाचकांच्या लक्षांत येईल; आणि ज्या अर्थीं इतर कलांत व विद्यांत आपल्या पूर्वजांनीं येवढी कीर्ति मिळवली, त्या अर्थीं वरील दोन कलांतही त्यांनीं निदानपक्षीं बरेंच निपुणत्व संपादिलें असेल असा तर्क सहज होतो. बरें, पण मग वरील कला आपल्या देशांत असून त्यांचा पुढें मागमूसही कसा उरला

नाहीं हें जर कोणी विचारील, तर त्याचें उत्तर अर्थात् हेंच कीं, वरील दोन कला व प्रस्तुत वक्तृत्वकला या अशा प्रकारच्या आहेत कीं, या स्वभावतःच अचिरस्थायी म्हणजे फार वेळ न टिकणाऱ्या आहेत. पाहा कीं, एकाद्या उत्कृष्ट नटानें फार उत्तम अभिनय केला तर तो चिरकालिक करण्यास कांहीं तरी उपाय आहे काय? तो जोंवर रंगभूमीवर आहे तोंवरच त्याचें कसब. शिल्पकारानें तयार केलेल्या वस्तु जशा पुष्कळ दिवस राहूं शकतील किंवा एकाद्या उत्तम कवीचें काव्य एकदां रचलें ह्मणजे तें जगत्प्रलयापर्यंत जसेंचें तसेंच ठेवतां येईल तशी गोष्ट वरील मनुष्याच्या कृतीविषयीं आहे काय? फार फार झालें तर त्या नटाच्या हयातीपर्यंत तो लोकांस रंजवील. पण त्याचा अवतार एकदां आटपला कीं पुढें त्याची करामत कशी होती आणि काय होती ती सांगतां येणेंहि मुष्कील आहे. ती मूर्ति एकदां लोपली ती लोपली! यासारखी सरासरी चिताऱ्याचीही गोष्ट आहे. चित्राचा आधार जो कागद, भिंत, किंवा कापड, हीं जोंवर आहेत तोंवरच त्याचें अस्तित्व; शिवाय रंगाची तकाकी वगैरे तर वरच्याहूनही लवकरच नाहींशीं होणारीं. कालगत्या सगळ्या सृष्टींत जो बदल होत जायचा तो मोठ्या चिताऱ्याच्या कसबाकडे पाहून होण्याचा म्हणजे क्षणभरही राहील असें नाहीं! मागें आपिलीज् म्हणून जो ग्रीस देशांत होऊन गेलेला चितारी सांगितला त्याच्याही तजबिरी[1]

१. वरील चित्रकार शिकंदर बादशहाच्या पदरीं होता; व तो विद्यासंपन्न असल्यामुळें त्याचा शिकंदराशीं स्नेहसंबंध होता. याच्याविषयीं इतिहासांत कांहीं आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं दोन येथें सांगतों. एकदां असें झालें कीं, वरील राजपुत्र हा आपल्या स्नेह्याच्या चित्रशाळेंत गेला. तेथें कित्येक तजबिरा तयार झाल्या असून कित्येक तयार होत होत्या. शिकंदरास चित्रकलेंत विशेष गम्य नसतांही तो आपल्या राजवैभवाच्या घमेंडींत तेथील चित्रांत

[पुढें चालू.]

वरील कारणास्तवच आतां कोठेंही राहिल्या नाहींत आणि वरील देशाची मूर्तिकारांबद्दल जशी प्रसिद्धि अद्याप आहे तशी चित्रकारांबद्दल नाहीं याचेंही कारण वरीलच असावें. असो; तर याप्रमाणें ज्या कलांचीं कामें लागलींच किंवा लवकरच नाहींशीं होणारीं असतात तीं पुढें दृष्टीस न पडलीं इतक्यावरून त्यांचें वास्तव्य अमुक अमुक देशांत मुळींच नव्हतें असें म्हणणें रास्त नाहीं. यास्तव वक्तृत्वाची तरी वरच्यासारखीच गोष्ट आहे. एक तर अगदीं आलीकडेपर्यंतही शीघ्र-लिपि ही कला युरोपांत सुद्धां माहीत नव्हती; त्यामुळें कोणीं एकादें उत्कृष्ट भाषण केलें तर तें टिपून घेण्याची मुळींच सोय नव्हती. शिवाय दुसरी मोठी गोष्ट आणखी अशी आहे कीं, पुष्कळ भाषणांचा रस त्या प्रसंगामुळेंच वृद्धिंगत झालेला असतो; तो इतका कीं, पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर जर तींच वाचलीं किंवा ऐकलीं तर तीं अगदीं नीरस वाटतील. फार कशाला, मागील अंकांत सांगितलेल्या शेरिड्यान् नामक वक्त्याच्या भाषणानें त्या वेळेस सगळ्या लोकांस जरी येवढा चटका लावून सोडला, व प्रत्यक्ष फॉक्स्

कांहीं चुका काढूं लागला. तें ऐकून आपिलीजानें त्याची पुढील उत्तरानें खुबीनें फजिती केली;—तो म्हणाला, " मित्रा, अंमळ हळू तरी बोलः तीं पलीकडे पोरें रंग उगाळीत बसलीं आहेत तीं तुला हंसतील ! " दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, शिकंदराचा प्रख्यात घोडा बुसेफेलस् याचें वरील चितान्यानें एक त्याच्याच प्रमाणाचें चित्र काढलें. तें इतकें हुबेहुब उठलें होतें कीं, तें पाहिलें असतां चित्र म्हणून भासत नसे. शिकंदरानें वरच्याप्रमाणेंच या चित्रावरही कांहीं टीका केली. आपिलीजानें कांहींएक उत्तर न करतां त्या घोड्यासच तेथें आणविलें. तो जवळ येतांच तेथें दुसरा आपल्यासारखाच घोडा बांधला आहे असें त्यास वाटून तो खिंकाळूं लागला. तेव्हां आपिलीज् शिकंदरास म्हणाला, " खरोखर, तुझ्यापेक्षां तुझ्या घोड्यास चित्रकलेचें मर्मज्ञान विशेष आहे ! "

यानेंही एके प्रसंगीं त्यास सर्वोत्कृष्ट ह्मणून ह्मटलें"[१] तरी हल्लीं तें वाचलें असतां त्यांत येवढा अद्भुत गुण कांहीं दिसत नाहीं. खुद्द डिमॉस्थेनीसच्याही कांहीं थोड्या सर्व-प्रसिद्ध भाषणांखेरीजकरून बाकीचीं वरच्याप्रमाणेंच सध्यां नीरस झालीं आहेत. याचें कारण उघडच आहे. अन्न निवाल्यावर जशी त्याची गोडी राहत नाहीं, त्याप्रमाणेंच एकाद्या प्रसंगविशेषानेंच जें लोकांस रुचलेलें असतें तें मग तो प्रसंग निघून गेल्यावर पहिल्यासारखें कसें रुचेल? खेरीज वक्त्यानें भाषण केलेलें खुद्द ऐकणें आणि तें कागदावरून वाचणें यांत पुष्कळदां फारच तफावत असते. मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत तर वरील भेद फारच असेल यांत संशय नाहीं. कारण वक्तृत्व ह्मणजे नुसतें बोलणेंच नव्हे; तर उंच व मनोवेधक स्वर, अंगविक्षेपांचा नोकझोंक, चेहऱ्यावर निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा आविर्भाव, व आणखीही कित्येक बारीकसारीक गोष्टी या सर्वांचें संमेलन होय.[२] शिवाय वक्तृत्वस्थानाची शोभा, एकंदर लोकांचा थाट, वगैरे गोष्टींनीं आधींच सुप्रसन्न होऊन गेलेल्या मनावर

---

१. फॉक्स् कोण होता हें मागील अंकावरून आमच्या सर्व वाचकांस माहीत झालें असेलच. या वक्त्यास एकदां कोणी असा प्रश्न केला कीं, आपण इतके दिवस पार्लमेंटांत अनेक भाषणें ऐकलीं, त्या सर्वांत तुह्मांस अत्युत्तम कोणतें वाटतें? फॉक्सनें उत्तर केलें," बेगमांच्या संबंधानें शेरिडयान् यानें जें केलें तें."

२. वरील सर्व अंगें वक्त्यास किती आवश्यक आहेत हें मागें डिमॉस्थेनीसच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं तीं त्यानें मोठमोठ्या नटांपासून शिकून घेतलीं यावरून एक स्पष्ट दिसतेंच. शिवाय वरील वक्त्याचें एक सर्वप्रसिद्ध वचन असें आहेः एके समयीं कोणा एकानें त्यास विचारलें कीं, वक्त्यास अगदीं आवश्यक अशा कोणकोणत्या गोष्टी आहेत? डिमॉस्थेनीसनें उत्तर केलें, "नाट्य"-दुसरी कोणती? —"नाट्य!"— बरें तिसरी?— "नाट्य!" पहिला विल्यम् पिट् ऊर्फ लॉर्ड् चाथम् यास वरील 'नाट्य' किती अंगवळणीं पडून गेलें होतें हें मेकॉलेच्या त्याविषयींच्या निबंधावरून चांगलें ध्यानांत येईल.

वक्त्याच्या भापणाचा जसा रंग उठेल तसा पांढऱ्यावर काळें केलेलें नुसतें वाचून कांहींच उठायाचा नाहीं हें उघड आहे. फार तर काय, पण नुसतें ऐकणें व वाचणें या दोन व्यापारांतही सुखाच्या संबंधानें थोडा भेद आहे असें नाहीं. वाचण्याचा जसा तेव्हांच त्रास येतो तसें ऐकण्याचें नाहीं. असो; तर याप्रमाणें वक्तृत्व-सभेचा थाट पाहून तेथें झालेलें भाषण खुद्द ऐकणें आणि तें दुसऱ्या दिवशीं किंवा पुढें वर्तमानपत्रांत किंवा पुस्तकांत वाचणें या दोहोंत फारच फेर आहे. त्यांतून एकाद्या लौकिक प्रसंगविशेषानें लोकांचीं मनें क्षुब्ध होऊन गेलीं असतां त्या संधीस तर भाषणाचा जो रंग पडेल तो ती वेळ निघून गेल्यावर अगदीं नाहींसा होऊन त्याची कल्पनाही पुनः करतां येणार नाहीं. सारांश, ज्याप्रमाणें कमल-पत्रांवर जलबिंदूस मोत्यांची शोभा येते, किंवा संध्यासमयीं सूर्याचीं कोमल व सोनेरीं किरणें पश्चिमेकडील ढगांवर पडलीं असतां त्यांस रंग चढून त्यांचा देखावा कांहीं मोठा अपूर्व दिसत असतो, त्या-प्रमाणें प्रसंगविशेषीं झालेलें वक्तृत्व कांहीं चमत्कारिक रीतीनेंच खुलतें ! ती खुमारी तो प्रसंग आटपला कीं अगदीं नाहींशीं होऊन जाते. कशी ? तर जसे वरील ढग क्षणभर आपलें विचित्र वैभव मिरवून सूर्य अंमळसा खालीं जातांच राखेसारखे दिसूं लागून अधिकच निस्तेज दिसतात !

असो; तर याप्रमाणें वक्त्यानें केलेलें भाषण उतरल्यानें तें अधिक नीरस मात्र लागणारें असल्यामुळें वरील निष्फळ प्रयत्न कोणीं केला नसेल हेंही संभवतें. शिवाय हातानें लिहिण्याचे श्रम वांच-विण्याचें जें मुद्रणरूप साधन तें प्राचीन काळीं नव्हतें हेंही लक्षांत आणलें पाहिजे. तर याप्रमाणें अनेक कारणांस्तव आपल्या देशांतील प्राचीन वक्तृत्वाचा आजला बिलकुल मागमूस उरला नाहीं हें ठीकच आहे. त्यांतून ग्रीक् व रोमन् लोकांप्रमाणें इतिहास लिहून

ठेवण्याची जर आपणांत प्रवृत्ति असती तर निदान अमुक अमुक काळीं अमुक अमुक प्रसंगानें अमुक अमुक पंडितांची वक्तृत्वाविषयीं मोठी ख्याति झाली असा नुसता उल्लेख तरी सांपडता. पण इतिहासाच्या अभावामुळें तोही आधार आपणांस अनुकूळ नाहीं. तेव्हां एकंदरींत प्रस्तुत कलेचें वातव्य केवळ अनुमानावरून सिद्ध करायाचें. त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण मुळींच नाहीं. तरी ज्याप्रमाणें एखाद्या अरण्यांत राखेचा व कोळशांचा चोहोंकडे ढीग पडलेला पाहिला असतां वणव्याच्या ज्वाळाच प्रत्यक्ष पाहायाला नकोत, किंवा भुईंत खचलेले वाडे व वर आलेल्या विहिरी पाहिल्या असतां भूमीचा कंप प्रत्यक्षच दृष्टिगोचर होण्याची गरज लागत नाहीं. त्याचप्रमाणें अर्ध्या एशिया खंडावर पसरलेला हिंदुस्थानांतील धर्म व खुद्द हिंदुस्थानांतच मागें चालू असलेलें व अद्याप चालत असणारे हजारों पंथ व निरनिराळीं मतें हीं मोठमोठे वक्तृत्वग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्यापेक्षांही प्रस्तुत विषयाविषयीं विशेष निर्णायक होत !

७. वर प्राचीन काळाविषयीं प्रस्तुत गुणाच्या संबंधें विचार झाला. आतां मध्यंतरीं ह्मणजे त्या काळाच्या व हल्लींच्या मध्यें जो पुष्कळ काळ लोटला त्याविषयीं विचार करूं. या काळाविषयीं मागील काळाप्रमाणेंच ह्मणण्यासारखी कांहींच आपणांस माहिती नाहीं. तरी आमच्या देशाच्या एका भागाविषयीं निदान एक दोन शतकांपर्यंत बरीच माहिती लिहिण्यासारखी आहे. हा भाग आमचा महाराष्ट्र देश असून वरील शतकें ह्मणजे यापूर्वींच गेलेला काळ होय.

८. आमच्या सर्व वाचकांस माहीत आहेच कीं, या देशाचें प्राचीन वैभव नष्ट होऊन कित्येक शतकें लोटल्यानंतर एका कोपऱ्यांतल्या लोकांनीं एकाएकीं वर डोकें उचलून थोडक्याच काळांत सगळा देश व्यापून टाकला. या त्यांच्या उदयामुळें प्राचीन आर्य लोकांचा धर्म, विद्या, आचार इत्यादिकांचा जो सर्वथा लोपच होऊन

जाण्याचा रंग आला होता तो समय दैवयोगानें टळला. या पराक्रमी लोकांनीं साऱ्या देशभर जीं जागोजाग ठाणीं घातलीं व मोठमोठीं राज्यें स्थापन केलीं, त्यांच्या योगानें यवनांनीं व म्लेंछांनीं उच्छेद करून टाकल्यामुळें आर्यांच्या धर्मादिकांवर जी ग्लानि येत चालली होती ती मागें हटून हिंदुत्वाचें जणों काय पुनरुज्जीवनच झालें. आमच्या जुन्या विद्या, कला इत्यादिकांस उत्तेजन मिळून आमच्या गतवैभवाची कळा आह्मांवर पुनः बऱ्याच प्रमाणानें आली. हीबरोबर मोठमोठ्या राष्ट्रांत आढळणारे जे निरनिराळे उज्वल गुण त्यांचाही पुनः उदय झाला. हे गुण धैर्य, साहस, शौर्य, प्रामाणिकपणा, बुद्धिप्रागल्भ्य, इत्यादि होत. यांचीं उदाहरणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांत जीं सांपडतील त्यांहून मोठीं इतर कोणत्याही प्राचीन किंवा अर्वाचीन देशाच्या इतिहासांत सांपडणें नाहींत. असो; प्रस्तुत गुण वक्तृत्व, हाही वरच्यांच्या मालिकेंतीलच एक होय. मराठ्यांचा इतिहास ज्या थोड्यांनीं सविस्तर वाचला असेल व आपल्या देशाची गेल्या शंभर वर्षांतली स्थिति जे पुरतेपणीं ध्यानांत आणतील, त्यांची वरील गुणाच्या वास्तव्याविषयीं खात्री झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. आह्मी मागें सांगितलेंच आहे कीं वक्तृत्व याचा अर्थ प्राचीन ग्रीस व रोमच्या इतिहासावरून जो एकंदर जगाच्या मनांत बसून गेला आहे, व जो आलीकडे आपल्या देशांतही सामान्यतः सर्व समजूं लागले आहेत, तो त्याचा केवळ एक देश होय. वक्तृत्वसभेंत उभे राहून सभोंवतीं थाटलेल्या समाजास 'अहो वीर हो', 'हे मद्देशबांधवहो' वगैरे खरीं किंवा खोटीं संबोधनें करून मोठ्या गंभीर स्वरानें व मोठा आविर्भाव आणून उद्देशून बोलणें हें जसें वक्तृत्व, त्यापेक्षां सेनापतीनें रणांगणावर आपल्या सैन्यास बोललेले वीर्योत्साहप्रेरक शब्द, किंवा धर्मोपदेशकानें देवळांत केलेलें धर्मव्याख्यान, किंवा सुज्ञ बापानें

आपल्या पुत्रास घरगुती केलेला बुद्धिवाद, हे प्रकार वरच्याहून वस्तुतः पाहतां कमी आहेत असें नाहीं. जो गुण पंडितसभेंत झळकणारा तोच वरील प्रसंगीं ह्मणजे उणा पडेल असें नाहीं. सोनें किंवा रुपें यांच्या अंगीं जशी स्वतःसिद्ध योग्यता असून त्यांवर छाप असो किंवा नसो, त्यांची योग्यता खरा परीक्षक तेव्हांच जाणतो, त्याप्रमाणें जगांतील सामान्य व्यवहारांतही प्रस्तुत गुण खऱ्या मर्मज्ञाच्या लागलींच लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. असो; तर याप्रमाणें पेशव्यांच्या या जुन्या राजधानींत व इतर ठिकाणीं जरी वक्तृत्वाच्या समारंभाकरितां अथेन्स व रोम येथल्याप्रमाणें मोठाल्या टोलेजंग इमारती बांधल्या नव्हत्या व ऱ्होड्स् बेटांतल्याप्रमाणें येथें त्या कलेचा अभ्यास करण्याकरितां पाठशाळा घातल्या नव्हत्या, तरी प्रकृत गुण वरील राज्यांत अनेक रूपांनीं प्रगट झालेला होता यांत संशय नाहीं, हें ह्मणण्यास आधार काय हें पुढील लिहिण्यावरून स्पष्ट होईल.

९. मनुष्याच्या करणीवरून त्याच्या अंगीं असणाऱ्या निरनिराळ्या गुणांचें अनुमान करतां येतें हें जर खरें असेल, तर ज्या महापराक्रमी पुरुषानें हिंदूंस दास्यमुक्त करून सुमारें शंभरदीडशें वर्षें त्यांस स्वातंत्र्यसुखाचा व राजवैभवाचा अनुभव करविला त्याचे ठायीं प्रकृत गुणाचें वास्तव्य बरेंच कल्पिलें पाहिजे असें आह्मांस वाटतें. यापूर्वी शिकंदरप्रभृति जे अनेक रणधुरंधर महाविख्यात राज्यकर्ते होऊन गेले त्यांपैकीं बहुतेकांची राज्यसाधनसामुग्री त्यांच्या पूर्वजांनींच अगोदर करून ठेवलेली होती. यास्तव एकाद्या कारागिरास उत्तम प्रकारचीं हत्यारें आयतीं तयार करून दिलीं असतां मग जशी त्यांवर त्यानें आपली करामत दाखवावी तसाच प्रकार शिकंदर, सीजर, नेपोलियन्, इत्यादि राज्यकर्त्यांचा झाला. पण मराठी बादशाहीचा ज्यानें पाया घातला

त्यास सगळें राज्य विश्वकर्म्याप्रमाणें केवळ नवेंच बनवावें लागलें. त्याची मूळची सामग्री म्हटली म्हणजे लोखंडासारखें भक्कम शरीर आणि मोठी विशाळ बुद्धि एवढीच काय ती होती. जे मावळे लोक आतांप्रमाणेंच शेतभात, मोलमजुरी किंवा काबाडकष्ट करूनच पिढ्यानपिढ्या राहिलेले, व अगदीं भाबडे व भित्रे असल्यामुळें हूं कां चूं न करतां परराज्याचा जुलूम सोसण्यास अगदीं घटावून गेलेले, त्यांचाच स्वभाव अगदीं बदलून टाकून मोठे कडवे व अभिमानी जे मुसलमान व रजपूत त्यांशीं छाती भिडावून लढण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें त्यांच्यांत आणलें. फार तर काय, पण ज्यांस आपला धर्म काय, आपला देश काय, याची साधारण चांगलीशी कल्पनाही कधीं झाली नसेल, त्यांचा मुसलमानाशीं पुरा दुजेभाव करून देऊन त्यांचा रणोत्साह व आपल्या ठायीं अनन्यभाव त्यानें इतका वाढविला कीं, हरएक प्रसंगीं आपाआपालीं शिरें हातावर घेऊन व प्रत्यक्ष प्राणही अर्पण करून त्याची कामगिरी त्यांनीं बजाविली. सिंहगडावर कल्याण दरवाज्याशीं जो घोरतर प्रसंग झाला—कीं ज्या वेळेस काळोख तर ऐन मध्यान्हीचा, जवळ दिवा ना बत्ती, चढायाचा कडा सारखा पंचवीस तीस हात उंच, खालच्या लोकांची चाहूल ऐकून वरील रजपूत हत्यारबंद होऊन तयार झालेले, त्यांतून सर्वांत धैर्य खचण्यासारखी गोष्ट काय कीं, ऐन गर्दीच्या वेळेस त्यांचा मोहरा पडून सर्वांचें काळीज उडून गेलेलें; कां कीं, पुढें जावें तर रजपुतांच्या तरवारीशीं गांठ, मागें हटावें तर कडेलोट होऊन अंगाच्या ठिकऱ्यान् ठिकऱ्या उडावयाच्या; असो; पण अशा भयंकर प्रसंगींही—कीं, जो नुसता मनांत आणला असतांही अंगाचा थरकांप सुटतो—तानाजीचा धाकटा भाऊ सूर्याजी तिळमात्रही धैर्यभंग न होतां आपल्या सोबत्यास सांगतो, “ गड्यांनो, मागच्या शिड्यांच्या आशेवर तुम्ही मागें परतूं पहात असाल, तर दोर मी मघांच कापून टाकलें,

तर आतां वांचायाचा मार्ग ह्मटला ह्मणजे येथील शिपायांवर तुटून पडल्याखेरीज दुसरा कोणता नाहीं. असें ह्मणून स्वतः त्यांचा ह्मोरप्या होऊन त्यानें रजपुतांस कापून काढलें आणि पंधरा कोस दुरून गडाकडे डोळे लावलेल्या आपल्या धन्यास तेथील एका खोपटास आग लावून फत्ते झाल्याची वर्दी दिली!—तर असे प्रसंग लक्षांत आणले असतां आपल्या जवळच्या लोकांस अगदीं आपलेसें करून टाकण्याचें सामर्थ्य शिवाजीच्या अंगीं किती अद्भुत असेल हें काय सांगावें! वस्तुतः पाहतां तो कोण व मावळे लोक कोण? बरें, पैशाच्या लालचीनें त्यांनीं त्याचा आश्रय धरला असेल ह्मणावें तर वरील प्रसंगीं खुद्द थर्मापिलीवरही कडी झाली असतां शिवाजीनें आपल्या सवंगड्यास येवढीं बक्षिसें तरी काय दिलीं ह्मणाल तर पांच सात रुपयांचें एक एक रुप्याचें कडें किंवा एकादें मुंडासें! तेव्हां वरील अद्भुत सामर्थ्य आमच्या महावीराच्या वाक्पटुत्वाचें होय यांत संशय नाहीं. वरील गुण त्यानें अडाणी व साधेभोळे जे मावळे लोक त्यांस वश करून घेण्यांत जसा दाखविला, तसाच विजापूरच्या दरबारीं वागलेल्या वकिलाशीं बोलणें लावून त्यावर आपली पूर्ण छाप ठेवण्यांत व तसेंच पुढें मोगल सरदारांस वगैरे आंतून आपल्या पक्षास अनुकूळ करून घेण्यांतही प्रगट केला. असो; तर याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील वक्तृत्वाचे पहिलें उदाहरण त्या इतिहासाचा मुख्य आधारस्तंभ जो वरील पुरुष तो होय. दुसरें उदाहरण मराठी राज्य विसकळित झालें असतां त्यास आपल्या अंगच्या व बुद्धीच्या पराक्रमानें ज्यानें जोरदार केलें व मोगल, पठाण, मराठे आणि फिरंगी यांस ब्राह्मणाच्या शौर्यापुढें कांपायास लावलें, त्या बाजीरावाचें होय. हा पेशवा शिपाईगिरींत राजकारणांत, वगैरे बहुतेक गोष्टींत शिवाजी राजाशीं समत्व पावतो व महाराष्ट्र देशाच्या सगळ्या इतिहासांत पाहिलें असतां त्याहून

वरची पायरी अशी एका शिवाजीचीच आहे. असो; याच्या वक्तृत्वगुणाचा उल्लेख मराठ्यांच्या इतिहासकारानें आपल्या ग्रंथांत केला आहे. त्यावरून व शाहू राजास त्यानें व बाळाजी विश्वनाथानें असा बापलेकांनीं मिळून अगदीं आपल्या मुठींत ठेवला होता यावरूनही प्रस्तुत गुणाची अनुकूलता दोघांस किती होती हें स्पष्ट दिसून येतें. पहिल्या पेशव्यानें तर पेशवाईचा अधिकार आपल्या वाक्चातुर्यावरच मिळविला ही गोष्ट आमच्या साऱ्या वाचकांस बहुधा विश्रुत असेलच. आंग्र्यानें मोठा पुंडावा करून खुद्द साताऱ्यावरही येण्याचा संकेत केला असतां बाळाजीनें त्याशीं मोठें युक्तीचें तहाचें बोलणें लावून शेवटीं त्यास अगदीं आपलासा करून उलटी शाहूसच खंडणी देण्याचें त्याकडून कबूल करविलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तसेंच हरएक प्रसंगीं शाहूस शहाणपणाची मसलत देणारा व संकटसमयीं पुढें तोंड देणारा वरील पंतप्रधानच होता. हा पेशवा किती उत्तम प्रकारच्या चढाईत होता हें सर्वांस माहीतच असेल, कीं स्वारी घोड्यावर बसली असतां दोहोंकडून दोघांनीं यास धरावें लागत असे ! तरी दिल्लीपर्यंत मोहिमा करून यानें आपल्या शेवटल्या मोहिमेंत स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांच्या बादशाही सनदा आपल्या धन्यास आणून दिल्या. तेव्हां हीं सर्व कार्यें करतांना त्यास तरवारीच्या पाण्यापेक्षां वाणीचा सरळपणाच मुख्यत्वेंकरून उपयोगीं पडला असेल यांत संशय नाहीं. या गुणास्तव मागील अंकांत सांगितलेला जो पिऱ्हस राजाचा मंत्री सिनियस त्याची उपमा यास साजेल. असो; आतां दुसरा पेशवा बाजीराव बल्लाळ याचा वक्तृत्वप्रसंग सांगतो. शाहूच्या दरबारीं साऱ्या प्रधानमंडळांत वरील पेशवा शिरजोपणानें वागे, व साऱ्या मुलखांत मराठ्यांचा डंका जो फिरत होता तो याच्याच जोरावर. हें त्याचें महत्त्व सहन न होऊन श्रीपतराव

नामें करून त्या वेळेस प्रतिनिधी होता तो याचा फार द्वेष करी. एके समयीं असें झालें कीं बाजीरावानें हिंदुस्थानावर जातीनिशीं स्वारी करण्याची आपली मसलत राजास कळविली असतां वरील प्रतिनिधि त्या बेतास आडवा येऊन असें करणें फार अविचाराचें आहे असें शाहूस समजावून देऊं लागला. त्यानें आपला विचार असा सांगितला की कर्नाटकांतील वगैरे आपल्या हातचे जे मुलूख गेले आहेत, ते अगोदर माघारीं घेऊन मग मोंगलावर चालून जावें. बाजीरावानें उत्तर केलें कीं जर शिवाजी महाराजांची बुद्धि प्रतिनिधीसारखी असती तर विजापूर व गोवळकोंडें आधीं घ्यावें, आणि मग हळूंच युक्तीनें कर्नाटकांत प्रवेश करावा असें त्यांच्या मनांत येतें. पण ते अभिमानी, साहसी,—त्यांची बुद्धि थोर; त्यांनीं एकदांच कर्नाटक सर केलें ! तर याचप्रमाणें या विस्तीर्ण व जुनाट वृक्षाच्या बुडाशींच आपण कुऱ्हाड घालूं, ह्मणजे फांद्या आपोआप खालीं आल्याच !— याप्रमाणें प्रतिनिधीनें जो विचार काढला होता त्याचें खंडन करून बाजीरावानें शेवटीं विनंती केली कीं, “ जर मला आज्ञा होईल, तर कृष्णेपासून अटकनदीपर्यंत मी महाराजांचा झेंडा लावीन ! ” हें पेशव्याचें वीर्योत्साहयुक्त भाषण ऐकून शाहूराजा तन्मय होऊन गेला; आणि त्याच्या आजाचा आवेश क्षणमात्र त्याच्या शरीरांत संचरून सद्गदित होत्साता म्हणाला, “ शाबास ! तुमचे वडील मोठे थोर होते, त्यांचे तुह्मी पुत्रही योग्यच आहां. मराठ्यांचा झेंडा तुह्मी हिमालयाच्या मस्तकावर नेऊन रोंवाल अशी माझी खात्री आहे ! ”

बाजीराव बल्लाळ यापुढें जे चार पेशवे गादीवर आले त्यांपैकीं वरील दोघांप्रमाणें वाक्पटुत्वाविषयीं कोणाचीही कोठें विशेष वर्णना केलेली आढळत नाहीं. ती शेवटल्याविषयीं मात्र आढळते. हे शेवटले राजमणि अद्याप सर्वांस पूर्ण माहीत आहेत, व यांच्या

दुष्कीर्तीचा कलंक केवळ त्यांच्याच नांवास लागून न राहतां त्यांच्या पूर्वजांच्या शुभ्र यशासही तो बाधक झाला आहे. 'पेशवाई' हें नांव काढतां ज्यानें पुणें वसविलें,× ज्याच्या भयानें नादिरशहास येथें धडगत न दिसून माघारा पाय घ्यावा लागला.[१] जो संपूर्ण चंद्राप्रमाणें पूर्ण आधिपत्य पावून यवनम्लेंच्छादिकांनीं दीर्घकाळ संताप दिलेल्या जगतीस मुहूर्तमात्र शीतळविता झाला,* जो दुष्टांस काळासारखा व सन्मार्गवर्ती मनुष्यास केवळ पितृतुल्य असा प्रत्यक्ष धर्मच अवतरला होता,† ज्या राजेंदूस उदयकाळानंतर लवकरच दुर्दैवराहूनें ग्रासलें, ज्या राजबिंड्यास‖ खर्ड्याचा मोठा जयही अपजयापेक्षां अधिक खेदास्पद झाला,—या सगळ्या राजपरंपरेची मुळींच आठवण न होतां ज्या गोजिरवाण्या दिसणाऱ्या दुष्ट सर्पानें‡ काळियाप्रमाणें सर्वांचा जीवनहेतु जो राज्यरूप डोह

× पहिले बाजीराव—यांनींच शनवार—वाडा बांधविला.

१. वरील उल्लेखाचें आमच्या वाचकांस बहुधां आश्चर्य वाटेल, व ही उगीच निराधार प्रौढी झोकली आहे असा आरोप घेण्यासही आमचे प्रतिपक्षी चुकणार नाहींत. यास्तव प्रमाण दाखल केलें पाहिजे. तें हें पाहा—

"The ravages of the Persians were confined to Hindustan, and their departure was hastened by fear of the Mahrattas, then ably ruled by Bajee Rao, the second Peishwa."—*Martin's British India*. P. 6.

दुसरें:—

"If Bajee Rao had been near Delhi when Nadir Shah arrived, it is not improbable that he would have joined the emperor in the defence of the empire; and could he have done so, or the Mahratta troops have been employed as auxiliaries, Nadir Shah's invasion would probably have had a very different conclusion.—

Taylor's Manual—*P*. *381*.

* नानासाहेब ऊर्फ बाळाजी बाजीराव पेशवे. † थोरले माधवराव पेशवे. ‖ सवाई माधवराव. ‡ आनंदीबाईचा मुलगा दुसरा बाजीराव.

त्यास आपल्या विषारानें लवकरच विषमय करून टाकिलें, दुर्जनरूप नक्रांस आंत बिऱ्हाड दिलें, आणि आपल्या आईचे डाव जे तिच्या जिवंतपणीं तीस घेतां आले नाहींत ते निर्धास्तपणें घेतले— ज्या अधमानें नसते दुराचार आपल्या नगरींत माजवून केवळ विषयांधतेनें पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं हिंदुधर्मांत अत्यंत घोर मानलेलें जें ब्रह्मवधाचें पातक$ तेंही जोडण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं, आपल्या पदरच्या सरदारास¶ अत्यंत नीच अपराध्यास योग्य जें शासन तें देऊन आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडलें, आणि त्याचा समशेरबहादर भाऊ * जेव्हां छातीवर चढून आला तेव्हां भागूबाईप्रमाणें पळ काढला आणि सरतेशेवटीं ज्यांच्या जिवावर उड्या मारून पंधरा वीस वर्षें राज्यसुख भोगलें त्यांवरच उलटून दीपशलभन्यायानें आपल्याच हातीं आपला व आपल्या प्रजेचा नाश करून घेतला,—त्या राजेश्रींचीच मूर्ति मनांत उभी राहते. असो; वरील पेशव्याचा दुर्लौकिक विशेष स्पष्टतेनें दिसण्यास दुसरें आणखी असें कारण झालें आहे कीं, त्याची सत्ता त्याच्या मागें ज्या राज्यकर्त्यांच्या हातीं आली, त्यांचें शहाणपण, नीति, शौर्य, व्यवस्थितपणा वगैरे गुण सर्वांच्या प्रत्ययास येऊन दोहों राज्यरीतींतील जमीनअस्मानची तफावत सर्वांच्या नजरेस आली. तर या दोन कारणांवरून बाजीराव ह्मणजे मूर्खांतला मूर्ख, त्याच्या अंगीं बिलकुल कर्तृत्व नव्हतें, असा एकंदर लोकांचा समज होऊन गेला. पण ही मोठी चूक आहे. सदरील पेशव्याच्या अंगीं त्याच्या पूर्वजांचे शौर्यादि गुण तर नव्हतेच; पण दोहोंची त्याच्या अंगीं मोठी परिपूर्णता होती. एक आंतल्या आंत लावालावी करून कपटोपक्रम रचण्याचा आणि

$गंगाधरशास्त्री पटवर्धन याचा पंढरपूर येथें खून झाला. ¶ विठोजी होळकर—यास बंडखोरीच्या आरोपावरून हत्तीच्या पायांशीं बांधून ठार मारण्यांत आलें. * यशवंतराव होळकर.

दुसरा आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यास अगदीं मोहून टाकण्याचा. या दोन्ही गुणांचा क्रम जें दहावीस वर्षें त्यानें राज्य केलें त्या सर्व काळभर सतत चालला होता. त्यास गादी मिळाली व ती त्यानें घालवली हें तरी वरील दोहोंचेंच फळ. नाना फडणवीसानें धाकट्या माधवरावाशीं प्रतिस्पर्धा करणारा कोणी नसावा या हेतूनें बाजीराव व त्याचा धाकटा भाऊ यांस राज्योपयोगी शिक्षण मुळींच न देतां केवळ वैदिक कर्मांतच त्यास निपुण करून ठेवलें होतें; व त्यांची आई निवर्तल्यापासून त्यांवर मोठा सक्त पाहरा ठेवला होता. पण तशा अडचणींतही वरील दोन्ही गुणांच्या योगानें बाजीरावानें पेशव्याशीं संधान बांधलें. पुढें तें सर्व बेंड बाहेर पडून पेशव्याच्या, नानाच्या व एकंदर राज्याच्या नाशास कसें कारण झालें तें सर्वांस माहीत आहेच; पण वरील गुप्त पत्रव्यवहारापासून बाजीरावास एक मोठी गोष्ट साध्य झाली ती ही कीं, त्याच्या पुतण्यानें आपला अधिकार आपल्या पश्चात् त्यास असावा असें लिहून ठेवलें. तें छपवण्याचा नानानें पुष्कळ उद्योग केला; पण तो सिद्धीस न जातां व्हावयाचें तें झालेंच. बाजीरावानें शिंद्यास अनुकूळ करून घेऊन आपणास गादीचा मालक करून घेतलें. असो; तर याप्रमाणें शेवटल्या पेशव्यानें पेशवाई मिळवली तीच मुळारंभीं प्रस्तुत गुणाच्या बळावर. हा गुण आणखीही दोन तीन प्रसंगीं त्यानें दाखवला. पण त्यांचें वर्णन करण्यास कोणत्याही महाराष्ट्रवासी जनास उत्साह वाटणार नाहीं. कारण त्या गुणाचा उपयोग मागें सांगितल्यासारखा कीर्तिदायक प्रसंगीं न होतां केवळ नीच कृत्यांच्या संबंधानेंच तो झाला. तरी कसेंही असलें तरी तो गुण वर्णनीय होता यांत संशय नाहीं. असो; आतां ते प्रसंग सांगतों. एक तर, नाना फडनवीस येवढा चाणाक्ष व धूर्त असतां व साडेतीन शहाण्यांत मोडत असतां, सदरहू पेशव्यानें त्यास दोनदां फसवलें. तें असें कीं, त्यास पकडून कैद करण्याची आंतून

मसलत चालली असतां आपली त्यावर अत्यंत भक्ति आहे असें त्यास आपल्या गोड बोलण्यानें व मोठ्या नाटकी आविर्भावानें भासवून दिलें. तें सर्व त्यास खरें वाटून बाजीरावाचें अंतःकरण आपणाविषयीं शुद्ध आहे अशा भ्रमांत तो दोनदां पडला. त्याप्रमाणेंच अगदीं शेवटीं इंग्रेजांशीं लढण्याची तयारी मोठ्या सपाट्यानें चालली असतां माहुली येथें सर जॉन् माल्कम् साहेबाशीं जें बाजीरावाचें बोलणें झालें, त्यांतही त्यानें वरील साहेबावर अशी छाप ठेवून दिली कीं, कंपनी सरकाराविषयीं त्याच्या मनांत मोठा स्नेहभाव वागत आहे अशी त्याची पक्की खात्री झाली; आणि त्यानें कलकत्त्यास लिहून धाडलें कीं, पेंढाऱ्यांच्या लढाईत आपणांस पेशव्यापासून उत्कृष्ट तऱ्हेची मदत मिळेल. या मदतीचा प्रकार मालकम् साहेबास लवकरच पुढें कळून आला असेल ! असो; तिसरा प्रसंग गंगाधरशास्त्र्याचा. त्या भोळसर ब्राह्मणास पेशव्यापासून व त्रिंबकजी डेंगळ्यापासून दूर राहण्याविषयीं पुष्कळ सांगत होते; तरी दोघांच्या मानभावी बोलण्यास भुलून तो कालपाशाकृष्ट होत्साता त्यांबरोबर पंढरपुरास निघाला. तेथें पोंचल्यावर तर त्यांच्या आदरसत्कारानें तो जो कांहीं चढून गेला, तो कांहीं विचारूं नये. कंपनीसरकारचें अभयवचन त्यास सुदर्शनासारखें वाटून मारेकऱ्यांच्या तरवारीही आपल्या अंगास लागणारच नाहींत असें त्यास वाटलें कीं काय न कळे ! असो; तर याप्रमाणें या सरस्वतीप्रसादानें ब्राह्मण बादशाहीचा पाया घालून पहिल्या पेशव्यांच्या कीर्तीस अधिक उज्वल केलें तोच शेवटल्याच्या अपकीर्तीस मलिनतर करून वरील राज्यरूप इमारतीस धुळीस मिळवून टाकण्यास सरतेशेवटीं कारण झाला !

कीर्तन-सुखार्थ झाला अव-तारचि अमृतराय जीवाचा।
भलत्या मुखांतुनि अशी सु-रस-खानि निघेल काय जी वाचा॥

—सन्मणिमाला.

अंक २०—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) हिंदु धर्माचें उज्जीवन. (३) धर्मव्याख्यान. (४) आमच्या देशाचा अध्यात्म विचारांकडे कल. (५) इकडे सुरू झालेला एक नवा प्रकार. (६) त्याची प्रवृत्ति व मराठ्यांच्या उदयाशीं त्याचा संबंध. (७) 'कीर्तन' शब्दाचा अर्थ, व मूळ प्रकार. (८) तो सध्यांच्या स्थितीस येऊन पोंचण्याचा क्रम. (९) या गुणांत नामांकितपणा पावलेले लोक. (१०) राष्ट्राचें व भाषेचें झालेलें हित.

१. मागील खेपेस महाराष्ट्र देशांत राजकारणाच्या संबंधानें वक्तृत्व उदयास आल्याचा प्रकार सांगितला. आतां त्याच गुणाचा वरच्याहून फार भिन्न रीतीनें जो आविर्भाव झाला—कीं जो अद्यापही दृष्टीस पडतो—त्याजविषयीं लिहूं.

२. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मराठ्यांची सत्ता या देशांत चोहोंकडे पसरल्यामुळें एक मोठी गोष्ट ही झाली कीं, परराष्ट्रांच्या तडाक्यापुढें हिंदूंचा टिकाव न निघून ते अगदीं क्षुद्रत्वास जाऊन पोंचण्याचा किंवा त्यांचें भिन्नत्व नष्ट होण्याचा जो समय येऊं लागला होता तो अगदीं टळला. परमुलखांतून येऊन ज्या ज्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत ठाणीं घातलीं होतीं व हिंदूंस तृणवत् मानून त्यांवर निर्धास्तपणें जुलूम चालवला होता त्या सर्वांचा वरील लोकांनीं चांगला समाचार घेतला. त्यामुळें हिंदूंची स्वतःविषयींची क्षुद्रत्वबुद्धि व त्यांविषयीं परक्यांचा तिरस्कार हीं दोन्ही तेव्हांच नाहींशीं झालीं. 'हिंदु' या नांवास हल्लींप्रमाणें तेव्हां जो अगदीं हलकेपणा आला होता तो जाऊन त्यास राज्यवैभवामुळें मोठें गौरव प्राप्त झालें. असें झालें असतां आमच्या धर्मासही पहिल्याहून विशेष मान प्राप्त झाला हें उघडच आहे. ज्या मुसलमानी धर्मानें

हल्लींच्या त्याच्या वडील भावाप्रमाणें येथील धर्माचा समूळ उच्छेद करण्याकरतां कंबर बांधली होती तोच पुढें हळू हळू त्याशीं मित्रत्वानें राहण्यास खुषी झाला; व कोठें कोठें तर स्वतःचा पराभवही त्यास मुकाट्यानें सहन करावा लागला. असो; तर याप्रमाणें परधर्माचा पाय मागें हटून हिंदुधर्माचें पुनः सर्वत्र संजीवन झालें. हें होण्यास वरील कारणांखेरीज दुसरी एक मोठीच गोष्ट कारणभूत झाली. ती प्रस्तुत अंकाचा विषय होय.

३. वक्त्यांच्या व्याख्यानास आधारभूत जे अनेक मोठमोठे विषय आहेत त्यांपैकींच धर्म हा एक होय. किंबहुना याचेंच प्राधान्य सर्वांवर आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. कां कीं, ज्या देशांत वकील किंवा बारिस्टर हे शब्द कोणास माहीत नाहींत, व राजकारणाच्या संबंधानें किंवा देशाभिमानाच्या स्फूर्तीनें कोणीं आपलें वक्तृत्व प्रगट केलेलें कधीं ऐकूं येत नाहीं, अशा देशांतून धर्मव्याख्यान मात्र निरनिराळ्या रूपांनीं सतत चालू असलेलें दृष्टीस पडतें. त्यांतून सर्व राष्ट्रांच्या पूर्वस्थितींत तर वरील प्रकार विशेषच आढळून येतो. याचें कारण उघडच आहे. राष्ट्रांची आद्यस्थिति ह्मणजे मनुष्याच्या आद्यस्थितीसारखी होय. ह्मणजे लहानपणीं, किंबहुना पूर्ववयांतही, कुतूहल जसें सतत जागृत असतें, ह्मणजे जी जी वस्तु पाहावी तिची मौजच वाटून नव्या नव्या गोष्टींचा शोध करण्याकडे मनाची साहजिक प्रवृत्ति असते; त्याप्रमाणेंच जें राष्ट्र बाल्यावस्थेंत असतें, किंवा ती दशा संपून वरच्या स्थितीस नुकतें नुकतें येऊं लागलें असतें, त्यास सृष्टीची जी आश्चर्यमय राहाटी आज अनंतकाल चालली आहे, व समुद्र, पर्वत नद्या, सूर्य, चंद्र, पर्जन्य, विद्युत् इत्यादि सहस्रावधि महाभूतांचे जे खेळ तींत चालले आहेत, ते पाहून मोठा चमत्कार वाटतो. एकाद्या गांवढळ मनुष्यास मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत सोडून देऊन त्याची गुप्तपणें मौज पाहायास

बसलें असतां त्याचें ज्या त्या पदार्थाविषयीं जसें चोज व कौतुक दृष्टीस पडेल त्यासारखीच अज्ञान राष्ट्रांतील लोकांची स्थिति होय. सज्ञान राष्ट्रांस पदार्थविज्ञानादि अनेक शास्त्रांची माहिती होऊन सृष्ट पदार्थांविषयीं बरेंच यथार्थ ज्ञान झालें असल्यामुळें त्यांची जिज्ञासा जशी तृप्त झाली असते तशी वरील लोकांची झाली नसल्यामुळें जो जो सृष्टींतील पदार्थ पाहावा त्याच्या विचारांत त्यांची अप्रौढ बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते. त्यांस कसलाच कांहीं थांग लागत नाहीं.[1] पण वरील गोष्ट केवळ बाह्य सृष्टीचीच झाली. अंतःसृष्टि जी आहे—ह्मणजे पिंडास आणि ब्रह्मांडास चाळवणारीं तत्त्वें आणि त्यांचे व्यापार, यांविषयीं तर कांहीं बोलूंच नये! बाह्यसृष्टीविषयीं पुष्कळ सतत विचार करून मोठमोठ्या पंडितांनीं अनेक गहन शोध आजपर्यंत कांहीं तरी लावले आहेत; पण या दुसऱ्या सृष्टींतली एकही निश्चित गोष्ट आपणांस आजपर्यंत कळली आहे असें ह्मणण्यास कठिण पडेल. शरीरचालक जो आत्मा व विश्वचालक परमात्मा यांच्या स्वरूपाविषयीं फार प्राचीन काळापासून मोठ-

---

१. मनुष्याच्या मूळ अज्ञानावस्थेंत बाह्य सृष्टीचा व्यापार त्याच्या ज्ञानसंस्कारविरहित मनावर कसा होतो, व जगाच्या नियंत्याची कल्पना त्याच्या हृदयावर कशी ठसते, हें पोप कवीच्या पुढील पद्यावरून लक्षांत येईल.

Lo the poor Indian, whose untutored mind
Sees God in clouds, or hears him in the wind!

प्राचीन आर्य व ग्रीक् लोकांनीं सृष्टींतील महाभूतांवर देवतात्वाची कल्पना करून 'मेघां'चा राजा जो इंद्र त्यास मुख्य देव कल्पिला; व त्याविषयींच्या व इतर देवांविषयींच्या त्यांच्या व हिंदु लोकांच्या पुष्कळ कल्पनांचा मेळ बसतो, या गोष्टींची उपपत्ति वरील उक्तीवरून होते. आलीकडे कोणीं महापंडितांनीं 'इंद्र' ह्मणजे 'ईश्वर,' 'सूर्य' ह्मणजे 'ईश्वर,' 'वरुण' ह्मणजे 'ईश्वर'च असा जो पांडित्याचा कळस करून दिला आहे त्यांत तथ्य कितपत आहे हें सदरील टिपेवरून वाचकांस कळून येईल!

मोठे ज्ञाते विचार करीत आले, पण त्यांचा निश्चय ह्मणून कोणत्याच गोष्टींविषयीं बिलकुल झाला नाहीं. मनुष्याची मरणोत्तर काय स्थिति होते, त्याचें जनन होतें तें तरी कसें होतें—ह्मणजे चित् आणि जड यांचे धर्म परस्पर येवढे भिन्न असतां त्यांचा संयोग कसा होतो,—मनुष्याची पूर्वावस्था काय असते, त्यास निर्माण करण्याचा हेतु काय, त्यास इहलोकीं जें सुखदुःख प्राप्त होतें तें कशामुळें, वगैरे शतशः गोष्टींविषयीं मनुष्य अद्याप संशयजालांत जशाचा तसाच गुंतून राहिला आहे. असो; तर याप्रमाणें राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंत वरील दोन्ही सृष्टींविषयीं मनुष्य केवळ अजाण असून त्या मानानेंच त्याची जिज्ञासाही अतिशयित जागृत असते. त्यांतून दुसऱ्या सृष्टींविषयीं ज्ञान करून घेण्याची व तिजविषयीं विचार करण्याची तर त्यास विशेषच उत्कंठा असते. कारण एक तर ती अत्यंत अगोचर आहे; आणि जिज्ञासावृत्तीचा असा नियम आहे कीं, तिचा विषय जितका गूढ, व तिच्या तृप्तीस जितके विशेष आयास, तितका तिचा जोर अधिक! दुसरें कारण असें कीं, या दुसऱ्या सृष्टीशीं मनुष्याच्या हिताहिताचा जितका निकट संबंध आहे तितका पहिलीशीं नाहीं; कां कीं, पहिलीशीं जो त्याचा संबंध आहे तो केवळ नियतकालिक असून दुसरा संबंध वरच्याहून अगदीं भिन्न आहे. ह्मणजे या दृश्य जगाशीं मनुष्याचा जो संबंध आहे तो केवळ त्याच्या जीविताच्या मर्यादेपर्यंतच. शरीरांतील जीवतत्त्व नष्ट होऊन त्याच्या परमाणूंचा सृष्टींतील तत्त्वांशीं पुनः संयोग होऊं लागला, कीं परस्परांचा संबंध तुटला. त्यापुढें ह्मणजे मरणोत्तर जी त्यास स्थिति प्राप्त होणार ती वरच्यासारखी क्षणिक नसल्यानें तिजविषयींचा विचार त्यास वरच्यापेक्षां अतिशयित महत्त्वाचा आहे. असो; तर याप्रमाणें परलोकाविषयींचे विचार मनुष्याच्या मनांत येणें अगदीं स्वाभाविक आहे. आणि त्यांतून

ज्या राष्ट्रांस असल्या विचारांच्या गहनत्वाचा पूर्ण अनुभव येऊन चुकला नसतो, ह्मणजे असले विचार करण्यास मानवी बुद्धि किती पंगु आहे हें ज्यांस कळलें नसतें, अशांस तर त्यांचा अतिशयच हव्यास असतो. हा हव्यास पुढें अनुभवांतीं जरी पुष्कळ कमी होत जातो, तरी तो अगदीं नाहींसा असा मनुष्याच्या मनांतून कधींच होत नाहीं.

४. वर धर्माच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं त्या विषयावर विचारांची प्रवृत्ति होणें हें मनुष्यास अगदीं स्वाभाविक आहे, तें आमच्या देशास तर विशेष लागू पडतें. अध्यात्म विषयावर या देशांत पूर्वींपासून जितका विचार झाला, व एकंदर लोकांच्या मनाचा तिकडे जितका पूर्ण कल आढळण्यांत येतो, तितका बहुधां पृथ्वीवरील इतर थोड्याच देशांत सांपडेल. याचें कारण काय असेल तें असो; पण कोणी ग्रंथकार वरील वृत्तीची उपपत्ति करतांना या देशांतील उष्ण हवा, जमिनीचा पिकाऊपणा, नदीपर्वतादिकांचें विशालत्व इत्यादि बाह्य सृष्टीवरच सर्वथा निर्वाह करतात, तें आमच्या अल्प बुद्धीस केवळ प्रशस्त वाटत नाहीं. असो; पण वरील वृत्तीचा उद्भव कशापासूनही झाला असला, तरी त्येवढें खरें आहे कीं, तिचा प्रबलपणा या देशांत कांहीं विलक्षण आहे. प्राचीन काळाची गोष्ट तर राहूं द्याच; पण आलीकडे अजूनपर्यंतही एतद्देशीय लोकांचा कल वरील विषयाकडे मोठाच दृष्टीस पडतो. पाहा कीं, कवितेचे विषय इतके नानाविध असतां, व तितक्या निरनिराळ्या प्रकारांनीं ती जगांतील इतर भाषांत आढळत असतां, एतद्देशीय सर्व भाषांत तिचा धर्माच्या व परमार्थाच्या विषयांकडेच विशेष रोंख दृष्टीस पडतो. याप्रमाणेंच वक्तृत्व या शक्तीचा ओघ प्राचीन ग्रीक् व रोमन् लोकांच्या प्रमाणें येथें ऐहिक विषयांकडे न वळतां केवळ पारलौकिक हिताच्या साधनाकडेच वळला.

५. धर्मविषयक व्याख्यान प्राचीन काळीं कसें होत असे याविषयीं हल्लीं आपणांस कांहीं माहीत नाहीं. तसेंच बंगाल, कर्नाटक वगैरे इतर प्रांतीं वरील प्रकार कसा चालू आहे हेंही आमच्यानें सांगवत नाहीं. प्रस्तुत प्रसंगीं इकडे महाराष्ट्र देशांत गल्या शेंदोनशें वर्षांत जो एक नवा प्रकार सुरू झाला, किंवा त्यास विशेष स्वरूप प्राप्त होऊन तो मोठ्या प्रगल्भ दशेस येऊन पोंचला, त्याविषयीं मात्र येथें लिहितों.

६. वर कोणत्या प्रकारास अनुलक्षून लिहिलें आहे हें आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. हा प्रकार अर्थात् कथा किंवा कीर्तन या नांवानें जो अद्याप प्रसिद्ध आहे तो होय. याची प्रवृत्ति प्रसिद्ध साधु तुकाराम व शिवाजी महाराजांचे गुरू रामदास यांनीं पाडली असें ह्मणतात. ही गोष्ट कितपत खरी आहे हें सांगवत नाहीं; पण येवढें खचीत कीं, वरील स्वामींच्या दिग्विजयी चेल्यानें सगळा हिंदुस्थान दणाणून दिल्यापासून प्रस्तुत प्रकार जरी पूर्वीपासून चालत आला असला तरी तेव्हांपासून त्यास विशेष तेज आलें. हिंदुधर्माचा यवनादिकांकडून कित्येक शतकें छळ चालला होता तो मराठ्यांच्या उदयानें बंद झाला हीच गोष्ट अगोदर लहानसान आहे असें नाहीं. त्यांतून तद्धर्मी लोकांचा चोहोंकडे पगडा झाल्यानें वरील वक्तृत्व—प्रकारास पुष्कळ उत्तेजन आलें असेल हेंही उघडच आहे. पण मराठ्यांच्या शौर्यानें प्रस्तुत कीर्तनांस जें साह्य झालें तें असें एकपक्षींच केवळ नव्हतें; तर तें उभयपक्षीं सारखेंच झालें. ह्मणजे त्या लोकांच्या वीर्यावर हिंदुधर्माचा बचाव होऊन वरच्यासारख्या अनेक प्रकारांनीं त्याचा पुनः उत्कर्ष जसा झाला, त्याचप्रमाणें कीर्तनादिकेंकरून त्यांच्या शिपाईगिरीसही पण साह्य झालें. खुद्द शिवाजीसच त्याच्या बापानें ठेवलेला कारभारी

दादोजी कोंडदेव याच्या शिक्षणानें व आईच्या घरगुती शिकवण्यानें स्वधर्माच्या रक्षणीं केवढा अभिमान पडला, व आपण शककर्ता होऊन पुरातन काळीं होऊन गेलेल्या राजांप्रमाणें पुनः धर्मसंस्थापनाच करावी या कृतसंकल्पावर त्यानें साऱ्या जन्मभर केवढा प्रचंड उद्योग केला, हें सर्वांस विदित आहेच. तसेंच इकडे होऊन गेलेल्या संतमंडळींत प्रमुख जे रामदास व तुकाराम त्या दोघांविषयीं त्याचे ठायीं किती पूज्यत्वभाव वागत होता हेंही सर्वप्रसिद्धच आहे.[२] ग्रांट् डफ् यानें एके ठिकाणीं असेंही लिहिलें आहे कीं, शिवाजीस कथा ऐकण्याची अतोनात गोडी असल्यामुळें त्यानें केलेले बेत त्यास पुष्कळ वेळां तहकूब ठेवावे लागत; व एके प्रसंगीं तर तुकारामबावांच्या कीर्तनांत हा आसक्त होऊन राहिला असतां

---

१. शिवाजीच्या आईचें नांव जिजाबाई. हिजवर शिवाजीची अतिशय भक्ति होती. एकाद्या अवघड कामास हात घालायाचा असतां अगोदर तो मातोश्रीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिचा आशीर्वाद घेत असे.—येथील कसब्याच्या गणपतीचें देऊळ हिनेंच बांधलें असें सांगतात.

२. रामदासांस तर शिवाजीनें आपले गुरु करून त्यांस सगळें राज्य वाहिलें होतें, व हें सुचवण्यास आपल्या पदरीं ‘ भगवा झेंडा ’ बाळगला होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. पण तुकारामाचा आणि त्याचा घडलेला प्रसंग सर्वांस माहीत नसेल. तो हा कीं, तुकारामाची योग्यता ऐकून शिवाजीनें त्यास आपल्या भेटीस आणण्याकरतां कारकून, घोडे, अबदागिरी वगैरे मोठा लवाजमा पाठवून दिला. पण तुकारामानें तो तसाच माघारीं लावून देऊन सांगितलें कीं, ‘ आपण रामदासांकडे जावें, मी शूद्र असल्यामुळें उपदेश देण्याचा मला अधिकार नाहीं. ’ पुढें शिवाजी स्वतः होऊन भेटण्यास आला, आणि पुष्कळ जवाहीर नजराणा म्हणून त्यानें तुकारामाच्या पुढें ठेवलें. पण तितक्या रत्नांच्या प्रकाशानेंही त्या जन्मविरक्त योग्याचें चित्त विरघळलें नाहीं, त्यानें त्यांचा उलटा अत्यंत तिरस्कार दाखविला. असो; याच काळीं वामनपंडितांचीही कवित्वाविषयीं व साधुत्वाविषयीं ख्याति झाली होती; पण शिवाजीचा आणि त्यांचा प्रसंग घडलेला कांहीं ऐकण्यांत नाहीं.

शत्रूंची एक टोळी त्यावर छापा घालण्यास आली. पण तें त्यास अगदीं आयत्या वेळेस कळून येऊन तो तेथून युक्तीनें निसटून गेला. असो; तर याप्रमाणें शिवाजीच्या हृदयांत जन्मतःच जें राजतेज स्फुरत होतें त्याचें धर्माभिमानानें विशेष उद्दीपन झालें. ही वृत्ति त्यानें आपल्या अनुयायांच्या ठायीं, किंबहुना एकंदर राष्ट्रांतही मोठी बळकट उत्पन्न केली. तिच्यामुळेंच त्यानें रचलेला राज्यव्यूह जरी पुढें मोडून लोकदृष्टया अगदीं नाहींसा झाला होता, तरी जसें एकादें जोरदार झाड खच्ची करून टाकलें असतां अधिक जोरानें मात्र फोंफावतें, त्याप्रमाणें मराठे हे पहिल्यापेक्षांही प्रबळ होऊन त्यांनीं अवरंगजेबाची व मस्त झालेल्या मोगलांची लवकरच चांगली खबर घेतली. तर याप्रमाणें हिंदूंचा धर्म आणि त्यांची राजसत्ता यांचा परस्परांमुळें उभयतांचाही उत्कर्ष होत गेला. मराठ्यांचा इतिहास वाचणारांनीं वरील गोष्ट चांगली लक्षांत ठेवली पाहिजे. महंमदी लोकांचा इतिहास जसा वरील गोष्टीशिवाय बिलकुल समजणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच इकडील लोकांचा अंमल येवढ्या थोड्या काळांत चोहोंकडे कसा पसरला व यवनांचीं मोठमोठीं राज्यें लयास कशीं गेलीं, हेंही वरील धोरण ठेवल्याखेरीज चांगलें लक्षांत येणार नाहीं.

७. असो; आतां हा कीर्तनाचा प्रकार कसा सुरू झाला, व तो अधिकाधिक पूर्णत्वास कसा पावत गेला, त्यांत वस्ताद कोण कोण होऊन गेले, व त्यांपासून देशास उपयोग काय झाला, याविषयीं अनुक्रमानें लिहूं. पहिल्यानें कीर्तनाची प्रवृत्ति. ‘ कीर्तन ’ शब्दाचा धात्वर्थ ‘ यशाची वर्णना करणें ’ हा होय. यावरून ध्यानांत येईलच कीं, रामकृष्णादि अवतारी पुरुषांच्या पुराणांतून ज्या कथा आहेत त्या निवेदन करून तद्द्वारां ईश्वराचे गुणानुवाद गाणें, याचें नांव कथा किंवा कीर्तन. पण या अर्थीं वरील शब्द योजलेला

संस्कृतांत कोठेंही सांपडत नाहीं; त्याप्रमाणेंच 'कथा' या शब्दाचाही मराठींतल्याप्रमाणें मूळ संस्कृतांत अर्थ नाहीं.[1] या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमेंकरून 'यशोवर्णन' आणि सांगणें' किंवा 'गोष्ट' इतकाच मूळचा आहे. असो; तेव्हां यावरून प्रस्तुत प्रकार अगदीं आलीकडे सुरू झाला आहे हें स्पष्ट दिसतें. पण एरवीं पाहिलें असतांही ही प्रवृत्ति नवीन पडली असावी हें सहज समजेल. कथेचें अगदीं मूळचें रूप, म्हणजे पौराणिक कथांचें देवळांत वगैरे जमलेल्या श्रोतेमंडळीस नुसतें निरूपण करणें, हें ज्या वेळीं चालू असेल तोही काळ अर्वाचीनच असला पाहिजे. कारण ज्या वेळेस मूळची संस्कृत भाषा सर्वांस समजत असेल, तेव्हां 'रामायणा'दि ग्रंथ सर्वांस सुबोध असल्यामुळें कथेकऱ्यांची, पुराणिकांची वगैरे गरजच नव्हती हें उघड आहे. तेव्हां संस्कृत भाषा मोडकळीस येऊन तिचें प्राकृत रूपानें जेव्हां अनेक भेद झाले,

---

१. वरील शब्द नव्या अर्थानें योजलेले पुढील दोन श्लोकांत आढळतात—

(१) येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ।
येषां श्रीकृष्णलीलाललितगुणरसे सादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां-
कीर्तनस्थो मृदंगः ॥

(२) निद्राप्रियो यः खलु कुंभकर्णो
हतः समीके स रघूत्तमेन ।
वैधव्यमापद्यत तस्य कांता
श्रोतुं समायाति कथां पुराणम् ॥

पण हे दोन्ही अगदीं अर्वाचीन आहेत. पहिला श्रीधरस्वामिकृत 'व्रजविहारां'तील होय. हा कवि कोण हें कांहीं माहीत नाहीं; पण अगदीं आलीकडीचा असेल यांत संदेह नाहीं. दुसऱ्याचा कर्ता माहीत नाहीं; पण त्याच्या रचनेवरून त्याचें नवीनत्व व्यक्त होत आहे.

तेव्हांपासून कथापुराणादिकांची रीत पडली असावी. असो; आतां या व्याख्यानविशेषाचें मूळचें रूप कसें असेल व तें हळूं हळूं बदलत जाऊन सध्यांच्या स्थितीपर्यंत कसें पोंचलें असेल याविषयीं लिहूं.

८. प्रस्तुत धर्मव्याख्यानाचें मूळचें रूप वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, ज्या वेळीं संस्कृत भाषा बुडून प्राकृत व तिच्या देशभेदेंकरून झालेल्या शाखा यांचाच पूर्ण प्रचार झाला तेव्हां पुराणांतील कथांचें लोकसमाजापुढें निरूपण करणें इतकाच अगदीं आरंभींचा प्रकार असावा. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळीं वरील साध्या रूपानेंच कीर्तनाची प्रवृत्ति असे. त्या वेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्कतेस आली नव्हती, चोहोंकडे यवनी अंमल चालू असून एतद्देशीय धर्माचा लोप होत चालला होता, आणि पुढें महाराष्ट्रांतील लोकांस प्रभुत्व प्राप्त झाल्यामुळें जसे अनेक कवि उदयास आले, धर्माचें उज्जीवन झालें, गायनादि कलांचा प्रसार झाला, तसें पूर्वीं कांहीं नसल्यामुळें प्रकृत धर्मव्याख्यानास पुढें जसा रंग आला तसा त्या वेळेस बिलकुल नव्हता. तुकारामाविषयीं तर असें सांगतात कीं, त्याची गायनसामग्री ह्मटली ह्मणजे एक काय तो टाळ; त्याखेरीज तो दुसरें कांहीं जवळ बाळगीत नसे. तसेंच कथेंत तो प्रायः आपलेच आधीं केलेलें किंवा प्रसंगवशात् तेथल्या तेथेंच केलेले अभंग ह्मणे, आणि त्यांवर व्याख्यान करी. त्यास कीर्तनांचा पहिल्यापासून नाद असल्यामुळें व त्याच्या आधींचे महाराष्ट्रकवि जे मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव आणि कबीर, सुरदास, तुळसीदास वगैरे हिंदुस्थानी कवि यांची कविता त्यानें पुष्कळ वाचली व ऐकली असल्यामुळें तो जातीचा शूद्र होता तरी त्यास पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होऊन वक्तृत्वकला त्यास साध्य झाली होती. शिवाय गीता, भागवत, योगवासिष्ठ इत्यादि अध्यात्मविषयक ग्रंथ त्यानें अनधिकारास्तव स्वतः जरी कदाचित् वाचले

नसतील, तरी हरदासांच्या वगैरे तोंडून त्यांचें त्यास श्रवण झालें असेलच. हें त्याच्या ग्रंथावरून दिसतें.[1] असो; तर याप्रमाणें मराठी राज्याचा चोहोंकडे डंका वाजून सध्यां चालू असणारा कथेचा प्रकार सुरू होण्यापूर्वी तो वरील स्थितीस येऊन पोंचला होता. ह्मणजे पुराणांतील एकाद्या कथेचें आख्यान, त्यावर एकाद्या कवीच्या ओंव्या किंवा अभंग असतील तर ते, वेदान्ताचा विषय निघाला असतां ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथांतील वचनें, इतक्याच काय त्या तऱ्हा त्या वेळेस असत. पण पुढें लवकरच वामनपंडितानें संस्कृतांतील मोठमोठालीं गणवृत्तें—ज्यांस एकंदर लोक श्लोक ह्मणतात तीं—प्रचारांत आणून त्यांत निरनिराळ्या पौराणिक विषयांवर सुरस काव्यरचना केली. अमृतरायानें कटाव, चूर्णिका वगैरे नवेच छंद निर्माण करून त्यांत कविता केली. सवाई, साकी, दिंडी, पद हेही संस्कृतांत नसणारे नवेच प्रकार मराठींत सुरू झाले. शेवटीं शेवटीं मोरोपंतानें आर्यावृत्तांत मोठी प्रौढ, सरस, व शब्दार्थचमत्कारयुक्त कविता करून, व रघुनाथकवीनें संस्कृतांतील महाकाव्यांचा थाट मराठींत उतरून देऊन जनमनोरंजनाचें व कीर्तनास रंग आणण्याचें मोठें साहित्य करून ठेवलें आणि सरतेशेवटीं

---

१. तुकारामाचे भगवद्गीतेवर भाषांतररूप अभंग प्रसिद्ध आहेत. ते 'गतार्थबोधिनी' नांवाच्या कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या एका ग्रंथांत आहेत. सदरील पुस्तकांत वामनाची समश्लोकी, मोरोपंताची आर्या, कबीराचे दोहरे, ज्ञानेश्वराच्या ओंव्या, आणि तुकारामाचे अभंग हे प्रत्येक श्लोकाच्या खालीं दाखल केले आहेत. शिवाय प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांतून मुळांत सांगितलेल्या भागवतादि ग्रंथांतील वचनें पुष्कळ भाषांतररूपानें आढळतात. जसें—

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।
मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

तुकारामाचा अभंग—

माझे भक्त गाती जेथें ॥ नारदा मी उभा तेथें ॥

रामजोशी यांनीं सर्वजनांस अत्यंत प्रिय जो लावणी छंद त्यास तमासगिरांच्या डफावरून काढून हरदासांच्या मृदंगावर आणून बीभत्स शृंगारास जो उद्दीपक व्हावयाचा त्यासच आपल्या वाक्प्रभावानें श्रोतृजनांच्या हृदयांत वैराग्यवृत्ति बळकट बाणविण्यास साधनीभूत केला. असो; तर याप्रमाणें नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळेस ओंव्या आणि अभंग या दोन अगदीं साध्या छंदांतच जी मराठी कविता होती ती पुढें हळू हळू संस्कृतांतील जुन्या वृत्तांनीं व मराठी कवींनीं जीं कित्येक नवींच काढलीं त्यांनीं अत्यंत सुशोभित झाली. त्यांच्या योगानें कीर्तनास पहिल्यापेक्षां अतिशयित रमणीयत्व व वैचित्र्य आलें हें उघडच आहे. दुसरें असें कीं एतद्देशीय जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तीस बहुधां सगळ्या देशभर पुष्कळ उत्तेजन मिळत गेल्यामुळें संस्कृताचा अभ्यास पुष्कळ वाढला. साधारण गृहस्थांसही थोडीबहुत काव्यव्युत्पत्ति संपादन करणें अवश्य होऊन तसा प्रघातच पडून गेला. असें झालें असतां हरदासांस अर्थातच संस्कृताचें अंग चांगलें बळकट ठेवणें जरूर पडलें. यास्तव प्राकृत कवितेचा भरणा जवळ बाळगून शिवाय पुराणें, काव्यें, चंपू, सुभाषित, वगैरेंचें साहित्यही त्यांस आवश्यक झालें. यांच्याही योगानें वरील दोन गुण जे वैचित्र्य व रमणीयत्व ते कीर्तनाच्या ठायीं वरच्याहूनही अधिक वाढलें. असो; तर या दोन गोष्टींनीं पहिल्या साध्या कीर्तनांत आणि गेल्या शंभर वर्षांत जी नवी पद्धति पडली तींत इतका फेर पडला. पण वरील दोहोंशिवाय तिसऱ्याही एका गोष्टीचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. ही गोष्ट कथांत तात्कालिक लौकिक वृत्तांतास उद्देशून बोलणें व नकला करणें हें होय. हें अंग वरील दोहोंप्रमाणेंच अर्वाचीन कीर्तनास नवेंच जडलें; व यामुळें पूर्वोक्त दोन गुणांत आणखीही अधिक भर पडली. वेदांताचा वगैरे गहन विषय सारखाच चालल्यानें श्रोत्यांस जो

कंटाळा यावयाचा तो वरील गोष्टींनीं नाहींसा करण्यास वरील साहित्य चांगलें यांत संशय नाहीं; व मधूनमधून असा गंमतीचा विषय निघाल्यानें एकंदर व्याख्यानास वैचित्र्यही येतें. गेल्या शंभर-दिडशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे जी धामधूम चालली होती व त्यांत महाराष्ट्राच्या लोकांचा चोहोंकडे जयजयकार होत होता, यामुळें येथील शेंकडों विख्यात वीरांच्या व प्रसिद्ध राजकारणी पुरुषांच्या चमत्कारिक आख्यायिका सर्वांच्या तोंडीं होत्या. त्या अद्यापही वृद्ध लोकांच्या तोंडून कांहीं कांहीं कानीं पडतात. तर प्रस्तुत व्याख्यानास आलीकडे जें जनमनोरंजकत्व विशेषेंकरून आलें त्यास तिसरें कारण वरील आख्यायिका व लोकव्यवहारांतील विनोदात्मक गोष्टी ह्या होत. असो तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानप्रकार जो केवळ धर्मशील व विरक्त अशा पुरुषांसच रुचण्यासारखा मूळचा होता, तो होतां होतां लहान, थोर, विरक्त, रक्त, सुज्ञ, अज्ञ अशा लोकांस मनोरंजनावह झाला.

९. आतां प्रकृत गुणाच्या संबंधानें महाराष्ट्र देशांत कोण कोण मोठ्या लौकिकास चढले तें लिहूं. हा लेख अर्थातच अगदीं संक्षिप्त व अपुरता होईल. कारण एक तर आपल्यांत गत वृत्तांत लिहून ठेवण्याची चाल जशी असावी तशी नाहीं.[१] आणि दुसरें असें कीं,

१. पेशवाईत व मुसलमानी राज्यांतून दररोजचा वृत्तांत लिहून ठेवणारे अकबरनवीस ह्मणून सरकारी कामगार असत हें पुष्कळांस माहीत असेल; व तशीच मोठमोठ्या गोष्टींचीं टिपणें करून ठेवण्याची चालही मागें पुष्कळांच्या घरोघर होती, हेंही खरें आहे. तरी वरील लेखांकडे आपल्या लोकांचें तादृश लक्ष होतें असें दिसत नाहीं. सध्यां तर अशी स्थिति आली आहे कीं, वाण्यांच्या दुकानांतून जिनसांचीं जीं पुडकीं आणावीं तीं सोडून पाहतां कधीं कधीं जुनें महत्त्वाचे लेख किंवा शास्त्रीय वगैरे ग्रंथांचीं पृष्ठें हीं केव्हां केव्हां आढळतात! आमच्या देशास आलेल्या भिकारपणाचें व मतिमंदत्वाचें दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिजे?

या प्रांताचा इतिहास ज्या ग्रंथकारानें लिहिला त्यानें मागें आठव्या अंकांत सांगिल्याप्रमाणें अशी अवांतर प्रकारची माहिती ग्रंथविस्तारभयास्तव ह्मणा, अगर न मिळाल्यामुळें ह्मणा ह्मणण्यासारखी कोणतीच दिली नाहीं. जेवढा संबंध आला तेवढ्यापुरती मात्र कोठें कोठें कांहीं थोडीशी दिली आहे. असो; तर आतां पुढें जें आह्मी लिहितों तें कांहीं ऐकिवावरून व कांहीं कोठें कोठें जें लिहिलेलें आहे त्यावरूनच होय असें वाचकांनीं समजावें.

कीर्तनकारांत पहिला अत्यंत विख्यात ह्मटला ह्मणजे तुकाराम होय. या कवीच्या कथांविषयीं वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, शिवाजीराजाची त्यावर मोठी भक्ति असे. असा वक्ता आणि असा श्रोता असल्यावर कीर्तनाचा रंग काय पुसावयाचा आहे ! जे प्रस्तुत कवीचे अभंग सध्यां दोन शतकें उलटून गेलीं असतांही त्याच्या देशबांधवांत लहानथोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत, ज्यांची योग्यता परधर्मी लोकांसही वाखाणणें भाग पडतें,[१] ते आदि उग-

---

१. माजी डायरेक्टर सर आलेक्जांडर ग्रांट्साहेब यांनीं मुंबईच्या 'एज्युकेशनल् रेकर्ड्' पत्रांत तुकारामावर एक निबंध लिहिला आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. सदरील निबंधाचा प्रभाव केवढा झाला याविषयीं मागें एके ठिकाणीं आह्मीं लिहिलेंच आहे. वरील विद्वान् व रसिक साहेबानें प्रस्तुत कवीचे अभंग छापण्यास २४००० रुपये दिले, व ते अभंग दोन भाग मिळून छापून प्रसिद्ध झाले आहेत, हेंही पुष्कळांस महशूर असेलच. वरील निबंधांत तुकारामाच्या व एकंदर हिंदुधर्माच्या संबंधानें लिहिलेल्या कांहीं वाक्यांचा आणि गतवर्षी या महिन्याच्या अंकांत दाखल केलेल्या मेकॉलेच्या व मिशनरींच्या महावचनांचा मेळ घातला असतां मोठीच मौज दिसणार आहे ! देहूच्या वारकऱ्यांस उपदेश करणाऱ्या ख्रिस्तभक्तांनीं व मेकॉलेसारख्या लेखणबहाद्दरांनीं पुढील वाक्याकडे नजर पुरविली असतां त्यांचें चापल्य बरेंच कमी होईलः—

"It must be hard to convince a people who have Tukaram in their mouths of the *intrinsic moral superiority* of the Christian doctrine."

मापासून कानीं पडले असतां स्वधर्माभिमानी व रामदासाचा शिष्य जो वरील राज्यकर्ता तो किती तल्लीन होऊन जात असेल व त्याच्या शौर्याचें किती उद्दीपन होत असेल हें सहजच ध्यानांत येणारें आहे ! एके प्रसंगीं तर बोवांचा संसाराच्या मिथ्यात्वाविषयींचा उपदेश शिवाजीच्या हृदयांत इतका ठसला कीं त्यानें राज्य सोडून देऊन तो अगदीं विरक्त झाला; तेव्हां त्याची आई जिजाबाई तुकारामाकडे जाऊन तिनें विनविल्यावरून त्यानें शिवाजीस क्षत्रियांच्या धर्मावर व्याख्यान देऊन पुनः ताळ्यावर आणला; अशी गोष्ट ' संतविजय ' ग्रंथांत महिपतीनें लिहिली आहे. असो; तुकारामाच्या पुढें दुसरें नांव अमृतरायाचें. हाही तुकारामासारखाच स्वतः कवि असून वैराग्यशील व तात्कालिक काव्यरचना करणारा होता. मराठी वृत्तांत ' कटाव ह्मणून जो छंदोभेद आहे त्यांत यानेंच पहिल्यानें कविता केली. सदरील वृत्त वर्णनाच्या प्रसंगास किती उत्कृष्ट आहे व त्यांत प्रस्तुत कवीनें किती बहार करून दिली आहे, हें सर्वांस माहीत असेलच. हा औरंगाबादचा राहाणारा असून मूळचा मोठा संपन्न असतां यानें पुढें विरक्तता धारण केली. याचा मरणकाल ' नवनीतांत इ० स० १७५३ असा दिला आहे, त्यावरून पेशवाईची अगदीं भरभराट असतां वरील कवि हयातींत होता असें दिसतें. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दींत अमृतराय पुण्यास आला होता, व सरकारवाड्यांत त्याची एक कथा झाली, असें ह्मणतात.[१] या कवीचें कीर्तन किती रसाळ होत असेल हें त्याचीं कवनें जीं अद्याप आहेत त्यांवरून व निबंधारंभाच्या पद्यांत मोरोपंतानें त्यास बृहस्पतीचा अवतार असें ह्मटलें आहे यावरून स्पष्ट दिसतें. वरील आर्येंत प्रस्तुत कीर्तनकाराच्या वाणीच्या रसाचें जें वर्णन केलें आहे तें कवीनें स्वतःच्या अनुभवावरून लिहिल्या-

---

१. ' नवनीता'स जोडलेलें कवींचें वर्णन. '

सारखें दिसत आहे. असो; अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंतही पुष्कळ कविता केली आहे असें ह्मणतात; तिच्या योगानें व गायनाच्या साहित्यानें याच्या वाणीचा रस व कीर्तनाचा रंग हीं विशेषच खुलत असतील. अमृतरायाच्या पुढला असामी सोलापूरकर रामजोशीबोवा. यांच्या विषयींच्या लोक ज्या ज्या गोष्टी सांगतात त्यांवरून ही स्वारी मोठी विलक्षण असावी असें दिसतें. हे पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते; आणि ही वृत्ति यांच्या शृंगारपर लावण्यांवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढें मोरोपंतांच्या आर्यांनीं यांची मनोवृत्ति तन्मय करून टाकून परमार्थाकडे ओढली. ती इतकी कीं जो वाग्विलासाचा भर प्रस्तुत कवीनें असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसननिमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजला होता, तोच पुढें जनांचें मन विषयपराङ्मुख करून आपल्यावर खऱ्या हिताकडे वळवण्यास त्यानें योजला. ज्यानें विषयासक्त होऊन स्त्रियांच्या लावण्याचें व विलासांचें मनोवेधक वर्णन करावें, त्याचेच ठायीं परमार्थाची वृत्ति इतकी दृढ व्हावी कीं त्यानें विषयसुखाची अनर्थावहता व असारत्व हीं वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या हृदयावर ठाम उठवून द्यावीं हें सकृद्दर्शनीं विरोधात्मक दिसतें. आणि सामान्य प्राकृत जनांचें ठायीं वरील दोन्ही गोष्टींचा मेळ कधींही दृष्टीस पडत नाहीं हेंही खरें. जे एकदां विषयलंपट होऊन बसले, व ज्यांची चित्तवृत्ति केवळ तदाकार बनून राहिली, त्यांस वैराग्याच्या स्थितीची कधीं कल्पनाही होत नसते. पण विशाल मनाचे जे असतात त्यांचा प्रकार निराळा. तो वर सांगितलेल्या कवीच्या सारखा असतो. अशीं उदाहरणें आणखीही कांहीं कवींचीं देतां येतील. भर्तृहरीचीं तीन शतकें आमच्या वाचकांपैकीं बहुधां सर्वांस ऐकून तरी माहीत असतीलच. त्यांतील चमत्कारही असाच आहे.

जो भर्तृहरि 'शृंगारशतकां'त स्त्रियांची येवढी वाखाणणी करतो, तोच पुढें 'वैराग्यशतकां'त त्यांस केवळ तुच्छ मानतो व त्यांचा तिरस्कार करतो. जगन्नाथपंडिताच्या 'भामिनीविलासा'-चीही अशीच गोष्ट आहे. पहिला भाग शृंगारात्मक असतां शेवटल्यांत त्याच्या विरुद्ध विषय आहे. फार तर काय, पण ज्या विलासी पुरुषानें यवनीच्या पायांशीं आपलें सर्वस्व वाहिलें, त्यानेंच आपल्या नातवास 'अश्वधाटी' नामक प्रसिद्ध काव्यांत विरक्तीचा उपदेश करून भक्तिमार्ग सांगितला आहे. पण नवल काय कीं, शृंगार जसा साधला तसाच शांतरसही वरील काव्यांत उत्कृष्ट उतरला आहे. तेव्हां या सर्व उदाहरणांवरून काय दिसतें कीं, कवीच्या मनांत मानवी प्रकृतीच्या सर्व वृत्तींचा समावेश होऊन साऱ्याच अतिशयित प्रबळ असतात; आणि जिचा ज्या वेळेस पगडा असेल ती त्या समयीं त्याच्या कृतींत पुरतेपणीं उठते.[1] यास दृष्टांत कीं ज्याप्रमाणें स्वच्छ तेजस्वी हिऱ्यासमोर जो जो रंग असेल तो तो त्यांत अगदीं पूर्णपणें प्रतिबिंबित होतो !

असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें रामजोशाच्या लावण्यांत शृंगारवर्णन जसें उत्तम आहे, त्याप्रमाणेंच वैराग्यही हृदयावर टळ-टळीत ठसण्यासारखें आहे. या कवीनें कीर्तनांत स्वकृत लावण्यांचा

---

१. असाच प्रकार मिल्टन् कवीचीं दोन लहान लहान काव्यें 'एल् आलेग्रो' आणि 'इल् पेन्सरेसो' नांवाचीं आहेत त्यांमध्यें आहे. एक वाचलें असतां रंगेलपणा आणि दुसरें वाचलें असतां उदासपणा अशा दोन वृत्ति अनुक्रमेंकरून मनांत उभ्या राहतात !

प्रवेश करून दिला हें मागें सांगितलेंच आहे. या गोष्टिवरून व वरील लावण्यांत त्यानें याज्ञिकांवर, धर्माचें दंभ माजविणारांवर वगैरे जो खूप भडिमार करून दिला आहे त्यावरून कवीच्या अंगचा धीटपणा, उद्दामपणा व आवेश हे सर्व गुण व्यक्त होतात. प्रस्तुत स्वरचित कवनें तो जेव्हां कथेंत ह्मणत असेल तेव्हां सामाजिकांच्या मनावर त्यांचा प्रभाव कांहीं विलक्षण होत असेल यांत संदेह नाहीं ! शिवाय तो चतुर वक्ता असल्यामुळें त्याची त्या वेळच्या कीर्तनकारांत मोठीच कीर्ति असेल, असें अनुमान होतें. या कीर्तनांच्या संबंधें प्रस्तुत कवीविषयीं अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, एका सावकाराचें त्याजकडे पांच सहा हजारांचें येणें असतां तें त्यानें एका कीर्तनाची कबुलायत करून घेऊन सोडून दिलें. त्याप्रमाणेंच त्याजवर ब्राह्मणांनीं बहिष्कार घातला असतां शंकराचार्यांनीं खुद्द आपण होऊन त्यास पंक्तिपावन करून घेतलें; वगैरे पुष्कळ चमत्कारिक आख्यायिका याविषयीं लोकांच्या सांगण्यांत आहेत.

रामजोशाच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषेंकरून नांव घेण्यासारखे असे एक दोनच आहेत. एक संगमनेरास राहणारा अनंतफंदी, आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर.

---

१. कीर्तनांत लावण्या ह्मणण्याबद्दल अद्यापही लोकांचा ग्रह अगदीं कमी झाला नाहीं. मागें सुमारें दहा वर्षांपूर्वी पन्हळकर ह्मणून एक नामांकित हरदास येथें आले होते. त्यांचें कीर्तन वरील कारणांस्तव पुष्कळ असमंजस व अरसिक लोकांस अप्रशस्त वाटे. वरील गोसाव्याजवळ इतर मराठी कवींच्यासारखा रामजोशाच्या लावण्यांचा पुष्कळ भरणा होता. आणि त्या ह्मणण्याची त्याची रीत फारच बहारदार असे. मराठी कवितेची माहिती करून घेऊन तिचा आस्वाद ज्यांस घेणें असेल त्यांनीं वरच्यासारखे प्रसंग कधीं दवडूं नयेत.

यांपैकीं दुसऱ्याविषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन *आख्यायिका मागें एका अंकांत सांगितल्याच आहेत. ग्रांट् डफ् साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेसें वृत्त टिपेंत लिहिलें आहे. तीवरून असें समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय यांनीं पुष्कळ कवनेंही केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें बरीच प्रशंसा करून तीं जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली आहे. या शिफारशीप्रमाणें आजपर्यंत कांहीं झाल्याचें कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणलें असतां त्यांतील टिपेकडे कोणीं विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेंसें आश्चर्यही वाटायास नको! असो; वरील शिफारस आह्मी आमच्या वाचकांसही वरील दोघां

---

* शेवटले दिग्विजयी पेशवे बाजीराव रघुनाथ यांनीं गादीवर येतांच मुक्तामालेंतील भयानक महाराजांप्रमाणें आपलें खासें राजमंडळ बनवलें. जोडे उचलणारे हुजरे, पाणके, हरदास वगैरे मोठ्या भाग्यास चढले. सदाशिरावभाऊ माणकेश्वर हे हरदासाचे एकदम मुत्सद्दी होऊन मुख्य मंत्री झाले. यांच्या दोन प्रसिद्ध आख्यायिका:—

(१) भाऊसाहेबांची स्वारी एकदां बेलबागेंत देवदर्शनास गेली असतां कीर्तन चाललें होतें. दर्शन होऊन स्वारी सभामंडपांत येताच एकदम खडी ताजीम झाली. बोवांनींही नमस्कार करून लोडाकडे हात दाखविला. तेव्हां कांहीं बोलले पाहिजे ह्मणून माणकेश्वर हरदासांस म्हणाले, " कां ? हें केव्हांपासून धरलें ? " हरदास अनंतफंदी बराच धीट व चतुर होता. त्यानें लागलेंच उत्तर दिलें, " आपण वीणा खालीं ठेवला, आणि आम्हीं उचलला. "

(२) एकदां बाजीरावसाहेबांची स्वारी निघाली असतां बडेसाहेब (रेसिडेंट एल्फिन्स्टन्) आणि नाना फडणविसामागें नुकतेच कारभारी झालेले माणकेश्वर हे बरोबर होते. जातां जातां या दोघांचें बोलणें चाललें. बोलतां बोलतां भाऊसाहेबांनीं आपल्या धन्याचे गुणानुवाद वर्णन करून आपल्यावर

(पुढें चालू)

कीर्तनकारांच्या संबंधानें करतों. तीं वरच्यासारखीं फुकट न जावों ह्मणजे झालें.[1]

१०. येथवर कीर्तनाच्या स्वरूपाचें वगैरे कथन करून त्या गुणांत प्रख्यातीस आलेल्या मनुष्यांचें कांहीं वर्णन केलें. आतां सरतेशेवटीं या व्याख्यानविशेषापासून एकंदर राष्ट्राच्या व भाषेच्या संबंधानें कोणतीं कार्यें उद्भवलीं, याविषयीं विचार करूं. मराठ्यांच्या शौर्याचें उद्दीपन करण्यास व हिंदुधर्माचें उज्जीवन करून त्याचा प्रसार करण्यास प्रस्तुत कथांचा किती उपयोग झाला, हें एक वर सांगण्यांत आलेंच आहे. शिवाय ज्या काळीं सध्यांप्रमाणें चोहोंकडे शाळाशिक्षणाचा क्रम चालू नव्हता, व ग्रंथवाचनाच्या आतांप्रमाणें सोयी नसल्यामुळें व्यवहारचातुर्य, रसिकता, बहुश्रुतपणा, वगैरे संपादन करण्यास कोणताच मार्ग नव्हता, अशा वेळेस कीर्तनाचा उपयोग वरील संबंधानें मोठाच समजला पाहिजे. हें एक झालें. आतां मराठी भाषेस कथेच्या प्रवृत्तीपासून कोणकोणते फायदे झाले

किती लोभ आहे तो सांगूं लागले; ते ह्मणाले, “ पाहा ! नानांच्या हातीं येवढा राज्यकारभार दिला होता, पण पेशव्यांनीं त्यांस कधीं डंका दिला नाहीं. पण तोही महाराजांनीं आमच्या स्वारीस दिला आहे. ” एल्फिन्स्टन् साहेब मोठा धूर्त व चाणाक्ष होता. त्यानें उत्तर दिलें, “ भाऊसाहेब, मी येथें संगमापलीकडे राहतों, पण तुमचा डंका मला कधीं ऐकूं येत नाहीं; नानांचा डंका आह्मी विलायतेस ऐकत होतों ! ”

१. दोघांचींही कवनें प्रयत्न केला असतां मिळण्यासारखीं आहेत. तीं छापून प्रसिद्ध केलीं असतां तीं संग्रहास ठेवूं इच्छिणारे पुष्कळ लोक सांपडतील असें वाटतें. मोलस्वर्थच्या कोशांत ‘ मुरकुंडी ’ या शब्दाची व्याख्या करतांना “ अनंतफंदीच्या कथेवर हजारों माणसांच्या मुरकुंड्या पडतात ” असें उदाहरण दिलें आहे. त्यावरून त्या कालीं [सुमारें १८३०] फंदीच्या कथेची केवढी कीर्ति असेल हें दिसून येतें ! हा कविही रामजोशासारखाच मोठा फटिंग होता असें ह्मणतात. यानें बाजीरावाच्या शेवटच्या गर्दीचें मोठें मौजेचें वर्णन केलें आहे; आणि बाजीरावाविषयीं भर कथेंत वगैरे बोलायास तो अगदीं वचकत नसे असें सांगतात.

ते पाहा. एक तर महाराष्ट्रभाषेंतील कविता कीर्तनामुळें वांचली गेली; ही प्रवृत्ति नसती तर ती सफाई बुडण्याचाच रंग होता. कारण हल्लींप्रमाणें त्या वेळेस छापण्याची सोय नसल्यामुळें पैसा खर्च करून किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याचा आश्रय मिळवूनही ग्रंथाचा अगोदर नुसता प्रसार होण्याची सुद्धां सोय नसे. जें काव्य किंवा जो ग्रंथ खरोखरीच योग्यतेचा असून लोकप्रिय होईल तोच उतरून घेऊन पदरीं बाळगण्याची लोक आस्था धरीत अशी त्या वेळची स्थिति होती. तेव्हां अशा रीतीनें मराठी कवींचीं काव्यें किती वेळ तगलीं असतीं ? पण कीर्तनकारांस त्यांचें अगत्यच पडल्यामुळें, व जितका मोठा भरणा असेल तितका त्यांस उपयोगी असल्यामुळें त्यांस वरील कवितेचा संग्रह करावाच लागला. मग त्यांच्या तोंडून प्रस्तुत कवींचीं उत्कृष्ट पद्यें सर्वांच्या कानीं पडल्यामुळें लोकांत त्यांचा प्रसार होऊन श्रीमान् व रसिक गृहस्थांस लेखकांकडून सगळे ग्रंथांचे ग्रंथ उतरून जवळ संग्रहास ठेवण्याची इच्छा झाली. असो; तर याप्रमाणें कवींच्या वित्ताचे संरक्षक हरदास हे झाले. पण इतकेंच नव्हे. या लोकांनीं जुन्या कवींच्या यशोरूप देहाचें जसें रक्षण केलें तसेंच पण पुढच्यांचें पोषण करणारेही हेच झाले. गेल्या शंभर दोनशें वर्षांत जे वामन, अमृतराय, मोरोपंत, रघुनाथपंडित इत्यादि कवि होऊन गेले, त्यांच्या कृतींचा चोहोंकडे आदर होण्यास व प्रसार होण्यास वरील पुरस्कर्त्यांशिवाय दुसरें कोणतेंही साधन नव्हतें. त्यांच्या व्याख्यानाच्या द्वारानेंच ते लोकांच्या हृदयांत शिरून तेथें अढळपद पावते झाले. मोरोपंताच्या आर्यांस लोकप्रीतिपात्र करण्यास [1]

---

१. या कवीच्या वृत्तीचा पालट मोरोपंताच्या कवितेनें केला, याविषयीं मागें लिहिलेंच आहे. कवीचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जावयाच्या सारखाच बहुतां अंशीं आहे. याच अर्थास अनुलक्षून वरील दोघांविषयीं कोणी आर्या केली आहे.

जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला।
तैशी दिधलि मयूरें स्वार्या ती रामजोसितात्याला ॥

रामजोशीच कारणभूत झाला ही गोष्ट तर सर्वांस माहीत आहेच. असेच इतर सर्व कवींचेही कोणी कोणी विशेष चाहते होऊन त्यांच्या परिश्रमानें त्या कवींच्या कीर्तीचा प्रसार झाला असेल यांत संशय नाहीं. असो; तर महाराष्ट्रांत जी आजपर्यंत कविता झाली तिचें रक्षण व प्रसार केल्यामुळें कीर्तनकर्त्यांचा मराठी भाषेवर मोठाच उपकार झाला. दुसरें असें कीं, हरदासास मागें सांगितल्याप्रमाणें संस्कृताचें अध्ययन करणें भाग पडल्यामुळें व कथेंत मोठे प्रौढ शब्द योजावे लागल्यामुळें एतद्देशीय भाषेंत संस्कृत शब्दांची पुष्कळ भर पडून तीस प्रगल्भता व वैचित्र्य हीं प्राप्त झालीं. तसेंच हिंदुस्थानी, फारशी वगैरे शब्दही मराठी[1] व हिंदुस्थानी कवींनीं केलेली त्या भाषेंतली कविता कथेंत निघाल्यामुळें देशभाषेंत सामिल झाले तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानाचे योगानें महाराष्ट्र–भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य झालें. हा त्यापासून झालेला दुसरा नफा. याखेरीज ऐतिहासिक वृत्तांत प्रकृत प्रसंगीं निघाल्यानें व नकला, विनोद यांचाही कथेंत समावेश असल्यानें इतिहासाची माहिती एकंदर लोकांस सहज रीतीनें झाल्यासारखी होऊन विनोदात्मक भाषेचीही सरणी आमच्या भाषेंत क्रमाक्रमानें पडत गेली, अशा आणखीही कांहीं गोष्टी सांगतां येतील. तर याप्रमाणें एकंदरींत या संप्रदायापासून एकंदर राष्ट्रास व देशभाषेस पुष्कळ उपयोग घडला यांत संदेह नाहीं.

---

१. अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंत कविता केली आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. तशी तुकारामानेंही कांहीं केली आहे ती मुंबईस नुकत्या छापलेल्या आवृत्तींत घातली आहे.

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥[1]

अंक २१.—(१) प्रकृत विषयाचा तिसरा विभाग. (२) विषयोपक्षेप. (३) वक्तृत्वाची विद्यमान स्थिति. (४) बाल्यावस्था. (५) मागल्या स्थितींत व सध्यांच्यांत अंतर. (६) वक्तृत्वोत्तेजक सभा. (७) त्यांपासून अपेक्षित कार्य. (८) वक्तृत्वादि गुणांचें उत्तेज्यत्व.

१. गेल्या तीन अंकांत प्रस्तुत विषयाचे दोन विभाग आटपले. आतां यांत आमच्या देशांत आलीकडे जो वक्तृत्वाचा नवा प्रकार दृष्टीस पडूं लागला आहे त्याविषयीं लिहूं.

२. हा प्रकार अर्थातच पाश्चात्यजनांच्या संपर्काचें फल होय. या लोकांचें प्रभुत्व आज सुमारें पांचपन्नास वर्षें या साऱ्या देशभर निष्कंटक व सुयंत्र चालल्यामुळें त्यांच्या विद्या, कला वगैरेंचा प्रसार चोहोंकडे क्रमाक्रमानें होत गेला, व तसा अद्यापही चालला आहे. आणि यापुढेंही वरील प्रसार जर असाच दीर्घकाल होत गेला, तर देशाचें स्वातंत्र्य हरण केल्यानें जी विपत्ति वरील लोकांनीं त्यास आणली आहे तिचें बरेंच विस्मरण पाडण्यासारखे आमच्या लोकांस पुष्कळ लाभ होतील असा सुमार दिसतो. असो; तर लोकसमाजांत उभें राहून तात्कालिक स्फूर्तीनें वादास्पद विषयावर भाषण करणें किंवा अगोदर घरून योजून येऊन एकाद्या नेमलेल्या विषयावर वक्तृत्व करणें, हा आलीकडील प्रकार इंग्रेजी विद्येचा जो सगळ्या हिंदुस्थानभर हल्लीं फैलावा होत चालला आहे त्याच्यामुळें सुरू झाला आहे. आतां ही नव्या तऱ्हेची वक्तृत्वकला आजला आमच्या देशांत कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचली आहे,

---

१. " थोड्याच शब्दांत जो मधुर व निश्चित असें भाषण करतो तो वक्ता; ज्यांत अर्थ तर थोडा, पण शब्दविस्तार फार, असें भाषण करणारास विप्रलापी ह्मणजे बडबड करणारा हेंच नांव योग्य ! "

तिचा उत्कर्ष यापुढें होण्यासारखा आहे कीं नाहीं, हा उत्कर्ष होण्यास साधनें कोणतीं, वगैरे गोष्टींची प्रस्तुत निबंधांत चर्चा करूं.

३. आतां प्रस्तुत कलेच्या विद्यमान स्थितीविषयीं जर विचार केला, तर ती हल्लीं अगदीं बाल्यावस्थेंतच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. हें ह्मणणें आमच्या वाचकांस बहुधा मोठें चमत्कारास्पद वाटेल. कां तर, आमच्या देशांत हल्लीं वक्तृत्वाविषयीं नामांकित असणारे बरेच पुरुष चोहोंकडे गाजताहेत, जिकडे तिकडे वक्तृत्वाच्या सभांतून वक्त्यांचीं भाषणें दरवर्षीं होत आहेत, कोणी रावसाहेब किंवा रावबहादूर यांची अत्तर–गुलाबानें संभावना झाली असतां त्यांचें भाषण नेहेमी ‘ सुरस ’ ‘ मनोवेधक ’ वगैरे झाल्याचा गांवोगांवच्या वर्तमानपत्रांतून नेहेमी पुकारा होतच असतो;— मग इतकें असूनही वक्तृत्वाची बाल्यावस्थाच ! असा आमच्या वाचकांस फार करून आचंबा वाटल्याविना राहणार नाहीं. पण वक्तृत्वाचें वास्तविक स्वरूप काय, व तें वर सांगितलेल्या लोकांच्या ठायीं कितपत आढळेल, याविषयीं जो मार्मिकपणें विचार करील त्यास प्रकृत विषयाविषयीं बिलकुल संशय उरणार नाहीं. हल्लीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें ज्यांची चोहोंकडे थोडीबहुत प्रसिद्धि आहे, त्यांचे अंगीं प्रस्तुत गुण वस्तुतः पाहतां किती वसत आहे याविषयीं प्रस्तुत अंकांत जें आह्मीं विवरण करूं त्यावरून, व पुढील अंकांत वक्त्यांस आवश्यक गुण कोणकोणते ते जे सांगण्यांत येतील, त्यांवरून सांप्रत काळच्या वक्तृत्वाची यथार्थ परीक्षा करण्यास आमच्या वाचकांस विशेष अडचण पडणार नाहीं असें वाटतें. प्रस्तुत स्थलीं वरील उल्लेखाचीं इतर जीं कांहीं उघड दिसण्यासारखीं कारणें आहेत तीं दाखल करतों.

४. प्रस्तुत गुण हल्लींच्या काळीं आमच्या देशांत कितीसा असण्याचा संभव आहे याचाच नुसता जो अगोदर विचार करील

त्यास कळून येणारें आहे कीं, सांप्रतची स्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व वास्तव्यास अत्यंत प्रतिकूळ आहे. मागील दोन निबंधांत दाखविल्याप्रमाणें राजदरबार किंवा देवालय हींच वक्तृत्वाचा प्रकाश होण्याचीं दोन मुख्य स्थानें होत. मग असें जर आहे तर हल्लींच्या देशस्थितींत वक्तृत्वाचा उदय कसा व्हावा ? आमच्या देशाचा राज्यकारभार आमच्या हातीं किती आहे हें कोणालाही सांगायाला नकोच;—आमच्या हातांत एक मात्र मोठें साधन सरकारनें ठेवलें आहे, तें आरडाओरड करणें इतकेंच काय तें होय! हें एक झालें. दुसरा विषय धर्माचा. यासंबंधानेंही मागील काळांत व आजच्या स्थितींत किती फरक आहे तो सर्वांस दिसतोच आहे. इंग्रेजी विद्येचा फैलावा होऊन नव्या ज्ञानाचा व कल्पनांचा चोहोंकडे प्रसार होत गेल्यानें, व ख्रिस्ती धर्माच्या निरनिराळ्या शाखा, शिवाय ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, सत्याला शोधणारी मंडळी, देवाचा शोध लावणारी मंडळी('Theistic Association'), अशा शेकडों नव्या नव्या पंथांनीं लोकांच्या मनाचें शतशः विदारण होऊन इसापनीतींतील शंभर युक्तीवाल्या कोल्ह्याप्रमाणें त्याची अवस्था होऊन गेली आहे. त्याच गोष्टींतील एकच युक्ति माहीत असणाऱ्या मांजराप्रमाणें यापूर्वीं जी या देशाची व पृथ्वीवरील इतर देशांचीही स्थिति होती तीच पुष्कळ अंशीं बरी असून प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीस चांगली अनुकूळ होती. असो; तर याप्रमाणें वरील दोन्ही मोठमोठ्या विषयांस आपण अगदीं मुकलों आहों. आतां वरच्याखेरीज दुसरे जे विद्येसंबंधीं विषय किंवा देशस्थितीच्या वगैरे संबंधें बोलणें, लोकांचा देशाभिमान जागृत करणें, हें आपणांस अनुकूळ आहे खरें; पण हे विषय अगदीं नवे निघाले असल्यामुळें लोकांस अद्याप पुरते समजूंही लागले नाहींत. तसें होऊन वक्त्यांच्या व श्रोत्यांच्या हृदयांत ते पूर्णपणें बिंबण्यास अद्याप बराच काळ लोटला

पाहिजे. तर हल्लींच्या काळीं विषयांचा अभाव हें एक प्रस्तुत गुणास प्रतिबंधक आहे. हें एक झालें. दुसरें असें आहे कीं, वक्तृत्व हा गुण कांहीं सामान्य नव्हे. इतर सर्व मोठमोठ्या गुणांप्रमाणें हाही फार विरळ मनुष्यांत सांपडतो. शिवाय तो मूळचा अंगांत असून त्यास इतर जीं कित्येक साधनें लागतात त्या सर्वांच्या योगानें त्याचा कोणा मनुष्याचे ठायीं पूर्ण विकास होणें हें मोठेंच दुरापास्त आहे यांत संशय नाहीं. डिमॉस्थेनीसास प्रस्तुत गुणाची अत्यंत परिपूर्णता आपले ठायीं करून घेण्यास केवढा खटाटोप करावा लागला तें मागें अठराव्या अंकांत लिहिलेंच आहे; आणि आजपर्यंत ज्यांची प्रकृत गुणाच्या संबंधानें मोठी ख्याति झाली त्या सर्वांस वरच्यासारखेच अतिशयित श्रम करावे लागले. असो; मग असें जर आहे तर ज्या आमच्या लोकांस वक्तृत्व ह्मणजे काय हें नुकतें कोठेंसें कळूं मात्र लागलें आहे त्यांच्यांत तो गुण हल्लीं कोणत्या पायरीला येऊन पोंचला असेल, व त्याची परीक्षा करणारे जे एकंदर लोक, त्यांचे ठायीं त्यांविषयींची अभिज्ञता कितपत आली असेल हें सहजच दिसण्यासारखें आहे.पण हल्लींच्या आमच्या लोकांची ही एक मोठी मौज आहे कीं, 'बाळमित्रां' तील महत्त्वाकांक्षी मुलांप्रमाणें त्यांस मोठेपणाचा आव घालण्याची मोठी हौस वाटते; कशास कांहीं ठिकाण नसतांही आपल्या अंगची योग्यता जी त्यांस कांहीं वाटत असते ती अतोनात! आलीकडे तीन चार वर्षांत तर जिकडे तिकडे अशी विलक्षण गडबड होऊन गेली आहे कीं, ज्याला त्याला असें वाटूं लागलें आहे कीं, हा आमचा देश एकदांचा परमोत्कर्षाच्या स्थितीस येऊन पोंचतो कसा! मग काय; कोणीं कलाकौशल्य हातीं घेतलें, कोणीं धर्माची सुधारणा करण्याचें पतकरलें, कोणीं नवे माग तयार करून म्यांचेस्टरबरोबर टक्कर मारण्याकरतां कंबर बांधली, कोणीं पाहिलें कीं, इंग्लंडची जी येवढी सुधारणा झाली आहे ती केवळ वक्तृत्वा-

मुळें झाली आहे, तेव्हां 'वक्त्यांचे वर्ग' सुरू करूं या ![1] याप्रमाणें देशसुधारणुकेच्या एकेक खांबानें एकेक काम तेव्हांच पतकरलें; पण तें होणें शक्य तरी आहे कीं नाहीं, किंवा निदान आपलें सामर्थ्य तरी कितपत आहे, याचा विचार एकानेंही क्षणमात्र सुद्धां केला नाहीं. असें असल्यावर वरील सर्व कामाची जी स्थिति आज दृष्टीस पडत आहे तशी असल्यास नवल काय ! दरवाज्याच्या फळीवर नांव काय—'**कौशल्यशिक्षक मंडळी**'! आणि आंत जाऊन पाहावें तों वरील नांवाच्या अक्षरांच्या निंम्यानेंही आंत शिकणारी मंडळी नाहीं, आणि येवढें कौशल्य तरी कोणतें ह्मणाल तर ज्यास तें नांव देणें वरील मंडळीशिवाय कोणासही समंजस वाटणार नाहीं. वरील मंडळीच्या शेजारींच दुसरी एक मंडळी आहे. पहिलीचा उद्देश जसा लोकांचें ऐहिक हित करण्याचा आहे तसा दुसरीचा लोकांस स्वर्गाचें दार मोकळें करून देण्याचा आहे. या मंडळीच्या शाखा आमच्या देशांत बऱ्याच ठिकाणीं पसरलेल्या आहेत; आणि या भक्तमंडळीची अशी उमेद आहे कीं, यापुढें साऱ्या पृथ्वीवर जर एकादा धर्म पसरणें असेल तर तो आमचाच

१. ही अत्यंत सयुक्तिक कल्पना देशकल्याणाच्या कामांत, वक्तृत्वांत व शहाणपणांत आपणांस पुढारी मानणाऱ्या अशा येथील एका गृहस्थाची आहे. वरील 'वर्ग' स्थापन करून देशकल्याण केल्याचें श्रेय घेण्याविषयीं त्यानें कित्येकास सांगून पाहिलें; पण त्याचा उपदेश त्यापैकीं कोणाच्याही हृदयांत यथास्थित न उतरल्यामुळें त्याची मनीषा अद्याप पूर्ण झाली नाहीं. ती परमेश्वरकृपेनें कधीं सिद्धीस जाईल ती जावो ! एका नकल्या गृहस्थानें तर वरील पंडितांच्या तोंडून वक्तृत्वाचें माहात्म्य वरचेवर ऐकण्यास कंटाळून येथील 'ज्ञानप्रकाशांत, हालोवेच्या गोळ्यांच्या धाटणीवर एक पत्र लिहून त्यांचा स्पष्टपणें उपहासच केला. तो आमचे येथील वाचक तरी निदान विसरून गेले नसतील असें वाटतें. असो; एकंदरींत वरील गोळी सदहू गृहस्थाच्या वक्तृत्वविकारावर बरीच शामक झाली !

पसरेल यांत संशय नाहीं. हें यांचें भाकीत पुढें कितपतसें प्रचीतीस येईल तें येवो; पण वरील मंडळींची सध्यांची जर स्थिति पाहिली, तर इतर लोकांत व यांच्यांत कोणत्याही संबंधें लवमात्रही फरक नजरेस येईल असें आह्मांस वाटत नाहीं. मनुष्यमात्रांत संचार करणाऱ्या सहा रिपूंचें प्राबल्य इतरांत जसें आढळतें त्याहून वरच्या सद्धर्मपालक मंडळींत कमी आढळतें असें नाहीं; किंवा वरील मंडळींत कोणी मूळचा दुष्ट असतां डोळे मिटल्यानें, गायन केल्यानें किंवा जगाची पापमग्नता पाहून मोठ्या सद्गदित अंतःकरणानें प्रसंग-विशेषीं अश्रु ढाळल्यानें मोठा सज्जन झाला असेंही पण थोडेंच आढळेल. याप्रमाणेंच इतरही सर्व लौकिक कृत्यांची स्थिति आहे. कोणतेंही काम ह्मणजे आह्मीं हातीं घेतलें, आणि त्यांत आमची फजिती झाली नाहीं असें एकही आढळणार नाहीं. पण आमची धांव केवढी ! लूथरानें युरोपांत धर्मक्रांति केली, त्याप्रमाणें इकडे नवा धर्म उत्पन्न करायाचा; तिकडे मोठमोठ्या व्यापाराच्या मंडळ्या आहेत तोच मासला इकडे उचलून देशाची नष्ट झालेली संपत्ति पुनः माघारीं आणायाची; युरोपांत तीन मोठमोठ्या कवींनीं आप-आपल्या भाषेंत जगत्प्रसिद्ध अशीं वीररसप्रधान काव्यें रचून अक्षय भूषण आणलें, तसाच प्रकार इकडे मराठींत उतरून द्यावयाचा; फार तर काय, पण ज्या आह्मांस मोठमोठ्या प्रचंड विद्वानांपासून तों अगदीं शाळेंतील मुलांपर्यंत महिन्यापंधरा दिवसांनीं भरणारी सभा किंवा मासिक, त्रैमासिक वगैरे पुस्तक हेंही सतत चालवण्याचें सामर्थ्य नाहीं, खाजगी शाळा घातल्या तर त्यांत पहिल्या प्रतीची अंदाधुंदी, ज्या आह्मांस धर्मविषयक वादानें दुफळी पडली असतां, सरकारच्या घरापर्यंत तें भांडण गेल्याखेरीज तंटा मिटतच नाहीं, वक्तृत्वोत्तेजक सभेसारखा छोटासा समारंभ,—पण तोही चार वर्षें सुरळीत चालून सर्वांस आचंबा जो वाटूं लागतो आहे

तोंच त्यास दृष्ट पडून पांचव्या वर्षी असा जबरदस्त कहर उसळावा कीं, सभेच्या पुनर्जन्माचीच वेळ आलीशी सर्वांस वाटावी आणि चार दिवसांत चार बेत होऊन बखेडा कोणासही मोडतां येऊं नये— तेच आम्ही लोक खुद्द ऐरिश् व स्कॉच् यांसही मोठ्या मिनत-वारीने जो प्राप्त झाला, व अमेरिकन् लोकांनीं युद्ध करण्यास कंबरा बांधल्या असतांही जो त्यांस प्राप्त झाला नाहीं, तो पार्लमेंट सभेंत बसण्याचा हक्क मागतो, तेव्हां आमची केवढी बरें बहादुरी! असो, एकंदरींत आपलें बळाबळ न जाणतां हव्या त्या अचाट उद्योगास हात घालण्याची जी विलक्षण हौस आपल्या आलीकडच्या लोकांत दृष्टीस पडते तिजपासून देशाचें फार नुकसान होत आहे. तें असें कीं, एक तर देशाची अपकीर्ति होऊन आरंभशूरपणा, कोती बुद्धि, कमनिश्चयीपणा, वगैरे आपले गुण मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध होताहेत; व त्यामुळें आमचें स्वतःचेंच धैर्य खचून पुढें कोणतेंही कार्य हातीं घेण्याविषयीं मनास तादृश उत्साह वाटत नाहीं. दुसरें असें कीं, वरच्यासारख्या दुर्घट कार्याकडेच लोकांची बुद्धि खर्चली गेल्यामुळें होण्यासारखे जे दुसरे उद्योग आहेत तेही घडत नाहींत. तर याप्रमाणें मोठालीं कामें आमच्या दुर्बळपणानें आह्मांस झेंपत नाहींत, आणि जीं वरच्याहून लहान पण होण्यासारखीं आहेत तीं आमच्या अहंपणामुळें आह्मांस तुच्छ वाटून आह्मी तिर-स्कारानें लोटून देतों!

आमच्या देशाचें सर्व प्रकारें हित करून त्यास सुधारणुकेच्या मार्गास लावण्याचें काम ज्यांनीं पतकरलें आहे, किंवा निदान लौकिकांत तसा आव तरी जे घालतात, त्यांची इतर गोष्टींच्या संबंधानें जी वर स्थिति सांगितली आहे तीच प्रस्तुत विषयाविषयींही लागू पडते. ह्मणजे येथील वक्त्यांच्या डौलांत किंवा त्यांच्या अन-भिज्ञ श्रोत्यांच्या वाखाणणींत जरी कांहीं कमी नाहीं, तरी दुसऱ्या

प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधें आमची सध्यांची स्थिति जशी निकृष्टतेची आहे तशीच या संबंधेंही ती वस्तुतः पाहतां आहे. ह्मणजे युरोपांतील देशाभिमानी पुरुषांत आणि येथच्यांत [1] जितकें अंतर, तिकडील कलाकौशल्याच्या सभांत आणि इकडील वर सांगितल्यासारख्या कौशल्यशिक्षक मंडळींत जी तफावत, तिकडील लुथर आणि इकडचे नुकते पुण्यांत गाजलेले श्रीमद्दयानंद यांत जो भेद, तोच तिकडील वक्त्यांत आणि इकडच्या वक्त्यांत आढळेल. आतां या वरील लिहिण्यानें आह्मी आमच्या लोकांस नुसतें दूषण बळेंच लावतों, किंवा प्रस्तुत गुणाचा इकडे जो प्रचार होऊं लागला आहे त्याची वास्तविक जितकी योग्यता आज दृष्टीस पडत आहे तितकीही आह्मी ओळखीत नाहीं असें नाहीं. वरील आमच्या लिहिण्याचा आशय इतकाच आहे कीं, वक्तृत्वाची आलीकडील नवी तऱ्हा इकडे नुकतीच सुरू झाली असल्यामुळें ती अद्याप बाल्यावस्थेंतच आहे; आणि तिची आज इतकीच मजल येऊन पोंचली आहे यांत कांहीं आश्चर्यही नाहीं. पण हें न समजतां वक्तृत्वाच्या शिखराला आजच आमचा हात

---

१. ' स्वदेशाभिमान ' ' लोककल्याण ' वगैरे शब्द आपल्या एतद्देशीय भाषांत जसे अद्याप रुजले नाहींत, त्याप्रमाणेंच तद्व्यंज्य जो अर्थ तोही लोक अजून चांगलासा समजूं लागले नाहींत असें जें प्रस्तुत अंकांत वर ह्मटलें आहे त्याचें एक उत्कृष्ट उदाहरण नुकतें घडून आलें आहे. तें अत्यंत समर्पक असतांही येथें स्पष्ट दाखल करण्यास आमचें मन घेत नाहीं. यास्तव इतकेंच दिग्दर्शन करतों कीं, जे बडे वक्ते गेल्या सालीं येथें जागोजाग मोठी मानमान्यता पावले, 'आर्यजननी' 'स्वदेशमाता' 'देशबांधवहो' वगैरे यथेष्ट पोपटपंची करून जे चार चार हात उंच उडत असत; ते नुकतेच बहिरीससाण्याची भरारी पुण्यावर घालण्यास आले होते ! पण इतकें बरें झालें कीं त्यांच्या गवींत एकादें मोठसर भक्ष्य सांपडण्याच्या पूर्वींच त्यांची झांप ओळखली जाऊन वेंचुघाताखेरीज त्यांस दुसरा कांहीं लाभ झाला नाहीं !

लागला असें जे समजतात त्यांच्या असमंजसपणाचा उपहास केल्या-वांचून कोणींही खरा ज्ञाता राहाणार नाहीं !

५. तर एकंदरींत पाहतां हल्लीं वक्तृत्वकलेची आपल्या देशांत केवळ बाल्यावस्था आहे. पण सुमारें दहा वीस वर्षांपूर्वीं जी स्थिति होती तिशीं ताडून पाहिलें असतां आजचें पाऊलही बरेंच पुढें आहे असें ह्मणावें लागेल. यास कारण इतक्या कालांत जी विद्यावृद्धि झाली ही एक मुख्यतः आहेच; आणि याशिवाय वक्तृत्वोत्तेजक वगैरे सभा चोहोंकडे सुरू झाल्या आहेत हें दुसरें होय. या सभांचा हल्लीं बराच चोहोंकडे फैलावा होत चालला आहे; यास्तव त्यांच्या संबंधें थोडेंबहुत लिहिणें येथें इष्ट होय.

६. ही सभा प्रथमतः मुंबईस सुमारें आठ नऊ वर्षांपूर्वीं सुरू झाली. मग तेथून पुणें, सातारा, नगर वगैरे ठिकाणींही तिची स्थापना होत गेली. पुण्यास गेल्या समारंभासकट तिचे पांच समारंभ एकंदर झाले; आणि एकंदरीनें पाहतां या सभेचें तेज पुण्यास जसें पडलें, तसें इतर कोणत्याही ठिकाणीं पडलें नाहीं, व अद्यापही पडत नाहीं. जेथें तिची मूळ स्थापना झाली तेथें तर ती आज बरेच दिवस क्षयाच्या पंथास लागत जाऊन गेल्या वर्षीं तर मजल येथवर येऊन टेंकली होती कीं, सभेनें वक्तृत्वाचा विषयच 'आपल्या लोकांचा आरंभशूरपणा आणि तो नाहींसा होण्यास उपाय' असा कांहीं एक नेमला होता. असो; पुण्याच्या समारंभास तरी दृष्ट लागण्याचा समय नुकता येत आहे तोंच गेल्या खेपेस त्यावर केवढें अरिष्ट आलें होतें, व तें कितपतसें टळलें आहे, हें येथील सर्व लोकांस माहीत आहेच; व त्याच्या संबंधानें थोडासा उल्लेख आह्मीं वर केलाच आहे. असो; हीं सदरील सभांची थोडीशी हकीकत झाली. आतां त्यांचे मूळचे उद्देश काय आहेत, व ते गेल्या काळांत कितपतसे सिद्धीस गेले, वगैरेविषयीं थोडेंसें लिहूं.

या सभांचा उद्देश त्यांच्या नांवावरून स्पष्टच आहे कीं, आपल्या देशांतील लोकांत वक्तृत्व हा गुण अगदीं नाहीं तर तो उत्पन्न करायाचा;—ह्मणजे ज्या कोणाच्या अंगीं तो वसत असेल त्यांस अशा सभांमुळें तो प्रगट करण्याचा प्रसंग आणून तो त्यांच्या ठायीं वृद्धिंगत करायाचा. हा उद्देश अर्थातच अत्यंत स्तुत्य व अत्यंत इष्ट होय. पण उद्देशाची तारीफ केल्यानें उद्योगाची तारीफ नेहमीं होतेच असें नाहीं. उद्देश चांगला असणें हें एक निराळें; आणि तो शक्य असणें ह्मणजे आपल्या किंवा कोणाच्याही हातून तो सिद्धीस जाण्यासारखा असणें, हें एक निराळें. आतां वरील उद्योगाच्या विषयीं वरील संबंधानें जर विचार केला,—ह्मणजे देशांत वक्ते उत्पन्न होणें हें कितीही इष्ट असलें तरी प्रस्तुत सभांनीं तो उद्देश कितीसा सिद्धीस जाणारा आहे हें जर पाहिलें, तर आमच्या कित्येक वर्षांच्या अनुभवावरून सर्वांच्या सहज लक्षांत येईल कीं तो मूळ संकल्पाप्रमाणें सिद्धीस जाण्याचा रंग अद्याप तर ह्मणण्यासारखा कांहींच दिसत नाहीं. येवढें खरें कीं, कांहीं काळापूर्वीं मोठ्या सभेंत उभें राहून वेडेवाकडे कांहीं चार शब्द जरी बोलले तरी तेवढ्यावरूनही त्या बोलणाराच्या सभाधीटपणाची व वक्तृत्वाची जशी तारीफ होत असे तशी आतां होत नाहीं. तसेंच [1] प्रसंगविशेषीं

१. सालमजकुरीं येथें जो वक्तृत्वाचा समारंभ झाला त्यांत दोन दिवस नुसती बंडाळी चालली असतां वरील गोष्ट चांगली प्रत्ययास आली. वरील प्रसंगीं दोहों पक्षांकडील लोकांचीं व तिऱ्हाइतांचीं जीं कांहीं भाषणें झालीं त्यांतील कित्येकांत प्रस्तुत सभेच्या उद्योगाची जितकी कृतार्थता दृष्टीस पडली तितकी गेल्या पांच वर्षांत झालेल्या नकली भाषणांपैकीं एकानेंही झाली नाहीं असें आह्मास वाटतें ! उघडच आहे कीं, चिंधी पेटवून आणून आणि फाफूं करून मोठ्या केलेल्या जाळापेक्षां चकमक उडून निघालेल्या लहान ठिणगीचीही जास्त योग्यता आहे !

केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनेंही थोडेंबहुत भाषण करण्याची शक्तिही लोकांत कांहींशी आली आहे. आणि एकंदरींत बऱ्याच लोकांस अमुक भाषण बरें झालें आणि अमुक वाईट झालें इतकें साहाजिक रीतीनें आपोआप समजण्याचेंही तारतम्य आलें आहे. हें इतकें फळ वरील सभांचे प्रसंग जागोजाग व वेळोवेळ झाल्याचें होय. पण याच्या पलीकडे अजून कोणतीच सिद्धि झाली नाहीं. प्रस्तुत वार्षिक समारंभाच्या वेळीं जीं भाषणें होतात तीं बहुधां सारीं महिना महिना अगोदर घोकंपट्टी करून पाठ करून टाकलेलीं असतात; आणि त्यांतलींही बरींच वक्त्याचीं स्वतःची नसून दुसऱ्यांनीं तयार करून दिलेलीं असतात. आतां हें खरें कीं, वरील भाषणें घोकीव असोत, किंबहुना दुसऱ्यानें रचून दिलेलींही असोत; सभेपुढें तीं बोलणारानें आपलें काम जर चांगल्या रीतीनें बजावलें, तर सभेस तेवढेंही बस आहे. पण तसाही प्रकार आजच्या स्थितींत दृष्टीस पडत नाहीं. वक्ता सभास्थानीं येऊन उभा राहिल्याबरोबर आपल्या संथेस जो आरंभ करतो तो ती संपल्याखेरीज मधें ह्मणून बिलकुल थांबत नाहीं. कोणत्याही प्रसंगीं कोणी मनुष्य दुसऱ्याशीं जो बोलतो तो नाटकांतील पात्राप्रमाणें तोंडपाठ केलेलें बोलणें कधींही बोलत नसतो. हें वरील लोकांच्या लक्षांत येत नाहीं, त्याप्रमाणेंच कोणत्या प्रसंगाला कोणतें भाषण उचित, कोणतें अप्रयोजक, याचाही सुमार न राहून समय-

---

१. वरील प्रकार बहुतेक भाषणांचा जो अस्खलित ओघ चालत असतो त्यावरून तर दिसतोच; पण कित्येकांची जी भरधांव डाक चालत असते तीवरून तर तो अगदींच स्पष्ट होतो. या दुसऱ्या तऱ्हेची एकादे वेळेस अशी गंमत होते कीं एकाएकीं मधेंच गाडी थांबून ती कांहीं केल्या पुढें चालेनाशीच होते. मग पुनः पहिल्यापासून पाठ ह्मणावा लागतो; किंवा टाळ्यांच्या गजरांत पडद्यांत निष्क्रमण करावें लागतें!

विशेषीं भरकटणारेही पुष्कळ. तेव्हां एकंदरींत घरून तयार करून आणलेलें जरी भाषण असलें तरी तें सावकाश व साहजिक रीतीनें बोलून दाखवून पाठ केल्याचें चिन्ह अगदीं न दाखवणें हें फार करून कोणासही साधत नाहीं. आणि त्या त्या विवक्षित भाषणांत जी जी मनोवृत्ति श्रोत्यांच्या हृदयांत पूर्ण उत्पन्न व्हावयाची असते तिचा आविर्भाव वक्त्याच्या भाषणांतच अगोदर चांगला आला नसल्यामुळें व अंगविक्षेपादिकांवरूनही त्यास तो बाहेर पुरतेपणीं उमटवतां न आल्यामुळें श्रोत्यांच्या हृदयास तर तो विकार फारच थोडा होतो, किंबहुना मुळींच होत नाहीं, हें उघड आहे. असो; तर प्रस्तुत सभेपुढें वक्ते जीं भाषणें करतात त्यांत वरील दोष बरेच आढळतात.

७. वरील लिहिण्यावरून वक्तृत्वोत्तेजक सभांची सध्यांची स्थिति कांहीं लक्षांत येईल. आतां त्यांपासून त्यांचे स्थापक व एकंदर दुसरे लोक ज्या कार्याची अपेक्षा करतात त्याविषयीं कांहीं थोडेसें लिहिणें येथें अवश्य वाटतें. या सभांची आलीकडे उत्पत्ति जी झाली ती ती कशी झाली हें पुष्कळांस अवगत असेलच. सुमारें आठ-दहा वर्षांपासून आमच्या लोकांचें देशस्थितीकडे विशेष लक्ष लागत चाललें आहे. हिंदुस्थानास हल्लीं जी अवस्था प्राप्त झाली आहे तिचीं कारणें काय, ती चांगली होण्यास उपाय कोणते वगैरे अत्यंत गहन विषयांविषयीं बड्या बड्या विद्वानांपासून तो लहानसान पोरासोरां-पर्यंत सर्वांचे विचार चालू आहेत. कित्येकांस तर वरील विचारां-वांचून रात्रंदिवस चैन पडत नाहीं. 'लोककल्याण,' 'हिंदुस्थानची स्थिति' वगैरे शब्दांची त्यांनीं जणों काय जपमाळच घेतली आहे! असो; तर याप्रमाणें या 'आर्यजननी'च्या उद्धारार्थ हजारों जणांच्या हजारों ज्या युक्तिप्रयुक्ति निघाल्या त्यांत कित्येकांची मनोदेवता अशी वाहिली कीं, वक्तृत्वगुणाखेरीज सर्व व्यर्थ होय. आज युरोपांतील

देशांची येवढी भरभर जी चालली आहे ती सगळी वाक्चातुर्याच्या जोरावर. तेव्हां कसेंही करून ही अमोलिक चीज आपल्या हातांत आली पाहिजे. ती एकदां आली कीं, मग सगळे लोक आपल्या मुठींत, सगळा हिंदुस्थान आपला! कोणतेंही देशहिताचें काम असो; तें एका वक्त्याकडे सोंपवून देऊन त्याच्या मनोवेधक भाषणानें लोकांचीं मनें वळवलीं कीं, झालें काम फत्ते! सारांश, ज्याप्रमाणें प्राचीन इतिहासांत डिमॉस्थेनीस् किंवा सिसरो यांच्या भाषणांचा अद्भुत प्रभाव दृष्टीस पडतो, तशीच मजा इकडेही उठवून देण्याचा पुष्कळांनीं संकल्प केला. या संकल्पास अनुसरून मुंबई, पुणें, वगैरे ठिकाणीं वक्तृत्वाचे समाज अगोदर स्थापले जाऊन मग त्यांचा इतर जागीं फैलावा झाला. असो; येथवर ठीक झालें. पण येवढ्या केलेल्या उद्योगाचीं फळें जों पुढें पाहिलीं तों तीं भलतींच दृष्टीं पडूं लागलीं. वक्तृत्वसभांच्या स्थापकांचा मूळचा उद्देश काय कीं, आह्मी जे वक्ते तयार करूं, त्यांनीं मग पुढें आमच्या उपयोगीं पडावें. ठीकच; जर पन्नास साठ रुपयांचें एक दोन वेळां बक्षीस देऊन कोणाची वक्तृत्वशक्ति त्यांनीं उदयास आणली, तर तो उपकार स्मरून त्या वक्त्यांनीं स्वशक्त्यनुसार आपल्या धन्यांची थोडीशी तरी सेवा करावी हें अगदीं रास्त आहे. पण येवढी कृतज्ञत्वबुद्धि हल्लींच्या काळीं मनुष्यांत राहिली आहे कोठें? वरील वक्ते सभेपासून तेवढें बक्षीस उपटून जे नाहींसे होतात ते मग लोकांपुढें कधींही येत नाहींत. संपादन करून दिलेल्या वाक्पटुत्वाच्या गुणानें लोकांत जो त्यांनीं ज्ञानप्रसार करायाचा तो करण्याचें त्यांच्या कधीं स्वप्नींही येत नाहीं. हा त्यांच्या लबाडीचा प्रकार पाहून कित्येक सभास्थापकांनीं अशी हिकमत काढली होती कीं, जे जे वक्ते सभेपुढें पसंत होतील, त्यांकडून बक्षीस देण्यापूर्वीं असा करार करून घ्यावा कीं, आह्मी दर वर्षास निदान एक दोन तरी व्याख्यानें देऊन प्रस्तुत

सभेची कामगिरी बजावीत जाऊं; पण ही सक्ती कशी चालवावी याची पंचाईत पडून सरतेशेवटीं तो बेत रहित झाला. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत सभेचा मुख्य जो उद्देश कीं, वक्तृत्वाचें पीक येऊन एकंदर देशास उपयोग व्हावा, तो सरासरीं अगदीं फसलाच !

८. वरील कलमांत प्रस्तुत सभांविषयीं उपहासरीत्या जो आह्मी मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् आवडणार नाहीं; व वक्तृत्वाचें वेड डोक्यांत शिरून उठतां बसतां त्यावांचून ज्यांस दुसरें कांहीं सुचतच नाहीं त्यांस तर आपला उपमर्द केलासाही कदाचित् वाटेल. पण आपल्या बुद्धीस जें वाटतें तें मोकळ्या मनानें जो बोलूं जाईल त्यास अशा प्रसंगास भिऊन उपयोग नाहीं. जें त्यास वाटेल तें त्यानें स्पष्टपणें खुशाल बोलून दाखवलें पाहिजे. तर याच आमच्या कृतसंकल्पास अनुसरून प्रस्तुत सभांविषयीं आह्मी आपलें असें मत प्रदर्शित करतों कीं, त्या न चालाव्या असें जरी आमचें ह्मणणें नाहीं,—किंबहुना त्यांपासून झालेला व पुढें होणारा फायदाही आह्मीं वर दाखवला आहे,—तरी त्यांपासून मोठमोठ्या कार्यांची जे अपेक्षा करतात त्यांच्या असमंजसपणाचें हसूं आल्यावांचून राहत नाहीं. सध्यां आमच्यांत देशकल्याणाच्या कामांत पुढारीपणानें वागणाऱ्या लोकांत पुष्कळ जण असे आहेत कीं, ज्यांस आपण काय करतों आहों, आपल्या उद्योगाचा परिणाम काय होईल, याविषयीं बिलकुल पोंच नसतो. प्रायः लोकांत इकडे तिकडे मिरवण्याच्या इच्छेनें व क्वचित् खरोखरीच लोकहितबुद्धीनें, प्रेरित होत्साते शेंकडों स्वदेशाभिमानी पुरुष हल्लीं चोहोंकडे वावरतांना दृष्टीस पडताहेत. पण यांतील बहुतेकांची स्थिति 'सॉक्रेटीसाच्या चरित्रां' तील ग्लाकोनामक फांकड्या सरदारासारखीच होय. त्या बाणेदार गृहस्थाच्या मी यंव करीन मी त्यंव करीन अशा वल्गना ऐकून सॉक्रेटीसानें एके

समयीं त्यास रस्त्यांत हटकून जसें फजीत केलें,[१] त्याप्रमाणेंच सध्यांच्या काळीं लोककल्याणाचें वारें अंगांत भरून यथेष्ट जल्पना करणाऱ्या कित्येकांस चांगलें बळकट औषध पोंचण्याची तजवीज होणें फारच जरूरीचें आहे. असो; प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें वरील लोकांच्या समजुतींविषयीं आह्मांस इतकेंच लिहायाचें आहे कीं, त्यांनीं आपल्या उद्योगापासून होणाऱ्या कार्यांचा जो आपल्या मनांत बिंबु रचला आहे तो 'आरबी गोष्टीं'तील अलनास्करांच्या मनोराज्याचेंच भावंड होय. किंबहुना 'वक्त्यांचे वर्ग' स्थापणाऱ्या व एका वक्तृत्वाच्या खांबावर सगळ्या देशाची वैभवरूप इमारत रचूं पाहणाऱ्या आमच्या शहाण्या देशबंधूंहून वरील मियासाहेबही बर असें आह्मांस वाटतें. कारण त्यांनीं चुटक्याचे मांडव यथास्थित रचून खुद्द वजिराच्या लेकीवरही आपल्या नाजूक पायाचा प्रयोग जरी योजिला होता, तरी तो सोहळाही त्यांस केवळ अशक्यच होता असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण 'वक्त्यांच्या वर्गा'ची जी कांहीं कल्पना आहे तीस तोड नाहीं ! आमच्या देशांत हल्लीं हें एक वेड भारी माजलें आहे कीं, कोणत्याही प्रकारची कोणास उणीव भासो, लागलीच फंड उभा करून त्याच्या 'उत्तेजना'स किंवा 'वर्धनास'स आरंभ करायाचा. हिंदुस्थानांतील प्रजा हल्लीं अशक्त होत चालली आहे काय? काढा 'बलवर्धक' सभा ! देशास येवढी बुडवणूक जी आली आहे ती एकी नसल्यामुळेंच आली आहे;— असें आहे काय? कांहीं चिंता नाहीं; 'ऐक्यवर्धिनी सभा,' 'जेवणाच्या मंडळ्या,' 'चहा बुंद पिण्याच्या मंडळ्या,' वगैरे स्थापा ह्मणजे झालें; एकी एकी ह्मणजे काय, चार दिवसांत सगळ्या हिंदुस्थानांत एकी करून देऊं ! आमच्या फांकड्या नव्या विद्वानांस शोभेसा व त्यांस चांगला सोईवार पडे असा एकादा धर्म पाहिजे

१. 'सॉक्रेटीसाचें चरित्र' अध्याय ४.

आहे काय? कुच् फिकीर नाहीं;—'पाहिजे आहे' अशा मोठ्या अक्षरांनीं नोटीस देऊन बक्षीस नेमा ह्मणजे झालें; अथवा नेटिवांकडून हें काम नीट न होईसें वाटल्यास 'ट्रेचर आणि को.' किंवा 'बाळकृष्ण आणि मार्गन्'यांजकडे ऑर्डर पाठवून द्या ह्मणजे काम झालें कीं, ईश्वरास पसंत पडेशा धर्माचें साहित्य ते ताबडतोब रवाना करून देतील! आमच्या देशांत गदाधर, भट्टोजी दीक्षित, नागोजीभट्ट वगैरे मंडळींची सध्यां उणीव आहे काय? 'वेदशास्त्रोत्तेजना'र्थ एक सभा काढा ह्मणजे झालें. मग काय कमी? पेशव्यांच्या दक्षिणेला आले नाहींत असे मूर्तिमान् व्यास, गौतम व पाणिनी येथें चोहोंकडून उड्या टाकीत येतील. असो; एकंदरींत लक्ष्मीचा प्रभाव आलीकडे जसा आमच्या देशहितचिंतकांस कळून येऊं लागला आहे तसा पूर्वी कोणासही आला नसेल. पैसा उभा करून 'मंडळी' किंवा 'सभा' उत्पन्न केली कीं, हवें तें काय होतें आहे! पण वरील समजुतीचा मूर्खपणा किती आहे हें क्षणमात्र विचार केला असतां हवें त्यास सहज समजणारें आहे. पाहा बरें! सुयागुंड्यांसारख्या व्यापाराच्या जिनसांचे जसे कारखाने देशोदेशीं आहेत व ते हवें तेथें घालतां येतील त्याप्रमाणेंच वक्तृत्व, विद्वत्त्व, कवित्व, शिल्पकौशल्य इत्यादिकांची गोष्ट आहे काय? कालिदासासारख्यांची मधुर वाणी, शिवाजीच्या सारख्या राज्यकर्त्यांचें युद्धकौशल्य व राजकारण, फिडियस् व रेफील् अशांच्या सारखें शिल्प हीं किती पैसा खर्च केला असतां पैदा होतील बरें? किती वक्तृत्वोत्तेजक सभा मिळून डिमॉस्थेनीस् तर दूरच, पण अगदीं सामान्य प्रतीचा वक्ता तरी निर्माण करण्याचा पतकर घेतील? जॉनसन् किंवा मेकॉलेच्या सारखे ग्रंथ मराठींत करून देण्यास किती 'दक्षिणाप्रैजकमिटी'स मक्ता दिला असतां काम होईल? असो; तर केवळ सभा स्थापून बक्षिसांची लालूच दाखव-

त्यानें आपल्या देशांत वक्तेच वक्ते होतील ही जी सदरील मंडळीची किंवा निदान त्यांतील कित्येक चाणाक्ष गृहस्थांची आशा आहे ती केवळ वेडगळपणाची आहे; आणि 'वक्त्यांचे वर्ग' हे शब्द 'हिऱ्यांचा कारखाना' या शब्दांसारखे सर्वथा अप्रयोजक होत ! [१]

९. वरील कलमांत वक्तृत्वाविषयीं जें लिहिलें आहे तें सर्व गुणांस सारखेंच लागणारें आहे. तरी हें नीट न समजल्यामुळें वरील भ्रम बहुधां सर्वांच्या मनास जडलेला आढळतो. याचीं उदाहरणें वर दिलीं आहेतच. तीं सांगतांना लोकांच्या असमंजसतेचा जो आह्मीं उपहास केला आहे तो ज्यांस यथार्थ वाटणार नाहीं त्यांस मेकॉलेचा एतद्विषयक एक प्रसिद्ध लेख वाचण्याविषयीं आह्मीं शिफारस करतों. [२] तो वाचला असतां कोणतीही कला किंवा गुण यांची अभिवृद्धि

१. कोणी कदाचित् असा आक्षेप घेतील कीं, वर जें लिहिलें आहे तसा प्रस्तुत सभांचा बिलकुल उद्देश नाहीं. पण दोन तीन गोष्टींवरून पाहिलें असतां त्यांचा रोंख वरच्यासारखाच दिसतो असें ह्मणणें भाग येतें. एक ही कीं, कोणा उमेदवारास दोनदा बक्षीस मिळालें कीं, प्रस्तुत गुण त्यास पुरतेपणीं साध्य झाला असें समजून त्यास पुनः बोलूं देत नाहींत. दुसरी गोष्ट मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलीच आहे कीं वरील पसार झालेल्या वक्त्यांनीं आपल्या वक्तृत्वाचा प्रकाश जनहितार्थ पाडावा अशी वरील मंडळीची मोठी अपेक्षा होती व अद्याप आहे. शिवाय तिसरें असें कीं, सदरील समारंभांत बक्षीस मिळालें कीं, सरस्वतीचा वरद हस्त त्या मनुष्याच्या मस्तकीं चढलाच असें समजून त्यास तेथल्या तेथें भाषण करावयास सांगणें. मुंबईच्या इ० स० १८७० सालच्या समारंभांत अशी एकदां मौज झाली कीं, वरच्याप्रमाणें केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनें भाषण करायास नुकत्या तयार झालेल्या एका प्रसिद्ध वक्त्यास सांगितलें असतां तो सभेंत भलतेंच बोलून गेला ! तेणेंकरून साऱ्या सभासदांस खालीं पाहावें लागून वरील प्रकार कोठून केला असें त्यास झालें !

२ 'Royal Society of Literature'—Miscellaneous Writings.

कर्तव्य असतां पैशाचें साधन किती अप्रयोजक होय याविषयीं वाचकांची खात्री होईल. उघडच आहे कीं, पैशाचा लोभ ही जी मनुष्याच्या अंगची एक प्रबळ वासना आहे ती ह्मणजे मोठीशी थोर आहे असें नाहीं. तेव्हां तिच्या योगानें प्रवृत्ति होऊन मनुष्याच्या हातून कोणतेंही श्लाघ्य कृत्य घडावें हें मुळींच संभवत नाहीं. शिवाय नुसत्या द्रव्यलोभापासून एका परिश्रमाखेरीज दुसरें कोणतें कार्य होणार? पुढें लालूच असली ह्मणजे तेवढ्यापुरती मेहनत मनुष्य करील इतकेंच काय तें. कोणत्याही कलेंत पूर्णत्व पावण्यास उत्साहपूर्वक व्यासंग किंवा हौस जी एक लागत असते ती अर्थलाभाच्या केवळ आशेनें मनुष्यांत कशी उत्पन्न होईल? आणि त्याहीपेक्षां मूळची बुद्धि किंवा स्वाभाविक पटुत्व जें गुणी मनुष्यांत असावें लागतें तें पैशाच्या राशीच्या राशी पुढें मांडल्यानें तरी लवमात्रही उत्पन्न होईल काय? तेव्हां एकंदरीत पैशाच्या योगानें हवें तें करतां येईल, आणि आमच्या देशांत हल्लीं पैसा नाहींसा झाल्यामुळें लोककल्याणाचीं कामें होण्यास अडचण पडते, या दोन्ही समजुती निवळ खोट्या आहेत. मनुष्यास खुपसुरत करण्याचें साधन किंवा रत्नें निपजविण्याची कृति ही जशी मुळींच संभवत नाहींत, त्याचप्रमाणें कोणा कोणा मनुष्यांमध्यें ईश्वरदत्त जे गुण कधीं कधीं विरळ सांपडणारे ते उत्पन्न करण्याची आशा धरणें यासारखा वेडेपणा दुसरा नाहीं. असो; आतां वरील महत्त्वाच्या गोष्टीचें प्रत्यक्ष प्रमाण आमच्या वाचकांस दाखवून प्रस्तुत विषयाचा हा विभाग आटपतों. एक प्रमाण दक्षिणाप्रैजकमिटी. ही सभा आमच्या साऱ्या वाचकांस माहीत असेलच. हिचें वास्तव्य आज सुमारें पंचवीस वर्षें आहे. इतक्या काळांत हिजकडे शेंकडों पुस्तकें नजर होऊन आजपर्यंत पुष्कळ ग्रंथकारांस हिजकडून बक्षिसें पोंचलीं. आतां या कमिटीच्या द्वारें आजपर्यंत

जो सरकारी पैशाचा विनियोग झाला त्याविषयीं जर विचार केला, तर इतकी रक्कम केवळ पाण्यांत गेली असें जरी ह्मणतां येणार नाहीं, तरी निदान मूळच्या उद्देशाप्रमाणें तिचें मोठेंसें चीज झालें असें कोणासही वाटणार नाहीं. तोच पैसा पूर्वी जसा गोरगरीब ब्राह्मणांस फुकट वांटला जात असे, त्याचप्रमाणें तो गेलीं पंचवीस वर्षे गद्यपद्यांच्या रचनेच्या श्रमांबद्दल विपन्न ग्रंथकारांस दिला जाऊन तितक्या गरीब लोकांस अन्नास लावण्यांत गेला इतकेंच सरासरी त्याविषयीं ह्मणतां येईल. बाकी सभेचा जो खरा हेतु, कीं मराठी भाषेंत नवे नवे ग्रंथ होऊन ती सुधारणेच्या मार्गाला लागावी तो एकंदरींत तितपतच सिद्धीस गेला! आतां हें खरें कीं, सदर्हू कमिटीस नजर आलेल्या ग्रंथांत कांहीं सर्वमान्यतेच्या पदवीस पावले आहेत; पण त्यांबद्दल कमिटीनें आपणाकडे मान बळेंच ओढून घ्यावा हें अगदीं रास्त नाहीं. कांहीं महिन्यांपूर्वी येथील एका प्रसिद्ध पहिलवानानें साताऱ्यास कुस्ती मारली. याबद्दल येथील 'बलवर्धक सभे'नें कृतार्थता मानणें किंवा प्रौढी झोकणें जसें बरोबर होणार नाहीं, त्याचप्रमाणें वरील कमिटीनें पसंत केल्यापैकीं कांहीं पुस्तकें उत्कृष्ट ठरून लोकमान्य झालीं याचाही मान तीस आपणाकडे बिलकुल घेतां येणार नाहीं. कां कीं प्रस्तुत सभा मुळींच नसती, तर तीं पुस्तकें होण्यास किंवा लोकांस आवडण्यास राहतीं असें मुळींच संभवत नाहीं. असो; हें एक उदाहरण झालें. दुसरें आलीकडील इंग्रेजी शिक्षणक्रम होय. इंग्रेज सरकारचा या देशावर सर्वांत मोठा झालेला उपकार हाच होय, कीं, ज्ञानाची अमोलिक देणगी त्यानें एतद्देशीयांस दिली व अद्याप देत आहे. गेल्या पन्नास पाउणशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे ही नवी विद्या हळूं हळूं प्रसार पावून हल्लीं तिचा पुष्कळच फैलावा झाला आहे. सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी मेकॉलेनें जी नवी पद्धति सुरू केली तिच्यामुळें तर वरील प्रसारास फारच साह्य

होऊन त्यामुळें देशाची एकंदर स्थिति आजला अगदीं बदलून गेली आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. पण इतकें होऊनही एतद्देशीय शाळांविषयीं व विद्यालयांविषयीं सरकारचा, इंग्रेज लोकांचा व आपला जो बोभाट वरचेवर ऐकूं येतो तो सर्वांस माहीत असेलच. तो हा कीं, लोकशिक्षणाकडे देशाचें उत्पन्न इतकें खर्च होत असतां त्याचें ह्मणण्यासारखें चीज कांहींच होत नाहीं. शिक्षणाच्या सर्व सोयी करून ठेवून ज्यांकडून सरकारानें दहा दहा बारा बारा वर्षें विद्याभ्यास करविला, त्यांतून कित्येकांस पदरच्या दमडीच्या कवड्याही खर्चायास न लागतां नेमणुका, पगारी जागा वगैरे करून देऊन खुशाल विद्या संपादन करण्याची सवड करून दिली, आणि शेवटीं सगळा विद्याभ्यास आटपून संपूर्ण शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होत्साते जे सरकारच्या दरबारीं मानाचा विडा पावून देशहिताची दीक्षा पावले, ते एकदां सुखवस्तु होऊन संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागले कीं लागलींच पूर्वीच्या गोष्टी सर्व विसरून जातात. आपल्या शिरीं स्वदेशाचें ऋण असून तें आपणांस फेडलें पाहिजे, व चान्सेलर साहेबांनीं केलेला मंत्रोपदेश त्या वेळेस दिलेल्या चर्मपत्रांतच केवळ गुंडाळून ठेवायाचा नाहीं, या दोन्ही गोष्टींची त्यांस पुढें कधींही आठवण सुद्धां होत नाहीं. वर्षानवर्षें खपून मिळवलेल्या ज्ञानाचें व किताबांचें सार्थक स्टॉकिंग् बूट् चोहोंकडे मिरवण्यापलीकडे किंवा हंसून खेळून मौजेंत काळ घालविण्यापलीकडे वरील लोकांपैकीं कोणासही बिलकूल दिसत नाहीं. बाकी प्रस्तुत शिक्षणक्रम इकडे सुरू करण्याच्या वेळेस मेकॉलेसाहेबांच्या मनांत केवढाले तरंग येऊन चुकले असतील! कीं लवकरच या देशांतील अज्ञानाचा संपूर्ण विध्वंस होऊन विद्वत्तेंत, रसिकतेंत, देशाभिमानादि गुणांत वगैरे आमचे लोक इंग्लंडांतील लोकांशीं हळूं हळूं समत्व पावत जातील; व त्यांजसारखे मोठमोठे ग्रंथकार येथें निपजून स्वदेशीय

लोकांस देशभाषेच्या द्वारें ज्ञानाचा मार्ग खुला करून देतील. या शेवटल्या गोष्टीचा तर साहेबमजकुरांस मोठाच भरंवसा होता, आणि तिच्यासंबंधें तर आमच्या नवीन विद्वानांनीं त्यांस जसा दगा दिला तसा कोणताच दिला नाहीं. मेकॉलेसाहेबांस मोठी आशा होती कीं, आपल्या नव्या तऱ्हेनें या लोकांत ज्ञानाचा जो थोडाथोडा प्रसार होत जाईल तो सगळ्या देशभर फैलावण्याच्या कामीं हे नवे लोक आपल्या फार उपयोगीं पडतील. ते असे कीं, ज्यांस इंग्रेजी शिक्षकांकडून व इंग्रेजी ग्रंथांच्या द्वारें साक्षात् ज्ञान मिळणार नाहीं अशा आपल्या इतर लक्षावधि देशबांधवांस हे लोक त्यांच्याच भाषेनें नव्या कल्पना व नवे विचार मोठ्या प्रीतीनें व हौसेनें कळवीत जातील. हा विचार मनांत आणून या लोकांस वरील साहेबानें 'इंटर प्रेटर' ह्मणजे 'दुभाष्ये' असें नांव प्रकृत-विषयक लेखांत दिलें आहे. आतां हा 'दुभाष्ये'पणा या लोकांनीं कितपत केलासा आढळेल बरें? मेकॉलेसाहेब आज चाळीस वर्षांनीं पुनः हिंदुस्थानांत येऊन आपण लावलेला वृक्ष कितीसा लागवडीस आला हें जर पाहते, तर मूळच्या संकल्पांत आणि प्रत्यक्ष सिद्धींत पडलेली येवढी तफावत पाहून ते अगदीं थक्क होऊन जाते! ज्यांनीं इंग्रेजी विद्येच्या समुद्रांत सतत अवगाहन करून मनाच्या सर्व वृत्ति वृद्धिंगत करायाच्या, अंतःकरणास उत्कृष्ट संस्कार द्यावयाचा, आणि तेंच उत्तम फळ आपल्या इतर ज्ञानरहित देशबंधूंस मिळवून देण्याचा मार्ग—ह्मणजे देशभाषेंत ग्रंथ करणें—यात्रिषयीं उद्योग करायाचा, त्यांची स्थिति सर्वांपरी वरच्याच्या अगदीं उलटच असून वरील 'दुभाष्ये'पणा करण्याविषयीं तर त्यांच्या मनांत अतिशयित तिरस्कार वागतो आहे, हें पाहून साहेबमजकुरांस वर सांगितलेल्या आपल्या निबंधाचीच पुरतेपणीं आठवण झाली असती!

असो; तर या दोन उदाहरणांवरून पूर्वोक्त सिद्धांताचा उत्कृष्ट प्रत्यय आमच्या वाचकांस आल्याशिवाय रहाणार नाहीं. तेव्हां एकंदरींत सरतेशेवटीं वरील गोष्ट पुनः दृष्टांतरूपानें येथें सांगतों कीं, पैशाचें साधन हें केवळ उदकासारखें आहे. जेथें अपेक्षित गुण बजिरूपानें गुप्त असेल तेथें जर वरील साधन त्यास जाऊन पोंचलें तर त्याचें चीज होईल यांत संशय नाहीं. पण वनस्पतीचें पोषक उदक आहे येवढेंच समजून केवळ उदकाचा संग्रह केल्यानें अपेक्षित वृक्षाची उत्पत्ति, वृद्धि, व फलद्रूपता या गोष्टी आपल्या स्वाधीनच्या झाल्या असें समजून केवळ यदृच्छेनें त्याचा विनियोग करणें, व त्यापासून फलप्राप्तीची आशा करून राहणें, यासारखें असमंजस व उपहासास्पद दुसरें कांहीं नाहीं !

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरंडोऽपि द्रुमायते ॥[1]

अंक २३—(१) अवतरणें. (२) वक्तृत्व-गुणाच्या उत्कर्षाचा संभव. (३) मध्यांची स्थिति. (४) उत्कर्षाचीं साधनें. (५) आलीकडील वक्ते.

१. शेवटच्या अंकांत प्रस्तुत विषयाचें आधुनिक स्वरूप सांगितलें. आतां त्यांत उपोद्घात केल्याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचा यापुढें उत्कर्ष होण्यासारखा आहे कीं नाहीं, व तो होण्यास साधनें कोणतीं याविषयीं लिहूं.

२. मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, प्रकृत गुणाची आपल्या लोकांस आलीकडे जी ओळख झाली आहे ती परस्थ लोकांच्या परिचयानें. तेव्हां त्यांच्या सहवासानें आमच्या देशांत त्यांचे इतर गुण जसे क्रमाक्रमानें प्रसार पावत जातील त्याचप्रमाणें हाही जाईल हें उघड आहे. लोकशिक्षणाच्या व इतर द्वारांनीं चोहोंकडे विद्येचा व ज्ञानाचा जसससा फैलावा होत जाईल तसतशी ग्रीस, रोम, इंग्लंड, यांत झालेल्या वक्त्यांची आमच्या लोकांस माहिती विशेष होत जाऊन, व इंग्लिश् लोकांच्या साक्षात् परिचयानें प्रस्तुत गुण जो त्यांत सांप्रत विद्यमान आहे त्याचें अनुकरण होऊन तो उत्तरोत्तर वृद्धि पावत जाईल यांत संशय नाहीं. हल्लींही बाबू केशव चंद्रसेनासारख्या कित्येक एतद्देशीय विद्वानांस प्रकृत कला बरीच साध्य झाली आहे; आणि ज्या ज्या ठिकाणीं इंग्रेजी विद्येचा बराच फैलावा झाला आहे तेथें सभांचा वगैरे कसलाही समारंभ झाला तरी थोडेंबहुत बऱ्याच प्रकारें भाषण करणारे लोक कोणी ना कोणी तरी असतात. असो; तर याप्रमाणें हल्लींही वक्तृत्वाचा अंकुर जो फुटलेला दृष्टीस पडतो तो यापुढें

---

१. "जेथें विद्वज्जन नसतात तेथें अल्पबुद्धि मनुष्यही प्रशंसेस पात्र होतो; ज्याप्रमाणें ज्या माळावर कांहींच झाडझूड नाहीं तेथें एरंड म्हणजे मोठा वृक्ष!"

असाच जर सतत पोषण पावत गेला, तर येथील जमिनीच्या उत्कृष्ट पिकाऊपणामुळें तो पुढें चांगला सरसावत जाईल यांत आह्मांस बिलकुल संदेह वाटत नाहीं.

३. पण वक्तृत्वाची वृद्धि होऊन त्याचा एकंदर लोकांस उपयोग होणें जर असेल, तर प्रस्तुतचा क्रम पुष्कळ बदलायास पाहिजे. वर सांगितल्याप्रमाणें वक्तृत्वाचें बीज अंकुररूपानें देशांत जागोजाग आविर्भूत झालें आहे खरें; पण हल्लींच्या स्थितीस सामान्य लोकांस त्यापासून कांहींएक फायदा घडण्यासारखा नाहीं. मोठमोठीं व्याख्यानें देऊन एतद्देशीय पंडितांनीं विलायतेंतील लोकांसही तोंडांत बोट घालायास लावलें, किंवा आपल्या देशबांधवांस क्षणभर चकित करून सोडलें, तरी ज्यांस नवें शिक्षण प्राप्त न झाल्यामुळें इंग्रेजी भाषा व इंग्रेजी विचार कळत नाहींत, अशा लाखोंगणती लोकांस तें काय होय ! त्यांनीं त्यांचा लौकिक ऐकून स्वस्थ बसावें इतकीच गोष्ट. तसेंच वरील लोकांच्या वक्तृत्वशक्तीचें चीजही शेंदोनशें लोकांनीं टाळ्या पिटल्याच्या पलीकडे कांहीं नाहीं. पण तेवढ्यानेंच त्यांस कृतार्थता वाटून आपल्या कलेचा खरा उपयोग करण्याचें त्यांच्या कधीं मनांतही येत नाहीं. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अशिक्षित लोकांचा. यांच्या मंडळींत कोणाकोणास बरेंच वाक्पटुत्व असतें; पण वक्त्यास अवश्य जीं अनेक साधनें तीं यांस मुळींच अनुकूळ नसल्यामुळें फार तर काय, पण व्याकरणाची सुद्धां कित्येकांस भ्रांत असल्यामुळें, त्यांच्या अंगीं प्रस्तुत गुण थोडाबहुत असतांही तो प्रगट होण्याची सोय नसते.

४. तर आतां प्रस्तुत गुण आपल्या भाषेच्या द्वारानें उदयास येऊन सर्व लोकांस तो हितावह होण्यास काय काय सामग्री पाहिजे ती सांगतों. पहिलें कलम अर्थातच उत्तम भाषा. चित्रें करणारास

जशी उत्तम माती, आचाऱ्यास जसें उत्तम प्रकारचें साहित्य, तशीच वक्त्यास उत्तम भाषा अगदीं अवश्य होय. ती त्यास अनुकूळ नसेल तर त्याच्या अंगीं मोठी करामत असली तरी ती त्याची त्याच्यापाशींच राहील; रस्त्यांतील मातीचा ढीग पुढें आणून टाकून एकाद्या उत्कृष्ट जिनगरास त्याची उत्तम पुतळी बनवण्यास सांगितलें, किंवा भाजीभाकरीचें साहित्य देऊन पंचपक्वान्नांचा थाट उडवण्यास एकाद्या उत्तम आचाऱ्यास सांगितलें, तर तसें करणें जसें अत्यंत हास्यास्पद होईल, त्याचप्रमाणें भाषा सुधारण्याचा बिलकूल प्रयत्न न करतां उत्तम वक्तृत्व निपजविण्याचा जो आमच्या लोकांचा चोहोंकडे जारी उद्योग चालला आहे तोही उपहासास्पद होय. भाषा सर्वथा अंकित असणें हें वक्त्यांस किती जरुरीचें आहे हें डिमॉस्थेनीसूची मागें जी हकीकत दिली आहे तीवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच; आणि आजपर्यंत प्रसिद्धीस आलेल्या कोणत्याही वक्त्याचें चरित्र पाहिलें तरी तोच प्रकार आढळेल. तर उत्तम भाषा हें वक्तृत्वाचें पहिलें मोठें साधन होय. यास्तव आपल्या देशांत वक्ते उत्पन्न होऊन जनभाषेनेंच सर्वांचीं मनें एकाद्या विवक्षित कार्याकडे वळवण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य यावें असा जर हेतु असेल, तर एतद्देशीय भाषा ह्मणजे काय अप्रयोजक, ती चांगल्या तऱ्हेनें शिकण्याची कोणी उगीच रिकामी उठाठेव करावी, ती सुधरून काय करायाचें आहे, दिवसेंदिवस सर्वसाधारण होऊं पाहणारी जी इंग्रेजी भाषा ती आली ह्मणजे बस आहे, वगैरे कोत्या समजुती ज्या आज चोहोंकडे पसरल्या आहेत त्या अगोदर नाहींशा झाल्या पाहिजेत. या समजुतींचें खंडन आम्हीं यापूर्वीं अनेक वेळां केलें आहे; फार तर काय, पण आमचें पुस्तकच एके रीतीनें त्यांचें खंडन होय! असो; तर याप्रमाणें आपल्या देशांत प्रस्तुत कलेचा उत्कर्ष होण्याचें

पहिलें मोठें साधन म्हटलें म्हणजे देशभाषा सुधारणें—ह्मणजे तिच्या अंगचे सर्व गुण तिच्या ठायीं प्रगट करणें, आणि संस्कृतादि अन्य भाषांच्या साहाय्यानें तिला विशेष परिपक्वतेस आणणें—हें होय. हें एक झालें. दुसरें साधन विद्वत्त्व व बहुश्रुतपणा. हीही गोष्ट आमचे लोक बिलकुल लक्षांत आणीत नाहींत. वक्तृत्वगुणाविषयीं अनेकांचे जे अनेक तरंग आहेत त्यांतील एक मोठा हा होय, कीं, ज्या अर्थी प्रकृत गुण हा केवळ ईश्वरदत्त होय त्या अर्थी वक्ता ह्मणजे असा असला पाहिजे कीं, त्यास एकदम झोंपेंतून उठवून सभास्थानीं आणून उभा केला तरी विषय सांगतांच त्याच्या सरस्वतीचा ओघ तात्काळ उच्छृंखलपणें व अस्खलिततेनें चालला पाहिजे ! असा वक्ता वस्तुतः पाहतां त्रिभुवनांतही सांपडायाचा नाहीं. डिमॉस्थेनिस्, सिसरो यांच्या सारख्यांसही भाषणाच्या अगोदर चांगली मजबूत तयारी करून यावें लागत असे. येवढें खरें कीं एकाद्या मोठ्या निकराच्या प्रसंगीं मोठमोठ्या वक्त्यांनीं केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनें समयविशेषीं भाषणें केलीं आहेत; पण तींही अगदींच अकल्पित विषयावर केलीं आहेत असें नाहीं. तयारी केलेल्या विषयास सोडून अंमळ इकडे तिकडे त्यांनीं थोडीशी भरारी मारली इतकेंच. असो; तर वरील समजूत केवळ पोरकटपणाची आहे. मनुष्याच्या अंगीं कसाही गुण असला, तरी परिश्रमाखेरीज व अभ्यासाखेरीज त्याचें तेज कधींही पडावयाचें नाहीं. खाणींतून नुकता खणून काढलेला हिरा जसा तादृश तेजस्वी नसून शिल्प-कारांच्या संस्कारप्रयोगाची त्यास अपेक्षा असते, त्याचप्रमाणें गुणि-जनांच्या अंगीं वसणारी कलाही शिक्षणाखेरीज पूर्णत्वानें कधीं प्रगट होत नसते. असो,तर याचप्रमाणें वक्तृत्व हें जरी मनुष्याच्या अंगीं जन्मसिद्धच असलें पाहिजे, तरी तें तसें कोणाचे ठायीं असतांही विद्वत्तेखेरीज तें पूर्ण शोभा कधींही पावायाचें नाहीं. विद्वान् व रसिक

लोकांस तुष्ट करून त्यांचीं मनें आपल्या भाषणानें ज्यांस वळविणें असेल त्यानें भाषाशुद्धता, अर्थसंगति, सुंदर व प्रौढ विचार, हीं सर्व साध्य केलीं पाहिजेत. ह्मणजे अर्थातच व्याकरण, तर्क, अलंकार या शास्त्रांचा अभ्यास करून शिवाय मोठमोठ्या नामांकित काव्यांचें, नाटकांचें, इतिहासांचें वगैरेही ज्ञान संपादन करून त्यांशीं त्यानें सतत परिचय केला पाहिजे. याखेरीज इतरही अनेक विषयांची माहिती त्यास असली तर चांगलीच, कारण दृष्टांत वगैरे देण्यास व भाषणास वैचित्र्य व मनोरंजकता आणण्यास ती फार उपयोगीं पडते. तर प्रस्तुत कला आपल्या देशांत वाढण्यास वरील गोष्टींकडे आपल्या लोकांनीं लक्ष दिलें पाहिजे. सध्यां जसें जो उठला तो वक्तृत्व करूं लागतो, तसा प्रकार उपयोगी नाहीं. तिसरें साधन अनुकरण. कोणताही गुण साध्य करून घेण्यास अनुकरणासारखा उत्तम मार्ग दुसरा नाहीं. यास्तव वक्तृत्वाची आपल्या लोकांस चांगली ओळख करून देण्यास प्राचीन व अर्वाचीन काळीं उदयास आलेल्या नामांकित वक्त्यांचीं भाषणें जर सर्वांस सुलभ होतील तर मोठा उपयोग होईल. आमच्या मराठी भाषेंत वरील सोय अद्याप म्हणण्यासारखी झाली नाहीं. ‘अनेकविद्यामूलतत्त्वां’त, ‘शालापत्रकां’त व ‘गद्यरत्नावली’त मात्र कांहीं भाषणांचीं भाषांतरें आहेत. त्यांखेरीज दुसरीं कोठें नाहींत. तर वक्तृत्ववृद्धीच्छु लोकांनीं ‘वक्त्यांचे वर्ग’ वगैरे स्थापण्याच्या व्यर्थ भरीस न पडतां वरील लाभ जर सर्व लोकांस विशेषतः इंग्रेजींत तादृश निपुण न झालेल्यांस करून दिला तर त्यापासून इष्ट हेतु सिद्धीस जाण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

याप्रमाणें वक्तृत्वाचा उत्कर्ष होण्यास मुख्य साधनें कोणतीं हवीं तीं सांगितलीं. यांखेरीज अंगविक्षेप, स्वर वगैरे जीं दुसरीं वक्तृत्वाचीं अंगें आहेत तीं गौण होत; यास्तव त्यांविषयीं कांहीं

लिहीत नाहीं. सोन्यारुप्याच्या डागांस झिलई दिल्यानें जशी त्यांची प्रभा अधिक फांकते, त्याप्रमाणें वक्तृत्वास विशेष शोभा आणण्याचीं वरील उपकरणें होत. त्यांत स्वतःसिद्ध योग्यता विशेष नाहीं. यास्तव हल्लींच्या स्थितींत त्यांकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं तरी चालणार आहे.

५. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या तिसऱ्या भागाविषयीं निरूपण झालें. आतां सरतेशेवटचा भाग हातीं घेण्यापूर्वीं सदरील अंकांत आलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या व सध्यां प्रसिद्ध असणाऱ्या वक्त्यां-विषयीं कांहीं लिहितों.

खालील लेख लिहिण्याचीं दोन तीन कारणें आहेत. एक तर जे प्रसिद्ध होऊन गेले त्यांचा कांहीं तरी निर्देश करणें हें अत्यंत उचित होय ह्मणून. दुसरें त्यांविषयीं लोकांची यथार्थ बुद्धि करणें, आणि तिसरें निबंधाची पूर्णता. ह्मणजे मागें जे कांहीं विचार प्रद-र्शित केले आहेत ते अप्रमाण नाहींत असें दाखविणें. असो; इकडे ह्मणजे महाराष्ट्र देशांत इंग्रेजीचा आरंभ बंगाल्यापेक्षां व मद्रासेपेक्षां फार उशीरानें झाला, यास्तव त्या विद्येचीं वक्तृत्वादि जीं फळें तीं त्याच मानानें इकडे पुष्कळ वेळानें ह्मणजे अगदीं आलीकडे दृष्टीस पडूं लागलीं आहेत हें सर्वांस माहीत आहेच. तथापि या प्रांताचे लोक हिंदुस्थानाच्या कोणत्याही भागांतील लोकांहून बुद्धीनें कमी तर मुळींच नसल्यामुळें वरील नवीन विद्येचा फैलावा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांतही पुष्कळ झाला. या नवीन विद्वन्मंडळांत प्रस्तुत गुणाच्या संबंधानें प्रख्यातीस आलेले दोन गृहस्थ होते. ते दोघेही पूर्ववयांतच कांहीं वर्षांपूर्वीं परलोकवासी झाले. एक रावसाहेब महा-देवशास्त्री कोल्हटकर, आणि दुसरे रावबहादूर विष्णु परशुराम रानडे. कोल्हटकर यांच्या 'अथेल्लो' नाटकाविषयीं प्रस्तुत मालेंत आह्मीं अनेक वेळां लिहिलेंच आहे. त्याखेरीज 'कोलंबसाचा वृत्तांत' 'पदार्थ आणि

चलन ' वगैरे आणखीही कांहीं थोडीं पुस्तकें त्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत. रानडे यांचें नांव ग्रंथकारांच्या मालिकेंत मुळींच नाहीं ह्मटलें असतां चालेल. त्यांचा लौकिक त्यांच्या निबंधांवर व वर्तमानपत्रांत ते मजकूर लिहीत असत त्यावरच काय तो आहे. या गृहस्थानें इंग्लिश् भाषेचा फार चांगला अभ्यास केला होता; तो इतका कीं, त्याचे त्या भाषेंतील लेख वाचून खुद्द इंग्रेजांसही भ्रांति पडावी. हे सर्व लेख एकत्र करून छापण्याचा व ते लिहिणाराचा जीवनवृत्तांतही त्यांबरोबर सविस्तर देण्याचा बेत होऊन तें काम एका प्रसिद्ध विद्वानानें हातीं घेतलें होतें; पण त्याचें पुढें काय झालें तें समजण्यांत कांहींच आलें नाहीं. आमच्या नव्या लोकांचे दर वर्षीं हजारों बेत होऊन ते ज्या पंथाला बहुधां जातात तीच त्याची गति झाली असावी! असो; तर वरील दोघां गृहस्थांचा सामान्यतः विद्वत्तेविषयीं व हुशारीविषयीं जसा लौकिक होता तसाच वक्तृत्वाविषयींही होता. कोल्हटकर हे डेप्युटी एज्युकेशनल् इन्स्पेक्टर असून आपल्या वक्तृत्वाच्या योगानें फार लोकप्रिय होऊन गेले होते. त्यांची भव्य मुखश्री व गंभीर स्वर यांच्या योगानें त्यांच्या भाषणास विशेष मनोवेधकता येऊन तें ऐकण्याविषयीं श्रोत्यांचीं मनें अगोदरच उत्कंठित होत. रानडे हेही चेहऱ्यावरून मोठे पाणीदार दिसत; आणि त्यांचा स्वरही खणखणीत असल्यामुळें त्यांचें भाषण ऐकणारांच्या हृदयावर चांगलें ठसे. हे शेवटीं शेवटीं डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंत चढले असून त्या कामांतही त्यांचें तेज चांगलें पडलें.[१] असो; या दोघांचेंही वक्तृत्व आमच्या

१. वरील हुद्यावर असतां रावबहादुरांनीं आपल्या अंगच्या हिम्मतीचें व लोकहितपर बुद्धीचें एक उत्कृष्ट उदाहरण दाखविलें तें येथें सांगितल्यावांचून राहवत नाहीं. हें अर्थातच पंढरपूरच्या देवळाचीं दारें फोडून मोठमोठीं करून बडव्यांच्या

[पुढें चालू.]

कानीं चांगलेंसें कधींही न पडल्यामुळें त्याविषयीं खात्रीचा असा कोणत्याही तऱ्हेचा आमच्यानें अभिप्राय देववत नाहीं. वर सांगितलेल्या गोष्टी दहा पंधरा वर्षामागच्या असल्यामुळें त्यांची वक्तृत्वाची ख्याति मूळची खरोखर किती, हुद्द्यानें आलेली किती, व श्रोत्यांच्या अज्ञानानें व अनभिज्ञतेनें किती हें आह्मांस सांगवत नाहीं. पण इतकें खरें दिसतें कीं, ज्या अर्थी वर सांगितलेला वरील गृहस्थांचा लौकिक विद्वानांच्या व अविद्वानांच्याही तोंडीं असे, त्या अर्थी प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य त्यांच्या अंगीं बरेंच असावें. हे निवर्तल्यापासून यांच्या मागें विशेष नांवाजलेले कोणी फार करून नाहींत. एका गृहस्थास मात्र त्यांच्या बरोबरीनें कदाचित् बसवतां येईल असें वाटतें. या नव्या वक्त्याची विद्वत्ता वरील दोघांच्यापेक्षां निराळी आहे; व स्वभावाच्या, चालचलणुकीच्या वगैरे इतर संबंधांनींही त्याच्यांत व वरील दोघांत पुष्कळच तफावत आहे. वक्तृत्वाच्या संबंधानें पाहिलें तर ते प्रसंगविशेषीं चांगलें चित्तवेधक व समर्पक असतें यांत संशय नाहीं. पण वळवाच्या पावसासारखा त्याचा नेम म्हणून कधीं धरवत नाहीं. मनाच्या अस्थैर्यास्तव, कधीं विद्वत्तेच्या, कधीं हुद्द्याच्या डौलांत, कधीं मत्सरास्तव, कधीं कांहीं

व उत्पातांच्या दांडगाईस, अनाचारास, व द्रव्यहरणास जो त्यांनीं चिरकाल राहण्याजोगा प्रतिबंध केला तो होय. एकंदरींत वरील गृहस्थाच्या अंगीं देशकल्याणाची खरी इच्छा, व त्याहून विशेष दुर्लभ जो आस्थापूर्वक उत्साह, तो पुष्कळ होता यांत संशय नाहीं. केवळ पुढें पुढें मिरवणाऱ्या हल्लींच्या कित्येक लोककल्याणेच्छूप्रमाणें शुष्क पांडित्य करण्याची त्यास आवड नसे. लोकाचाराच्या संबंधानें त्यांच्या वागणुकींत कित्येक मोठमोठे दोष होते खरे; व धर्मासंबंधींही त्यांचीं मतें ठीक नव्हतीं. तरी शेवटीं अंतकाळपर्यंत त्यांची वृत्ति जी अगदीं स्वस्थ व नेहमींप्रमाणें आनंदित राहिली, तिजबद्दल तारीफ केल्यावांचून व आश्चर्य वाटल्यावांचून कोणासही राहवणार नाहीं. इंग्लंडांतील प्रसिद्ध ग्रंथकार ह्यूम याची उपमा वरील संबंधानें त्यांस सर्व प्रकारें पूर्ण साजेल.

एक विशेष कारण नसतां केवळ हुक्कीखातर, वरील वक्त्यास स्वतः-चेंच भान न राहून तो कोणीकडच्या कोणीकडेच भरकटत जातो ! मग एकादे वेळेस असें होतें कीं, तें त्याचें वक्तृत्व त्याचें त्यासच सांवरतां सांवरतां पुरेवाट होते ! असो; एकंदरींत तात्कालिक स्फूर्तीनें श्रोत्यांच्या चित्तास लागण्यासारखें भाषण करण्याची या गृहस्थाच्या अंगीं बरीच शक्ति आहे; पण वरच्याप्रमाणें ते बहुधां अनियमित असल्यामुळें व स्वतःविषयींचा मजकूर यांत नेहेमीं कांहींना कांहीं तरी घुसवून दिल्यामुळें, त्यापासून श्रोत्यांस पुष्कळ वेळां म्हणण्यासारखें ज्ञान कांहींच न होऊन हंसण्यास मात्र विषय होतो !

या ठिकाणीं हिंदुस्थानाच्या इतर भागांतील प्रसिद्ध वक्त्यांचाही कांहीं निर्देश करणें अवश्य होय. कां कीं, दिवसानुदिवस एक-राज्याच्या संबंधानें व राजकीय, लौकिक, धर्मसंबंधीं वगैरे प्रकर-णांनींही दूरदूरच्या प्रांतांत परस्परांविषयीं यापूर्वीं जें औदासीन्य किंबहुना दुजेभाव असे तो मोडत जाऊन, स्नेह जमत चालल्यामुळें देशाच्या एके भागाच्या जी हिताहिताची गोष्ट तीच बाकीच्या सर्वांस लागेशी झाली आहे. शिवाय ज्यांविषयीं पुढें उल्लेख करायाचा आहे, त्यांची प्रसिद्धि साऱ्या देशभर असून ते चोहोंकडे फिरलेलेही आहेत. तेव्हां त्यांची वक्तृत्वशक्ति अनुभवलेले इकडे पुष्कळ लोक असल्यामुळें त्यांचा उल्लेख इकडील वक्त्यांप्रमाणेंच केला असतां चालणार आहे. असो; आधुनिक वक्तृवर्गांत मुख्यत्वें करून पहिलें नांव ह्मटलें ह्मणजे बाबू केशवचंद्र सेन यांचें होय. हे ब्रह्म-समाजाच्या मंडळींत अग्रगण्य असून त्या मार्गाच्या प्रीत्यर्थ यांनीं युरोपांत व अमेरिकेंतही आपली वक्तृत्वशक्ति गाजवली हें सर्वांस माहीत आहेच. हे विलायतेस गेले होते तेव्हां यांच्या विद्वत्तेची व वक्तृत्वाची चोहोंकडे प्रशंसा होऊन कित्येक पुरुष व बायका लाग-

ख्याच आपला ख्रिस्ती धर्म सोडून यांच्या पंथास अनुसरल्या. तसाच प्रकार अमेरिकेंतही घडून आल्याचें समजतें. असो; एकंदरींत या सर्व गोष्टींवरून प्रस्तुत गुण बाबूमजकुरांच्या अंगीं अप्रतिम असावा असें दिसतें. यांच्या खालोखाल प्रसिद्धि पाहिली तर बाबू प्रतापचंद्र यांची होय. यांचाही विद्वत्त्व व वक्तृत्व या गुणांविषयीं चोहोंकडे मोठा लौकिक आहे. केशवचंद्र सेनांप्रमाणेंच हेही कांहीं महिन्यांपूर्वीं विलायत गाजवून आले. तीन चार वर्षांपूर्वीं हे येथेंही आले होते; व चालीप्रमाणें चोहोंकडे व्याख्यानें, उपदेश वगैरे प्रकार झाले. ब्रह्मसमाजाची येथें शाखा स्थापण्याकरतां बाबूंनीं पुष्कळ खटपट केली, पण श्रोत्यांस स्वतःचें हित त्यांच्यापेक्षां बरें कळून कोणी ह्मणण्यासारखा त्यांस हुंकार दिला नाहीं. इतर समारंभांप्रमाणेंच वरील समारंभ मंडळीनें साजरा करून वक्त्याचे आभार मानणें वगैरे सर्व यथाविधि केलें; पण आपल्या वक्तृत्ववृक्षास गारोड्याच्या आंब्याप्रमाणें तत्क्षणींच फलद्रूपता व्हावी हा जो हेतु वरील धर्मोपदेशकानें मनांत धारण केला होता तो मात्र बिलकुल सिद्धीस गेला नाहीं. असा आशाभंग झाला तेव्हां बाबूंनीं दुसरीकडे संधान करण्याचा यत्न केला. येथील रडत कडत चाललेल्या प्रार्थनासमाजानें व मयत 'थीइस्टिक् आसोशियेशन्' (देवशोधक मंडळी) हिनें ब्रह्मसमाजाशीं एकात्मक होऊन आपल्या पंथाचें नांव धारण करावें, असा त्यांनीं विचार काढला; पण काय झालें असेल तें असो, तोही वरील भक्तमंडळीस मान्य झाला नाहीं. असो; एकंदरींत वरील वक्त्याचें देशाटन पुष्कळ होऊन त्याची प्रस्तुत गुणाबद्दल जिकडे तिकडे ख्याति आहे. पण वरील बाबूंचीं एक दोन भाषणें ऐकून आमची जी समजूत झाली ती येथें स्पष्ट लिहिली पाहिजे. ती ही कीं, सभेंत उभें राहून साधारण चारचौघे बोलतात त्याप्रमाणें इंग्रेजींत

भाषण करण्याची शक्ति त्यांच्या अंगीं आहे खरी; पण त्यांच्या सार्वत्रिक प्रसिद्धीसारखा त्यांच्या भाषणांत मोठा अद्भुतसा गुण आह्मांस कोणताही दिसला नाहीं. तोंपर्यंत इकडील लोकांनीं बंगाल्यांतील बाबू कसा तो मुळींच पाहिला नव्हता. यास्तव, व त्यांची ख्यातिही सर्वांनीं अगोदरच ऐकली होती यामुळें, त्यांची प्रशंसा लहानथोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं तेव्हांच झाली असें आह्मांस वाटतें. त्यांच्या भाषणांत ह्मणजे कांहीं अपूर्व रस होता, व तो समजण्याजोगती मंडळीच्या ठिकाणीं अभिज्ञता होती, हें ह्मणणें ह्मणजे अंमळ पंचाइतीचेंच ! या आमच्या मतास प्रस्तुत भाषणांचें फळ कितीसें दृष्टोत्पत्तीस आलें, याविषयीं जें वर नुकतेंच वाचकांस कळवलें आहे त्यावरून चांगलीच बळकटी येते. ज्या लोकांनीं त्या प्रसंगीं यथेच्छ माना डोलवल्या व टाळ्यांचा गजर केला, व कोणीं विद्वत्तेची कोणीं धर्मपरायण बुद्धीची, कोणीं इंग्रेजीच्या ज्ञानाची, कोणीं वक्तृत्वशक्तीची, अशी आपआपल्या प्रकारें भाषणकर्त्याची खूप तारीफ केली; त्यांनीं ब्रह्मसमाजास मिळण्याची खुषी असल्याबद्दल हात वर करण्याचा जेव्हां प्रसंग आला तेव्हां कोणीं सगळा, तर कोणीं अर्धाच, आणि तोही तिघांचौघांनीं, असाच हात वर केला ! शिवाय वरील वक्त्याच्या भाषणाचा असाही प्रकार नजरेस येतो कीं, जें भाषण मुंबईस होऊन श्रोतृमंडळींच्या आग्रहास्तव छापलें गेलें, तेंच येथें व तेंच लंडन्‌मध्यें! त्याच सुमारास एक अमेरिकन् प्रोफेसर सीलि नामेंकरून येथें आले होते; त्यांची जशी छापील भाषण करण्याची तऱ्हा होती,[१] तसाच प्रकार प्रतापचंद्र यांचा आहेसा दिसतो. तसेंच

---

१. वरील साहेबांनीं ख्रिस्ती धर्माच्या गौरवाचें असें एक व्याख्यान येथें दिलें. तें पहिल्या प्रसंगास बरेंच चित्तवेधक होतें. पण पुढें एके दिवशीं पाहतां तें जसेंचें तसें शब्दानशब्द एका लहानशा पुस्तकांत वरील प्रोफेसरांचे नांवानें छापलेलें सांपडलें ! हा प्रकार आपलेंच द्रव्य आपण चोरल्यासारखा होय !

धर्मोपदेशकाच्या अंगीं जी गंभीरता व औत्सुक्य दृष्टीस पडावें तेंही प्रस्तुत वक्त्याच्या अंगीं विशेष दिसत नाहीं. पुण्यांतून नुकते यशस्वी होऊन गेलेले जे दयानंदस्वामी यांच्याप्रमाणेंच वरील बाबूंस कुचेष्टा करण्यांत मोठी प्रतिष्ठा वाटते. नवा धर्म जो स्थापायाचा तो जुन्याची विटंबना केल्यानें व पोरांसोरांस व मूर्ख लोकांस हंसवण्यानें, येवढ्यानेंच केवळ स्थापला जाईल अशी त्यांची समजूत आहेशी दिसते. असो, एकंदरींत सर्व गुणांनीं या दुसऱ्या वक्त्याची योग्यता पहिल्याहून पुष्कळ कमी येईल असें आह्मांस खास वाटतें.

आतां सरतेशेवटीं वरील दोघांहूनही जाडा प्रकरण जे वरील महाविख्यात स्वामी त्यांच्याविषयीं कांहीं लिहून हा अंक व हा भाग आटपतों. यांस वरील दोघां बाबूंच्याहूनही वरच्या पदवीस चढवण्याचें कारण उघडच आहे कीं,ते त्यांच्यासारखे केवळ प्रेषित होऊं पाहत नाहींत; तर बुद्ध, ख्रिस्त, महंमद, राममोहन राय, यांच्याप्रमाणें नव्या पंथाचा प्रवर्तकच होण्याची त्यांनीं उमेद धरली आहे. स्वामिमहाराजांनीं आमच्या पुण्यपत्तनास आपल्या पवित्र मूर्तीनें पावन करून कांहीं महिन्यांपूर्वी देशोन्नत्यर्थ जीं अनेक व्याख्यानें दिलीं त्यांतील एकांत आपल्या भाविक शिष्यवृंदास आपला चरित्रमहिमा त्यांनीं ऐकविला. त्यावरून असें कळतें कीं, आर्यसमाजवाल्यांची पुण्यभूमि व महातीर्थ गुजराथेंतील अजमीर नामक गांव होणार! कबीर, तुळशीदास, तुकाराम, वगैरे आजपर्यंत थोर व पुण्यशील मानलेल्या महामूर्ख, व महादुष्ट लोकांची तेजोहानि करून महार मांगप्रभृति शूद्रजातींचा अभ्युदय करणारें तेज तेथें उदय पावलें. हें या आर्यभूमीवर तिच्या मोठ्या सुदैवानें आज चाळीस वर्षे झळकत असून आलीकडे दोन तीन वर्षांपर्यंत तें जागच्या जागींच दडून कसें राहिलें याचा आह्मांस मोठा चमत्कार वाटतो व चित्तास अत्यंत विषाद होतो ! प्रस्तुत भद्रपुरुष हे आपल्या

देशबंधूंच्या पारलौकिक हिताची येवढी कळकळ बाळगीत असतां आज निदान वीस वर्षें तरी मूर्तिपूजेच्या घोर पापमार्गास अनुसरल्यानें कोट्यवधि लोकांच्या आत्म्यांचें जें आज अक्षय नुकसान झालें तें त्यांच्यानें खुशालपणीं कसें पाहवलें कोण जाणे ! त्यांचे कित्येक महाविद्वान् शिष्य तर त्यांस लूथरची उपमा देतात;व सकृद्दर्शनीं निदान बहिरंगदृष्ट्या तरी निजवर कोणीही आक्षेप घेईलसें वाटत नाहीं. मग स्वामींचें अंतरंगच येवढें कठोर कां बरें ? त्यांनीं स्वचरित्रांत सांगितलें आहे कीं, त्यांचा मामा वारला असतां ते वयानें लहान असतांही त्यांच्या डोळ्यांस टिपूसही आलें नाहीं; तेंच निर्वाण निर्ममत्व तर वयःपरत्वें उत्तरोत्तर परिपक्व दशेस आलें नसेल ना !

दयानंदजींनीं धर्मविषयावर जीं आलीकडे कित्येक नवीं मतें प्रगट केलीं आहेत,—कीं जीं त्यांच्या सच्छिष्यांनीं मोठ्या प्रेमळ भक्तीनें टिपून घेऊन त्यांचा चोहोंकडे मोठ्या आस्थेनें प्रसार मांडला आहे; व ज्यांच्या योगानें संस्कृतशून्यासही अकस्मात् विद्वत्त्वाची स्फूर्ति होऊन बड्या बड्या पंडितांशींही टक्कर मारण्याचें अंगीं सामर्थ्य येतें, —त्याविषयीं येथें विचार करायाचा नाहीं. त्याविषयीं पुढें प्रसंगोपात्त एकादे निबंधांत स्वतंत्रपणें लिहितां येईल. तसेंच स्वामींची विद्वत्ता कशी काय आहे याविषयींही आह्मांस लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. त्यांच्या प्रसादानें ज्यांस चार दिवसांत

---

१. वरील प्रसाद केवळ एतद्देशीयांसच झाला असता तर इतकें नवल नव्हतें. पण चमत्कार काय कीं, जेथें वेदविद्येचा किंबहुना नुसत्या संस्कृताच्या ज्ञानाचाही प्रवेश होण्याचा फारसा संभव नाहीं. अशा माजिस्ट्रेटी कोर्टासही तो लाभ झाला स्वामींच्या भिरवणुकीपासून उत्पन्न झालेल्या गाढवाच्या खटल्यावर आमच्या माजिस्ट्रेटसाहेबांनीं जें फाइंडिंग (अभिप्राय) लिहिलें आहे तें मोक्षमुल्लर साहेबांनीं किंवा हॉग साहेबांनीं लिहिलें आहे कीं काय असा भास होतो !

चार वेद पालथे घालतां आले, व यजुर्वेद तर पांढऱ्याचा काळा व काळ्याचा पांढरा होऊन गेला, त्यांजवरच स्वामींचे पोवाडे गाण्याचें, किंवा कवित्वशक्ति शेष राहिली असल्यास एकादें वीररसप्रधान काव्य रचण्याचें आह्मी सोंपवून देतों. या ठिकाणीं फक्त वक्तृत्वाच्या संबंधानें प्रस्तुत परमहंसांची योग्यता कितीशी आहे ती पाहूं.

वरील वक्तृत्वाचें स्वरूप या शहरच्या लोकांत जसें पूर्णपणें दृष्टीस पडलें तसें इतर कोणत्याही ठिकाणीं पडलें नसेल. बाकी पुष्कळ ठिकाणीं ह्मणजे मुंबई, अमदाबाद, नाशिक, सातारा, वगैरे शहरीं सद्धर्मविवेचनेच्छु लोकांनीं स्वामींस पाचारण करून त्यांचें अमूल्य ज्ञान मोठ्या भक्तीनें श्रवण केलें; पण पुण्यास जसा थाट उडाला तसा कोठेंही नाहीं. गेल्या जुलई व आगस्ट महिन्याभर स्वामींच्या नांवावर सगळें शहर जसें काय झुलत होतें ! दर रोज रात्रीं दिवसां स्वामींच्या भोंवतीं ज्ञानेच्छु मंडळीची सारखी झिमड ! फार तर काय, पण सगळ्या लोकांत ज्ञानाच्या संबंधानें केवळ श्रेष्ठ म्हणून मिरवणाऱ्या अशा पुण्याच्या पुढारी लोकांसही स्वामींनीं असे आपले अंकित करून सोडले होते कीं, त्यांच्या सेवेव्यतिरिक्त त्यांस कांहीं दुसरें सुचेनासेंच झालें ! तेहेतीस कोटि देव सोडून देऊन एका देवास भजा, मूर्तिपूजनाचा घोर पापमार्ग सोडून द्या, तो देवास खचीत अगदीं आवडत नाहीं, व त्यामुळेंच तर आपल्या देशाचें व प्राचीन ग्रीक्, रोमन्, मिसरी, पारसीक, इत्यादि लोकांचें देवानें रागानें वाटोळें करून टाकलें, दोन तीन वर्षांमागें पंढरपूरच्या देवास जशी भिक्षा मिळाली तसा प्रकार जेव्हां घरोघर सुरू कराल तेव्हांच देशाच्या उन्नतीस आरंभ होईल, ब्राह्मणांचें व भटांचें माहात्म्य वाढवून त्यांनीं उपदेशिलेल्या मार्गास अनुसरून रे तुमचें काय कल्याण होणार !—मराठीशाही बुडून चोहोंकडे इंग्रेजी झाली आहे हेंही तुह्मी कसें लक्षांत आणीत नाहीं! तीं तुमचीं जुनीं देवळें,

जुनीं व्यासपीठें, जुनीं धर्मपुस्तकें, वगैरे सर्व आतां विसरा; हल्लीं इंग्रेजी राज्यांत नवीं नव्या पद्धतीचीं मंदिरें जेव्हां बांधाल, खुर्च्या, टेबलें, आंत ठेवाल, 'प्रार्थनासंगीता 'सारखीं अगदीं गाळीव धर्मतत्त्वांचीं अत्यंत शुद्ध अशीं जेव्हां पुस्तकें बाळगाल, व युनिव्हर्सिटींत पसार होऊन मोठाले किताब मिळवलेल्या एकाद्या विद्वानास धरून त्याच्या धोरणानें जेव्हां चालाल तेव्हां स्वर्गाचा मार्ग तुह्मांस दिसेल; पूर्वींचे मार्ग आतां सारे बंद झाले आहेत—अशा प्रकारचा उपदेश मिशनरी लोक व त्यांच्याच मतांचें थोडेसें रूपांतर करून देशास नवा धर्म देऊं पाहणारे आमचे नवीन पंडित हे आज वर्षानुवर्षें करीत आले. पण त्यांच्या इतक्या दिवसाच्या उपदेशानें, इतक्या व्याख्यानांनीं, इतक्या मासिक पुस्तकांनीं व इतक्या ग्रंथांनीं तेहेतीस कोटींतला एकही देव कमी झाला नाहीं, किंवा एकही मूर्ति भंगली नाहीं! तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुत परमहंसाचा जो उदय झाला तो त्यांस किती अभिनंदनीय होय हें सर्वांस सहज समजेल! वरील मंडळींचें फसे काय, कीं ज्यांच्या उद्धारार्थ ते स्वर्गास शिड्या लावण्याची तजवीज करीत त्या सामान्य लोकांचा त्यांजवर बिलकुल विश्वासच मुळीं बसत नसे. ख्रिती धर्म स्वीकारलेल्या लोकांस तर ते बाट्येच ह्मणत, व इतरांस धर्मभ्रष्ट किंवा नास्तिक ह्मणत. तेव्हां उपदेशाचा मार्ग येथेंच अगोदर खुंटला. पण दयानंदजींची कशी मौज आहे! ते परिव्राजकाचार्य असल्यामुळें विरक्त, धर्मशील वगैरे तर झालेच; शिवाय विद्वत्तेची मोठी ख्याति असून वेदग्रंथांचा तर त्यांस अतोनात अभिमान;—तो हरएक प्रसंगीं ते बोलून दाखवतातच! तेव्हां वरील गुणांनीं लोकांचा विश्वास जडण्याचें त्यांजपाशीं उत्कृष्ट साधन असून शिवाय वरील धर्मस्थापकांचा मुख्य जो मुद्दा कीं कसा तरी मूर्तींचा एकदां सत्यानाश होवो, तो कटाक्ष वरील बोवांचा तर त्यांच्याहूनही चौपट! तर याप्रमाणें वरील सर्वो-

त्कृष्ट सोयी असल्यामुळें स्वामीमजकुरांचा जेथें तेथें मोठा आदर-सत्कार झाला. शिष्यपरिवारासह यथेच्छ चमचमीत पाहुणचार, धर्मजिज्ञासु व मुमुक्षु जनांची दर्शनार्थ नेहेमीं दाटी, विद्वत्तादि गुणांचा सर्वतोमुख जयजयकार अशा सोहळ्यांत त्यांचें जेथें तेथें कालक्रमण झालें. पुण्यांत तर मागें सांगितल्याप्रमाणें स्वामींचा जो सत्कार झाला तो कांहीं विचारूंच नये ! त्यांतून 'हिंदुक्लब'[1], मध्यें व्याख्यानसमयीं जो थाट नजरेस पडे तो तर कांहीं अवर्णनीय ! श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य उंच व्यासपीठावर खुर्चीवर बसलेले, त्यांच्या सरस्वतीच्या ओघाचा थेंब ना थेंब टिपून घेण्यास लेखकमंडळी जवळ बसलेली, भोंवतालीं स्वामींचे मुख्य पुरस्कर्ते असे कोणी बडे विद्वान्, कोणी छोटे विद्वान् वक्तृत्वाचे सेवन करून मान डोलवण्यास व हंसून विनोदास रंग आणण्यास सदा तत्पर असलेले, आणि सगळ्या दिवाणखान्यांत कोणी केवळ मौज पाहण्याकरतां, कोणी मूर्तिपूजेस कंटाळून तींतून सप्रमाण मुक्त होण्याकरतां, कोणी वक्तृत्वाचा लाभ करून घेण्याकरतां, कोणी ब्राह्मणांची व भटांची फजिती ऐकण्याकरतां, अशा निरनिराळ्या उद्देशांनीं जमलेल्या मंडळीचा थाट ! असा अपूर्व श्रोतृवृंद पाहून कोणत्या वक्त्यास आपली धन्य वाटणार नाहीं ! मग अगोदरच पंडितंमन्य व अहंकाराचें केवळ वसति-

---

१. इंग्लंडांत शंभर वर्षांपूर्वीं 'जॉन्सनचा क्लब' म्हणून एक मोठमोठ्या नामांकित पंडितांची मंडळी दर आठवड्यास एके ठिकाणीं जमत असे. त्या धाटणीवर वरील 'क्लब' येथें एका प्रसिद्ध ठिकाणीं कांहीं दिवस जमत असे. पण इंग्लंड तो इंग्लंड आणि हिंदुस्थान तो हिंदुस्थान! 'जॉनसन्चा क्लब' सुमारें पन्नास साठ वर्षें सारखा चालला होता; आणि आमचा तितके दिवसही चालला कीं नाहीं कोण जाणें ! कांहीं दिवसांपूर्वीं त्याचा निकाल येथील 'गायनसमाजा'शीं होणार म्हणून ऐकिलें होतें. हा अपूर्व संयोग कोणत्या रसायनव्यापारानें होणार होता कोण जाणे !

स्थान असे आमचे परमहंस तर केवळ अकांडतांडव करूं लागल यांत काय आश्चर्य ? प्रार्थनासमाजाच्या धुरंधरांनीं पुढें पुढें करून आपली जी येवढी मिजास चालवली आहे, व मंडळीचा थाट जमवून ते आपणास हातावर झेलीत आहेत, याचें गुप्त बीज काय याचा विचार स्वामीमहाराज आपली विशाळ बुद्धि अंमळ खर्च करून जर करते; तर त्यांची खात्री झाली असती कीं, ज्यांचा जन्म वेदशास्त्रादिकांचा निव्वळ अज्ञानानें व दुराग्रहानें उपहास करण्य त गला, ज्यांस या देशांत नुसतें बरें ह्मणण्याजोगतेंही आजपर्यंत कांहींच दिसलें नाहीं, वैदिक मार्गाचा उत्कर्ष करण्याची ज्यांची इच्छा तर अशी प्रबळ आहे कीं, तो सगळा एकीकडे गुंडाळून ठेवून किंबहुना त्याचा उच्छेद करून डोळे मिटण्याचा व गाणें बजावणें करण्याचा धर्म चोहोंकडे फैलावण्याचा ज्यांचा यत्न सतत चालू आहे, ते आपल्या चरणीं लीन जे झाले आहेत ते आपलें अज्ञान नाहींसें करून घेऊन आपला मूर्खपणा पदरीं घेण्याकरतां झाले असतील, असें नाहीं ! मनुष्यस्वभावाची ज्यास लेशमात्र ह्मणून ओळख आहे, त्यासही वरील विरोध तेव्हांच भासला असतां, व यांत कांहीं तरी गोम आहे असा संशय आला असता. पण स्वामींस तसें बिलकुल झालें नाहीं. आपल्या दररोजच्या चंदीस भुलून गेल्यामुळें त्यांची युक्ती, प्रमाण, अनुमान वगैरे सर्व लटपटून गेलें ! ज्यास खरोखरच धर्माची सुधारणा करण्याचें मनांत असून नवा पंथ स्थापायाचा असेल, तो आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या मतलबी मानसन्मानास कधीं भुलायाचा नाहीं. त्यांतून भारती युद्धांत शिखंडीनें जें पांडवांचें कार्य करून दिलें, किंवा एकाद्या किल्ल्याचा दरवाजा फोडणें असतां उंटास पुढें करून जें काम करून घेतात, तसा उपयोग आपली अंजारणी-गोंजारणी करून कोणीं करून घेण्याचें मनांत आणल्यास तर कोण-

त्याही सामान्य मनुष्यास अतिशय राग येईल. पण प्रार्थनासमाजाच्या अध्वर्यूंनीं आपल्या पंथाच्या पुष्टयर्थ बळी देण्याकरतां आर्यसमाजाची स्वामींच्या द्वारें उत्पत्ति करून त्याचें वरील दुष्ट हेतूनें पोषण करण्याचा घाट घातला असतां त्याच्या जनकाच्या बिचाऱ्याच्या तें मुळींच ध्यानींमनींही नाहीं !

स्वामींच्या वक्तृत्वाच्या परीक्षेस येवढी प्रस्तावना पुरे आहे. ही इतकी लांब लिहिली हेंही कित्येकांस कदाचित् नीट वाटणार नाहीं. पण या शहरांत महिना दोन महिने सारखे गाजून केवळ अजेयत्वानें जे चोहोंकडे मिरवत होते, ज्यांचीं व्याख्यानें (येवढा शब्द तरी स्वामींच्या मतलबी पुरस्कर्त्यांनींच त्यांच्या भाषणांस दिलेला, एरवीं त्यांस तो पुरतेपणीं शोभण्याची मारामारच !) बडे बडे विद्वान्‌ही शिंगें मोडून वासरांत शिरून पोरासोरांबरोबर मोठीं भक्तिपुरस्सर ऐकत होते, ज्यांनीं आज हजारों वर्षें पडलेल्या प्रवाहास सहस्रबाहु अर्जुनाप्रमाणें सहसा रोध करून या आर्यभूमीच्या हितकर्त्यांत पहिली पायरी पटकावण्याची हांव बांधली आहे व वरील महान् उपकाराबद्दल पदरजीं लीन होत्साात्या ज्यांच्या सच्छिष्यांनीं त्यांस गजेंद्रमस्तकारूढ करून मोठ्या जयघोषानें व समारंभानें एखाद्या समरविजयी वीराप्रमाणें त्यांजकडून पुरप्रवेश करविला,[1] अशा श्रीमत्परमहंस-

---

१. श्रीमत्परमहंसानीं आपल्या चुटपुटत्या शास्त्रज्ञानानें पुण्याच्याच्या काय, पण एकंदर सगळ्या भारतवर्षीय पंडितांचाही पराभव करून टाकला. व त्यांच्याशीं वादास उभें राहण्यास कोणाचीही छाती होईना. येवढा प्रताप आमच्या मतें कोणत्याही समंजस व सुज्ञ मनुष्यास पुरेसा झाला असता पण रिपुषट्काचा स्वामींनीं जय केला असतांही त्यांतील पांचवा एकाएकीं उच्छृंखळ होऊन त्यानें शिष्यमंडळीस जें प्रेमाचें व भक्तीचें भरतें आलें त्यास साहाय्य केलें. स्वामींची एखाद्या नव्या नवऱ्या मुलाप्रमाणें मोठ्या थाटाची वरात निघणार ही बातमी पुष्कळांस अगोदर खरीशीही वाटेना; गटारयंत्रावरील

[पुढें चालू]

परिव्राजकाचार्यवर्यत्वाद्यनेकगुणविराजमान दयानंदजींचा गुणानुवाद पृष्ठ अर्धपृष्ठांत कसा आटपेल? शिवाय स्वामीमहाराजांचा यशोदुंदुभि पत्रोपत्रीं अनेकदां वाजवून त्यांच्या उपासकांनीं तर तो दूरदूरच्या प्रदेशांपर्यंत पोंचून दीर्घ काळ राहण्याचीही मागें सांगितल्याप्रमाणें तजवीज केली आहे. तेव्हां त्यास अनुरूप ह्मटलें ह्मणजे वर जो विस्तार झाला तो कांहींच नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. मूर्तिपूजेवर व तदनुषंगेंकरून तत्प्रतिपादक ग्रंथांवर व लोकांवर स्वामींनीं आपल्या व्याख्यानांत जो पांडित्याचा भयंकर कहर उसळवून दिला आहे, त्यांत तथ्य कितपत आहे? प्रस्तुत मार्गास वेदांत

भटांनीं उगीच द्वेषबुद्धीनें ती पिकवली असेल असें वाटलें. पण अंमळशानें पाहतात तों सर्वांची भ्रांति फिटली. महारांपोरांनीं व कामाठ्यांनीं मशाली व दिवट्या धरल्या आहेत आणि परमहंस गजेंद्रावर आरूढ झाले आहेत, पुढें बाजांचे ताफे चालले आहेत, व लबाड आणि दुष्ट ब्राह्मणांच्या चिरकालिक दास्यांतून विमुक्त झालेले असे त्यांचे शिष्य मोठी कृतकृत्यता मानून आपल्या सद्गुरूंचा पार्श्वभाग सुशोभित करताहेत, अशा थाटानें पालखींत मिरवलेल्या शास्त्रयाच्या सवाईनें स्वारी ब्राह्मणांचें नाक ठेंचीतच शहरांत प्रवेश करती झाली. शेवटीं बुधवारांत दाखल होऊन ज्या ठिकाणाहून दयेचें व आनंदाचें शुभवर्तमान चोहोंकडे फैलावलें त्या पवित्र जागीं सगळें वऱ्हाडी येऊन दाखल झाले. श्रीमंत सिंहासनावर चढले; मग सद्धर्माच्या प्रीत्यर्थ येवढा खटाटोप करून थकलेली भागलेली अशी शिष्य मंडळी मोठी कृतकृत्य होत्साती जागजागीं बसली. नंतर एका दोघां सच्छिष्यांनीं सुरस भाषणें करून एका पंडिताकडून जगद्गुरूंचा स्तुतिपाठ करविला. याप्रमाणें महिना दीड महिना चाललेल्या खटपटीचा सर्व बऱ्या प्रकारें शेवट होऊन एका समाजस्थापनाखेरीज कोणतीही कर्तव्यता उरली नाहींशी दिसली. पण देवाची लीला अगाध! त्याचें मूर्तत्व नाहींसें करून टाकून वास्तव स्वरूपाची प्रतीति लोकांच्या हृदयांत ठसवण्यास दयानंदजींनीं व त्यांच्या चेल्यांनीं येवढा विघ्न रचला असतांही तो अकस्मात् ढांसळून सर्वांवर दे माय धरणी ठाय असा प्रसंग एकाएकीं येऊन

[पुढें चालू]

आधार आहे कीं नाहीं ? स्वामींच्या व्याख्यानांत यज्ञाविषयीं, हवा शुद्ध होण्याविषयीं, विमानांविषयीं, तारायंत्राविषयीं, वगैरे जो मजकूर आहे तो 'प्रमाणसे जुक्तीसे, अनुमानसे' त्रितपतसा खरा ठरेल कीं सारा 'गोलंकार' च होय; तसेंच निरनिराळ्या शास्त्रांतील वगैरे जे आधार दाखवले आहेत, ते अगदीं यथार्थ असून पंडितजींची अखिलशास्त्रपारंगतता सत्य आहे, कीं त्यांच्या भाविक शिष्यवर्गाची ती केवळ प्रेमाची उ..ळी आहे ? वगैरे गोष्टींविषयीं

गुजरला. छबिन्याची मंडळी जी बाहेर उभी राहिली होती तिचा व त्याच्याहून आत्म्याची कळकळ ज्यास विशेष अशी खाशी मंडळी जी वर माडीवर बसली होती तिची एका अर्ध्या घटकेंत जी तारंबळ व जी त्रेधा उडून गेली ती सांगतां पुरवत नाहीं ! ज्या गजेंद्रानें स्वामींची वरात सुशोभित करून आपलें जीवित धन्य करून घेतलें त्याची कोणीं शेपूट ओढून, कोणीं सोंड ओढून व महातास तिधऱ्या ठिकाणीं फुकटाफाकट प्रायश्चित् मिळून पुण्याच्या दुष्ट व दांडग्या ब्राह्मणांनीं गाढवासारखा माघारीं पार पळवून लावला; ज्या दीपिका या शहरांतील शंभर दीडशें वर्षे साचलेल्या मूर्तिजन्य अंधकारासच जणों काय दूर करीत होत्या त्याही एकदम मालवून दिवट्यास पलायन करण्यांतच निभावणूक दिसली; बाजेवाल्यानीं व तासेवाल्यानीं तोच मुक्तीचा मार्ग पसंत केला; इतक्यांत पोलीसचे शिपाई धावत आले. त्याचाही चार पाच हजार लोकांच्या गर्दींत मोठ्या मारामारीनें रिघाव होऊन मग त्यांनीं जो दांडक्यांचा व वाद्यांचा मार सुरू केला तो मो ा कठीण ! शेंकडों लोकांस स्वामींचें वक्तृत्व व त्यांच्या सच्छिष्यांची प्रेमळ भक्ति हीं फळास आली,—कोणाच्या वाट्यास दांडकी, कोणाच्या चाबूक, कोणाच्या धोंडे, निदान चिखलाचे लपके तरी, असा प्रसाद सर्वांस पंक्तिभेद न होतां भरपूर वांटला गेला. माडीवरील मंडळी खिडक्या लावून बसली होती; कोणीं मधें मधें उगीच एखादी खिडकी अंमळ लिकलिकी करून खालची मौज पाहूं लागावें तों आलाच चिखलाचा लपका ! याप्रमाणें सप्टेंबर महिन्याची पांचवी तारीख मोहरमच्या दहावीप्रमाणें या वर्षी पुण्यास गाजली ! असो; या छोट्याशा नाटकाची परिसमाप्ति शेवटीं अशी झाली कीं, स्वामींच्या जवळ निदानींच्या समयीं एकही सच्छिष्य न राहून ज्यानें त्यानें आपली वाट काढली. शेवटीं पंधरा वीस एके बाजूस व पंधरा वीस दुसरे बाजूस अशी पोलिसांची रांग दुतर्फा चालून मागून जयघोष होत्साती स्वामींची स्वारी निजधामाला चालती झाली !

जर यथास्थित निरूपण करूं ह्मटलें तर बराच ग्रंथ माजेल. यास्तव स्वामींच्या निमित्त येथें जो मोठा समारंभ झाला त्याची, आर्यसमाजाची, व खुद्द स्वामींची वर जी थोडी हकीकत दिली ती विषयाचें महत्त्व पाहतां वाचकांस अप्रासंगिक वाटणार नाहीं असें आह्मांस वाटतें.

आतां स्वामींचें वक्तृत्व. या फारां दिवसांनीं सांपडलेल्या सद्गुरूंचे ठायीं त्यांचे चेले ज्या ज्या गुणांचा मोठ्या प्रेमळ व भाविक बुद्धीनें आरोप करतात, त्यांपैकीं वरील गुण हा एक मोठा आहे. स्वामींची विद्वत्ता कांहींही असो; त्यांच्या व्याख्यानांत व कोट्यांत 'जुक्ती' कितीही असो; निदानपक्षीं प्रस्तुत वक्तृत्वाचा गुण तरी त्यांच्यांत मोठा वर्णनीय आहे यांत कांहीं संशय नाहीं, असा वरील शिष्यांचा व इतर पुष्कळ लोकांचाही अभिप्राय पडेल. पण याच्या पूर्वींच्या अंकांत वक्तृत्वाची दशा हल्लीं आपल्या देशांत कोणती आहे व त्याची अभिज्ञता तरी कितपत आहे यांविषयीं जें लिहिलें आहे त्यावरून पाहतां वरील अभिप्रायाचें कोणत्याही समंजस मनुष्यास फारसें आश्चर्य वाटणार नाहीं. वक्तृत्वाचें तेज हुद्द्याच्या व लौकिकाच्या जोरावर किती पडत असतें याविषयीं आह्मीं मागें लिहिलेंच आहे. गवर्नर्साहेब, कलेक्टर्साहेब वगैरेंची गोष्ट तर राहोच, पण एकाद्या मामलेदारानें किंवा शाळांवरील इन्स्पेक्टरानें कोठें कसेंही भाषण केलें, तरी तें 'सुरस' 'मनोवेधक' वगैरे असायाचेंच. तसेंच स्वदेशाच्या हलाखीबद्दल, धर्माच्या नीचावस्थेबद्दल वगैरे कोणीं व्याख्यान दिलें किंवा कीर्तन केलें, कीं, विद्वान् व सुज्ञ मंडळी अवश्य गोळा होऊन त्या वक्त्याच्या भाषणास किंवा कीर्तनकाराच्या शोकपर आख्यानास अवश्य मान मिळायाचाच. पूर्वींच्या धर्मभोळ्या लोकांचा कीर्तनावर जसा भाव असे, व कीर्तनास जातांना दर एक पावलास शंभर अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें

वगैरे समजुती असत, त्याचप्रमाणें हल्लीं नव्या तऱ्हेचे भक्तिभाव जडले आहेत. पुस्तकालय, पदार्थसंग्रहालय वगैरेंची स्थापना होत असल्यास कधीं आडकाठी घालूं नये, मग त्यांकडे उभ्या वर्षांत कोणीं ढुंकूनही पाहिलें नाहीं तरी चिंता नाहीं; भटाभिक्षुकांच्या हातीं कधीं एक छदामही लागूं देऊं नये. पण दयानंदजींच्यासारखे एकादे अगदीं निःस्पृह देशहितचिंतक कोठेंही गेले असतां शिष्य-परिवारासह त्यांची बरदास्त जितकी भरपूर ठेवावी तितकी आर्य-जननीच्या घरीं रुजूं होते; एकादा उत्कृष्ट कीर्तनकार गांवांत आला तर त्यास कोणीही विचारायाचें नाहीं, पण स्वदेशाचा विषय पुढें करून कोणी रडगाणें गाण्यास उभा राहिला कीं विद्वान् मंडळींची ऐकायाला दाटी; कैलासवासी परशुरामपंत गोडबोल्यां-सारखा सज्जन व खरा परोपकारी गृहस्थ मरण पावला तर त्याबद्दल फारशी विचारपूसही व्हावयाची नाहीं, पण एकादे बडे साहेब शेंकडों लोकांना बुडवून स्वर्गवासी झाले, कीं, लागलींच त्यांच्या पराक्रमांचें स्मारक—कृत्य ! तर याच नव्या भक्तिभावास अनुसरून प्रस्तुत वक्त्याचा जो चोहोंकडे महिमा गाजतो आहे तो होय. मागील अंकाच्या एका टिपेंत एका वसईकर वक्त्याचा लौकिक लिहिला होता तो जसा त्यास केवळ नुसत्या बोलकेपणावरून मिळाला, व येथेंही एका वक्तृत्वनिष्ठ गृहस्थास प्रस्तुत गुणाबद्दल जसा गेल्या सालापर्यंत बराच मान मिळत असे, तशीच स्वामींचीही गोष्ट आहे. हे बोवा येथें इतके दिवस गाजले हा जर त्यांच्या रसवंती-चाच केवळ प्रताप ह्मणावा, तर मग मुंबई वगैरे ठिकाणींही तसें कां झालें नाहीं ? येथील 'ज्ञानप्रकाश' वगैरे पत्रांत स्वामींचा महिमा जसा सारखा गाजत होता तसें कांहीं महिन्यांपूर्वी 'इंदुप्रकाशा'दि पत्रांतही कां दृष्टीस पडलें नाहीं ? उघडच आहे

कीं[1] भावी आर्यसमाजाच्या दोघां खंबीर खांबांनीं येथें स्वामींस जसें झेलून धरलें होतें, तसा पुरस्कार स्वामींस दुसऱ्या कोणतेही ठिकाणीं मिळाला नाहीं; आणि त्यामुळेंच परमहंसांच्या जिव्हाग्रावर वाग्देवीनें येथें जसें निर्भर तांडव केलें तसें इतर ठिकाणीं कोठेंही झालें नाहीं. तर याप्रमाणें पंडितजींच्या वक्तृत्वकीर्तीचें पहिलें कारण स्थानमाहात्म्य होय. 'इसापनीती'तील खोपटावर चढलेल्या करडाप्रमाणें त्यांस महदाश्रयानें उन्नति जर प्राप्त न होती तर भटांवर, ज्योतिष्यांवर, देवांवर, मूर्तींवर, पुराणांवर, फारतर काय, पण तुकाराम, तुळशीदास यांवर व बिचाऱ्या कालिदासावरही, हे बडे चक्के जसे यथास्थित घसरले तसें त्यांस घसरायास न सांपडतें ! त्यांचा 'मतलबसिंधु' 'गडबडाध्याय' 'गोलंकार' वगैरे चटसारें त्यांचें त्यांच्यापाशींच राहतें ! दुसरें कारण विषयमाहात्म्य होय. आमच्या देशांत चोहोंकडे इंग्रेजी अंमल बसून राणीसाहेबांच्या रत्नजडित मुगुटानें, कमांडर् इन् चीफच्या तुऱ्यानें, व मडमांच्या गाहुचूर्णानें, तसेंच आगगाडी, तारायंत्र, फोटोग्राफ वगैरे आश्चर्यमय कलांनीं ख्रिस्ती धर्मास अपूर्व शोभा येऊन तो इकडे जेव्हां चमकूं लागला तेव्हां आमच्या नव्या शिकलेल्या लोकांचे डोळे तेव्हांच दिपून गेले. त्यांस वाटूं लागलें कीं, ज्या धर्मांत इतक्या मौजा आहेत तोच खरा असला पाहिजे. आमचे बुधवारी पंचे नेसणारे भट, शालजोडी उडवणारे शास्त्री, यांच्यापाशीं कोठून खरा धर्म असणार ! त्यांतून पाद्रीसाहेबांचीं कपटी आर्जवें व निरनिराळ्या लालुची दाखवणें. तेव्हां अर्थातच या सर्व कारणांनीं ख्रिस्ती

---

१. वर ज्यास 'भावी' म्हटलें तो आर्यसमाज स्वामींनीं येथून प्रयाण केल्यापासून दोनदां स्थापला गेला. हा असा वरचेवर कां ढासळतो कोण जाणे. प्राणप्रतिष्ठेचा एखादा खरा मंत्र करून स्वामी आपल्या शिष्यांस देतील, तर त्यांत दोघांचाही उपहास न होण्याची तजवीज होईल.

धर्माचें मोठें गौरव होऊन त्याच मानानें जुन्या धर्माची विटंबना. ही विटंबना आज चांगली वीसपंचवीस वर्षें मोठी जारी चालली आहे. नव्या विद्वन्मंडळांत वरील उपहासाचें सुख ज्यानें घेतलें नाहीं असा कदाचित् एकही पंडित सांपडणार नाहीं. असो; तेव्हां असा मौजेचा विषय असल्यावर व आमच्या स्वामींसारखे रंगेल नकले असल्यावर मग ती बहार काय विचारावी ! चांगल्या प्रतिष्ठित ठिकाणीं व बड्या बड्या विद्वानांच्या मेळांत तमाशांतली मौज जर ऐकायास सांपडते आहे, व त्यांतून पातक न होतां उलटा फुकटाफाकट पुण्यसंग्रहही जर होतो आहे, तर मग असली लाख रुपयांची वेळ कां दवडा ! तर स्वामींचें वक्तृत्व कान भरून ऐकण्यास व हंशा पिकविण्यास जी शेंकडों मंडळी 'हिंदु क्लब्' मध्यें नेहेमी भरे त्याचें बीज वरील होय. आपल्या वक्तृत्वाचें सामर्थ्य किती आहे हें पहायाचें असल्यास स्वामींनीं मूर्तिपूजेचें मंडन किंवा दुसरा एकादा विषय घेऊन पाहायाचा होता, ह्मणजे त्याच ठिकाणीं रेवरेंड् नीळकंठशास्त्री यांच्या व्याख्यानाची जी मजा उडे तीच खास उडाली असती[१] ! असो; तर ज्या वक्तृत्वख्यातीवर स्वामींचे भक्त येवढ्या उड्या मारतात त्याचीं दोन मुख्य कारणें वरील होत. याखेरीज परमहंसांचा स्निग्ध व गंभीर आवाज, ती भव्य फुगीर मुद्रा, भगवी कफनी, मुकटा डोक्यास गुंडाळून ते झोकदार सोडलेले फले, डौलाचे

---

१. 'हिंदु क्लब्' मध्यें गेल्या जुलै महिन्यांत मोठी झटापट चालली होती. एक दिवस स्वामींचें व्याख्यान आणि दुसरे दिवशीं वरील रेवरेंड्बोवांचें. त्यांत मौज काय होई कीं स्वामींच्या वेळेस दिवाणखान्यांत जाण्याला रीघ नसे; आणि रेवरेंड् शास्त्रीबोवांच्या वेळेस एकेका श्रोत्यानें बरोबर हातरूण आणून प्रभु येशूचें ध्यान करण्याचें मनांत आणलें असतें तरी हवी तितकी जागा होती ! आणि हातरुणाची गरजही खरीच !

नाटकी हावभाव, उंच आसन, वगैरे सर्व सामग्री ध्यानांत आणली असतां वक्तृत्वाचा परिपाक इतका उत्कृष्ट उतरला याचें कोणासही आश्चर्य वाटणार नाहीं !

असो; येथवर प्रस्तुत विषयाचा तिसरा भाग आटपला. आतां यापुढें शेवटल्या ह्मणजे चौथ्याविषयीं लिहून प्रस्तुत विषय समाप्त करूं.

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥[1]

नीतिशतक.

अंक २५.—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) वक्त्याचे गुण. (३) मनाचा शुद्धपणा. (४) विद्वत्त्व. (५) इतर गुण. (६) वक्तृत्वापासून उपयोग.

१. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचे तीन विभाग झाले. आतां शेवटल्याविषयीं विचार करूं. यांतील विषय, वक्त्यास अत्यंत आवश्यक गुण कोणते, व प्रस्तुत कलेपासून उपयोग काय, वगैरे होय.

२. आतां पहिल्यानें वक्त्याचे गुण. हे गुण ह्मणजे मागें एके ठिकाणीं (अंक २३ कलम ४) वक्त्यास आवश्यक असणारीं जीं साधनें सांगितलीं तीं नव्हेत. वरील साधनें सर्वथा बाह्य व प्रयत्नसाध्य होत. हे गुण ह्मटले ह्मणजे मागें तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत कवीचे कित्येक अंगभूत गुण जसे सांगितले तशांसारखे वक्त्यांच्या अंगीं जे जन्मसिद्धच असले पाहिजेत ते होत. हे एकदां चांगले समजले असतां कोणाही मनुष्यास कितपतसें वक्तृत्व करतां येईल याचा तेव्हांच अजमास काढतां येत जाईल.

३. वरील गुणांत पहिला ह्मटला असतां मनाचा शुद्धपणा ह्मणजे जें बोलणें तें केवळ मनापासून व मनाची पूर्ण खात्री होऊन बोलणें हें होय. प्रस्तुत मालेच्या चवथ्या अंकांत वरील गुण कवीस किती

---

१. " पुरुषास शोभा जी येते ती बाहुभूषणांनीं, चंद्रासारख्या तेजस्वी हारांनीं, स्नानानें, गंधादिविलेपनानें, फुलांनीं, किंवा केशसंस्कारानें येत नाहीं; तर एका संस्कारयुक्त वाणीनेंच मनुष्य शोभा पावतो ! कां कीं, वरील सर्व भूषणें अल्पकालिक असून वाणीचें भूषण मात्र सतत राहणारें होय."

आवश्यक होय, व स्वानुभवावांचून केलेलीं वर्णनें किती नीरस व अप्रयोजक उतरतात हें बरेंच सविस्तर सांगितलें आहे. तेंच प्रस्तुत कलेसही लागू पडतें. कारण कवि व वक्ता या दोघांचाही उद्देश हृदयवृत्तीस क्षोभ उत्पन्न करायाचा असल्यामुळें त्यांचे गुण पुष्कळ अंशीं एकमेकांशीं मिळतात. दोघांत मोठा भेद इतकाच आहे कीं, वक्त्यास तर्कशास्त्राचाही जसा अवश्य प्रयोग करावा लागतो, तसा कवीस लागत नाहीं. चित्ताचें रंजन होऊन अंतःकरणांत रसाविर्भाव झाला ह्मणजे झालें कवीचें काम; मग त्यानें वर्णिलेल्या गोष्टी निवळ खोट्या असल्या, व केलेलें प्रतिपादन अगदीं चुकलेलें असलें तरी कांहीं हरकत नाहीं. पण वक्त्यास दोन्हीही सांभाळावीं लागतात. नुसतें मनोरंजन झालें, व हृदयास मोठा द्रव येऊन डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चालल्या, तर तेवढ्यानेंच वक्त्याचें कार्य झालें असें नाहीं. जे बुद्धीचे कोते असतील व युक्तिशून्य असतील त्यांस वरच्यासारखीं भाषणें यथार्थ वाटतील खरीं; पण सदसद्विवेचनानें ज्यांच्या बुद्धीस रुक्षता व प्रखरत्व हीं आलीं असतील त्यांस वरील प्रकार मुळींच मान्य न होऊन त्यांस तो उलटा तिरस्कारास्पद व उपहास्यही वाटेल. असो; तर कवींत व वक्त्यांत हा विशेष आहे. तरी ज्यापक्षीं वक्तृत्वाचा मुख्य भाग श्रोत्यांचीं अंतःकरणें वश करून घेणें हाच होय, त्या पक्षीं वरील स्वानुभव कवीस जसा अवश्य होय तसाच तो वक्त्यासही होय. पण तो पूर्णपणें होणें हें वरील शुद्धतेखेरीज संभवत नाहीं. कालिदासानें ह्मटलें आहे,

छाया न मूर्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा॥

"मळानें ज्याचा स्वच्छपणा नाहींसा झाला आहे अशा आरशाच्या भिंगावर छाया नीट उठत नाहीं, पण तेंच शुद्ध ह्मणजे निर्मळ असेल तर तिचा प्रवेश आंत सहज होतो." तर हीच गोष्ट

मनुष्याच्या मनासही लागते. ज्याच्या मनावर दंभ, स्वार्थबुद्धि, वगैरे दुर्विकारांचें पटल सांचलें नसेल त्याच्याच ठायीं कोणतीही थोर मनोवृत्ति यथास्थित प्रतिबिंबित होईल. आणि तसें झालें असतां प्रकाशकिरणांच्या धर्माप्रमाणें तिचें परावर्तनही तसेंच निर्मळ पडेल!

वर सांगितलेल्या गोष्टींचा प्रत्यय आजपर्यंत मोठ्या प्रख्यातीस चढलेल्या सर्व वक्त्यांच्या चरित्रांवरून येईल. पहिल्यानें डिमॉस्थेनास् घ्या. या वक्त्याची स्वदेशप्रीति केवढी बलवत्तर होती हें त्याच्या मागें सांगितलेल्या वृत्तांतावरून व त्याचा अंत कसा झाला यावरून स्पष्ट दिसून येतें. ज्या फिलिप् राजावर तो येवढा भडिमार करून सगळ्या ग्रीस देशाचें सतत प्रोत्साहन करीत होता त्याजपासून इतर कांहीं वक्त्याप्रमाणें जर तो लांच घेतां व त्याचा लाचार होऊन बसता, तर त्याच्या वक्तृत्वास कोणी विचारता ना, व तें अशा कडाक्याचेंही होतें ना. तसेंच त्या वक्तृत्वापासून जें मोठें कार्य निष्पन्न झालें कीं, त्याचे सगळे देशबांधव एकवट होऊन त्यांनीं मासिडन्च्या राजाशीं शेवटला समरप्रसंग केला, त्याची तर एरवीं वार्ताही नको होती. दुसरें उदाहरण सिसरोचें. याच्याही वेळीं रोम शहराची स्थिति डिमॉस्थेनीस्च्या वेळेच्या सारखीच झाली होती. ग्रीक् लोकांचें पूर्वीचें शौर्य व देशप्रीति हीं नष्ट होत जाऊन फिलिप् राजास सगळा देश जसा सहज पादाक्रांत करून टाकतां आला, त्याचप्रमाणें रोमन् लोकांचेंही पिन्हस्, हानिबल् यांच्या वेळचें मान, सिसरोच्या वेळेस अगदीं पालटून गेलें होतें. बुद्धीच्या व तरवारीच्या जोरानें जो सर्वांस डोईजड होईल त्यास सगळें राज्य आपल्या कबजांत आणण्यास फारसा प्रयत्न नको होता. ही गोष्ट सीजर याने बहुतेक साध्य केलीच होती हें सर्वांस माहीत असलेच. असो; तर याप्रमाणें वरील वक्त्याच्या काळीं रोमन् लोकांचें पूर्वीचें सत्त्व अगदीं निघून

गेलें होतें. अपार संपत्तीपासून होणारे वाईट परिणाम जे बलहीनत्व व दुराचारप्रीति यांचा त्या काळीं जिकडे तिकडे पुष्कळ प्रादुर्भाव झाला होता. अशा वेळींही 'भांगेंत तुळस' या ह्मणीप्रमाणें कोणी कोणी सज्जन व थोर मनुष्य विरलतेनें आढळतातच. अशांपैकींच त्या वेळेस सिसरो हा होता. चोहोंकडे व विशेषतः श्रीमंत लोकांच्या बरोबर नाना तऱ्हेचे दुराचार माजले असतां, व पूर्वींच्या रोमन् लोकांचे सर्व सद्‍गुण नष्ट होत चालले असतां, सिसरोचे ठायीं मात्र पूर्वींच्या लोकांप्रमाणें, स्वदेशप्रीति, सदाचरण, धर्मनिष्ठा हे गुण वसत होते. तर तात्पर्य काय कीं, वरील गुणांनीं प्रस्तुत वक्त्याचें मन अत्यंत शुद्ध राहिलें असल्यामुळें त्यानें वेरिस्, क्याटिलैन, आंटनी, यांवर जो तडाका उडवला तो उडाला. आपला मतलब साधण्याकरितां किंवा प्रतिष्ठा मिळविण्याकरतां जर तो सभाग्रस्थानीं उभा राहून पांडित्य करता, तर सला, सीजर अशांसही जो त्याचा धाक वाटे व क्याटिलैन, आंटनी अशांसारख्यांस त्यानें जें पळवून लावलें, तें कधींही झालें नसतें. तिसरें उदाहरण इंग्लंडांतील वक्त्यांचें. या वक्तृवर्गांत प्रमुख जो बर्क त्याविषयीं मागें अठराव्या अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यावरून आपल्या देशाशीं त्याचा बिलकुल संबंध नसतां केवळ भूतदयेनें व अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें त्यानें इकडची अतोनात माहिती मिळवली, सात वर्षें हेस्टिंग्स् याचा पार्लमेंट् सभेंत सारखा पिच्छा पुरवला, व सात हजार कोस दूर असणाऱ्या हिंदुस्थानांतील लोकांचा स्वतःच वकील बनून त्यांच्या तर्फेनें पहिल्या गवर्नर् जनरलास आरोपी ठरवून पार्लमेंटांतील पिंजऱ्यांत उभा केला. या सर्व गोष्टींवरून त्याच्या मनाचा थोरपणा व शुद्धपणा स्पष्ट दिसून येतो. हेस्टिंग्स् याजवर त्यानें सात वर्षें सारखा जो गहजब उडवून दिला याचें कारण त्यांची पूर्वींची कांहीं चुरस होती ती होय, असें जे कित्येक

ह्मणत असत त्याचें मेकॉलेनें आपल्या निबंधांत खंडन करून टाकलें आहे, व असें दर्शविलें आहे की प्रस्तुत वक्त्यानें बंगाल लुटलेल्या प्रतिष्ठित दरवडेखोरावर जो येवढा विभु रचला तो केवळ त्याच्या राक्षसी कृत्यांचा त्यास अतोनात संताप येऊन गेल्यामुळेंच होय.[१] असो; तर वर जो वक्तृत्वास अत्यंत आवश्यक ह्मणून गुण सांगितला तो या तिसऱ्या महावक्त्याच्या ठायींही अगदीं परिपूर्ण होता. त्याच्या योगानेंच त्या सगळ्या प्रकरणास अतिशयित शोभा येऊन तो प्रसंग एकंदर जगाच्या चिरकाळ ध्यानांत राहण्यासारखा झाला आहे. वरील गुणानें बर्कच्या वक्तृत्वाचें तेज किती वाढलें व त्याच्या प्रतिपक्ष्यांस तें केवढें दुःसह झालें याचा दाखला आह्मांपाशीं एक फार पसंत आहे. तो दुसऱ्या तिसऱ्याचा नव्हे; तर खुद्द खाशा स्वारीचाच आहे. हिंदुस्थानाचे पहिले अधिपति एक गुडघा टेंकून पार्लमेंटाच्या पिंजऱ्यांत जेव्हां उभे राहिले, व पहिल्यानें बर्क यानें फिर्यादीचीं कलमें वाचून व एकंदर मोकद्दम्याचें स्वरूप सर्वांच्या लक्षांत आणून देऊन मुख्य आरोपीवर जेव्हां भडिमार चालवला, तेव्हां त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती त्यानें येणेंप्रमाणें लिहून ठेवली आहे. तो ह्मणतो, "त्या वेळेस एक अर्धा तासभर मी केवळ आश्चर्यस्तब्ध होत्साता वक्त्याकडे पाहत होतों; आणि त्याचे

---

१. प्रस्तुत विषयाच्या संबंधाचा मेकॉलेचा लेख फार उत्कृष्ट आहे ह्मणून मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. तो वरील वक्त्याची योग्यता चांगली ध्यानांत येण्याकरितां समग्र वाचण्याविषयीं आह्मी येथें आमच्या वाचकांस पुनः शिफारस करतों. वॉरन् हेस्टिंग्स् याच्या एकंदर वर्तणुकीविषयीं व कृत्यांविषयीं प्रस्तुत ग्रंथकाराचे गोड गोड व लडिवाळपणाचे लेख कोणत्याही सत्यपक्षपाती व न्यायाभिमानी मनुष्यास, व त्यांतून एतद्देशीय वाचकांस तर, बिलकुल पसंत पडणार नाहींत हें खरें; तरी वरील निबंध मोठ्या सफाईनें लिहिला असल्यामुळें व वरच्यासारखीं उत्कृष्ट स्थळें त्यांत असल्यामुळें इकडील लोकांनीं तो विशेषेंकरून वाचण्यासारखा आहे.

शब्द माझ्या हृदयास इतके टोंचले कीं, कांहीं वेळपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर माझ्यासारखा दुष्ट कोणी मनुष्य नसेल असें मला वाटत होतें !''

असो; बर्कच्या खालोखालचे मोठे नामांकित वक्ते जे दोघे पिट् व फॉक्स् वगैरे दुसरे कित्येक वक्ते, त्यांचीही अशीच गोष्ट होय. पहिला पिट् ऊर्फ लॉर्ड च्याथम् याचें उदाहरण तर वरील सिद्धांताचा प्रत्यय दाखवणारें व त्याचें दृढीकरण करणारें मोठेंच उत्कृष्ट आहे. हा जेव्हां ' हौस ऑफ् कॉमन्स् ' (मध्यम प्रतीच्या लोकांची सभा) हींत पहिल्यानें बोलूं लागला त्या वेळेस राजाचे दिवाण सर राबर्ट् वॉल्पोल् हे सगळा राज्यकारभार आपण हांकीत होते. वरील सभा केवळ नांवाला मात्र असून वॉल्पोल् जी करील ती पूर्वदिशा असा प्रकार होता. राजाचा खजिना स्वाधीन असल्यामुळें लोकांच्या तर्फेनें जो भांडायाला उठेल त्याची मूठ गच्च भरून दिवाण साहेबांनीं त्यास खालीं बसवून टाकावें. या श्लाघ्य कृत्यांत त्यास इतकें यश आलें कीं, ' प्रत्येक मनुष्याची ज्याची त्याला किंमत आहे ' [१] अशी त्यांनीं एक ह्मणच करून टाकली. ती यांच्या नांवावर अद्याप चालत आहे. असो; पण सरतेशेवटीं वरील प्रख्यात वक्ता मात्र त्यांस मोठा वस्ताद भेटला. त्यावर त्यांचे कुटिल प्रयोग सर्व

---

१. ' Every man has his own price. ' या ह्मणीवरून खरा प्रामाणिकपणा ह्मणून जगांत मुळींच नाहीं, अशी वरील प्रधानाची समजूत होती हें स्पष्ट दिसतें. हें अर्थातच सर्वांशीं खरें नाहीं. असें ह्मणणें ह्मणजे एकंदर मनुष्यजातीची अब्रू घेणें होय. असो. ' हितोपदेशांत ' अशाच अर्थाची पण निराळ्या अभिप्रायानें केलेली एक उक्ति आहे.

पंचभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।
कोऽपि लक्षैः कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥

व्यर्थ होऊन त्यांस आपली आवडती ह्मण माघारी घ्यावी लागली. पिट् हा त्या वेळेस वयानें लहान होता, पण वरील अमूल्य गुणास्तव त्याचें वजन चोहोंकडे एकदम असें बसून गेलें, व त्याच्या सरस्वतीच्या ओघास त्याच्या योगानें अशी उद्दामता प्राप्त झाली कीं, वरील दिवाणाचें तेज या नव्या वक्त्यापुढें लोपत चाललें. सरतेशेवटीं त्यास आपल्या हुद्द्याचा राजीनामा देणें भाग पडून सगळें राज्यतंत्र पिट् याच्या हातीं आलें. तें त्यानें कांहीं वर्षें मोठ्या दक्षतेनें सांभाळून आपल्या नांवाचा सगळ्या जगभर जयजयकार करून सोडला आणि त्याच वेळेपासून कॉमन्स लोकांच्या सभेचें जें राज्यांत वजन आहे तें बसलें.

असो; तर याचप्रमाणें मनाचें शुद्धत्व हा वक्त्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांपैकीं पहिला होय. जें श्रोत्यांस सांगायाचें तें वक्त्यास पूर्णपणें भासून त्यानें अंतःकरणाच्या केवळ कळवळ्यानें जर प्रगट केलें नसेल, तर तें ऐकणारांच्या हृदयास विशेष ह्मणण्यासारखा विकार करील हें मुळींच संभवत नाहीं. त्यानें ओढून ताणून आणलेल्या आवेशास कांहीं अतज्ज्ञ लोक कदाचित् भुलून जाऊन फसतील; पण खऱ्या मार्मिक श्रोत्यांस केवळ लटपटपंची केल्यानें लेशमात्रही द्रव येणार नाहीं. यास्तव 'पुराणांतील वांगीं पुराणांत' असा कपटभाव मनांत धरून जो वक्तृत्व करील त्यानें तें न केलेलें बरें; कारण तशानें त्याचे श्रम तरी वांचतील. आपल्या भाषेंत एक उत्कृष्ट ह्मण आहे, कीं 'जाळावांचून कड नाहीं; आणि मायेवांचून रड नाहीं.' तर या लहानशा वाक्यांत येथवर सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा थोडक्यांत समावेश होतो.

४. वक्त्याच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असा दुसरा गुण विद्वत्व होय,ह्मणजे ज्याविषयीं बोलायाचें त्याविषयींची पूर्ण माहिती असून साधकबाधक प्रमाणें त्यास सारीं अवगत पाहिजेत. शिवाय

अनेक ग्रंथांच्या अवलोकनानें जें बहुश्रुतत्व अंगीं येतें तेंही त्यास अनुकूल पाहिजे. अशी सर्व सामग्री असली ह्मणजे ज्या विषयावर बोलायाचें त्याचें त्यास परिपूर्णतेनें उद्घाटन करतां येऊन श्रोत्यांचें मन संशयमुक्त होतें, व केलेलें भाषण त्यांच्या हृदयावर पूर्णपणें ठसतें. वर सांगितलेले तिन्ही वक्ते याप्रमाणेंच मोठे विद्वान होते, व त्यांच्या कोटिक्रमापुढें कोणाचाही टिकाव निघत नसे. वरील गुण मुख्यत्वेंकरून वकिलांच्या अंगीं अवश्य पाहिजेत. सिसरो तर मूळचा वकीलच होता; व बर्कनेंही पार्लमेंटांत आमच्या देशाची एक पैही फी न घेतां वकिलीच केली; आणि काळ्या गोऱ्या लोकांचा मोकदमा चालला असतां जसे अद्याप फैसले झालेले दृष्टीस पडतात तसाच वरील महाप्रसंगींही येवढें अवडंबर रचलें असतांही झाला. असो; या ठिकाणीं विख्यात तत्त्वज्ञ जो सर् फ्रयान्सिस् बेकन् त्याच्या वकिलीविषयीं प्रसिद्ध कवि बेन् जॉनसन् यानें लिहिलेला एक उत्कृष्ट चुटका सरतेशेवटीं देतों. हा कवि महाविख्यात जो शेक्सपीयर त्याचा जिवलग मित्र होता, व त्याच्याप्रमाणें याचीही कीर्ति त्याच्या नाटकांवरच आजपर्यंत चालत आली आहे. हा बेकन् याच्याहून पुष्कळ वडील होता; तरी त्याच्या कीर्तीचा व वैभवाचा त्यास तिळमात्रही मत्सर न वाटतां त्यानें बेकन्च्या स्तुतिपर पुष्कळ मजकूर लिहून ठेवला; तो अद्याप प्रसिद्ध आहे. बेकन्च्या वक्तृत्वाविषयीं तो येणेंप्रमाणें लिहितो—“ माझ्या वेळीं एक उत्कृष्ट वक्ता चोहोंकडे गाजत होता. त्याचें भाषण मोठें प्रौढ असे. ज्या वेळेस तो विनोद करी त्याखेरीज करून त्यांचें भाषण नेहेमीं अतिशय गंभीरतेचें असे. त्याच्यासारखा बेताबातानें, युक्तीस धरून, व अर्थगांभीर्यानें बोलणारा माझ्या पाहण्यांत दुसरा कोणी आला नाहीं; त्याच्या बोलण्यांत वायफळ असा एक शब्द किंवा एक अक्षरही नसे. ज्या त्या शब्दास त्याचीच अशी कांहींना कांहीं

तरी खुबी असायाचीच. त्याच्या श्रोत्यांतून एकाद्यानें जर क्षणभर एकीकडे पाहिलें किंवा कोणाला खोकला आला, तर तितक्यांतही कांहीं गहन अर्थाचे शब्द निघून जाऊन त्यांची त्यास हळहळ वाटावी. तो बोलायाला उठला कीं सर्वांनीं स्तब्ध होऊन त्याच्या बोलण्याकडे एकाग्र चित्त द्यावें; आणि न्यायाधिशांचे रागद्वेष केवळ त्याच्या स्वाधीन असत, त्यांच्या साऱ्या मनोवृत्ति या वक्त्याच्या जशा काय मुठींत होत्या; साऱ्या श्रोत्यांस असा नेहेमीं धाक वाटे कीं, हा इतक्यांतच आटपतो कीं काय !''[१] असो; तर ही गहनार्थता व युक्तिमत्त्व पुरतेपणीं साधण्यास वक्त्याची बुद्धि कुशाग्र व व विशाल असून तिच्या योगानें त्यानें मोठी विद्वत्ता संपादन करून ठेवली असली पाहिजे.

५. वरच्यांखेरीज सहृदयत्व, तार्किकता, विषय जुळवण्याची शैली, अर्थविशदत्व, वगैरे जे कित्येक गुण उत्तम वक्त्याचे ठायीं अवश्य असले पाहिजेत, त्यांविषयीं येथें आणखी सविस्तर लिहीत नाहीं; कां कीं, वर सांगितलेल्या दोन्ही गुणांत त्यांचा बराच समावेश होतो; व त्यांचें स्वरुप उत्तम भाषणांकडे नीट लक्ष पुरवलें असतां सर्वांच्या तेव्हांच ध्यानांत येणारें आहे. शिवाय समग्र विषयाचें श्रोत्यांस सुखानें ग्रहण करतां येई अशी त्याची रचना कशी करावी, व त्यावर केलेले प्रतिपादन सर्वांस सुबोध होण्यास काय करावें याविषयीं नियम सांगणें कठिण आहे. अशा पुष्कळ गोष्टी असतात कीं, त्या चांगल्या करतां येणें हें केवळ अनुकरणसाध्य मात्र असतें; त्यांविषयीं नियम ह्मटले ह्मणजे करतांही येत नाहींत, व केले तर ते सर्वव्यापक होत नसल्यामुळें त्यांपासून तादृश उपयोगही होत नाहीं तर अशा प्रकारच्याच वरील दोन

---

१. प्रस्तुत विषयाच्या आरंभीं जें संस्कृत पद्य घातलें आहे त्यांतलि पुष्कळ अर्थ वरच्या वर्णनाशीं मोठ्या चमत्कारिक रीतीनें जमतो ।

गोष्टी होत. यास्तव ज्या कोणास त्या शिकणें असतील त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या महावक्त्यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचावीं व त्यांवर मनन करावें येवढाच काय तो चांगलासा उपाय आहे.

६. याप्रमाणें वक्त्याच्या अंगीं स्वभावतःच जे गुण असले पाहिजेत त्यांचें निरूपण झालें. आतां सरतेशेवटीं या कलेपासून उपयोग काय याविषयीं लिहून प्रस्तुत विषय आटपतों. हा उपयोग दोन तऱ्हेचा आहे. एक व्यक्तिदृष्ट्या व दुसरा लोकदृष्ट्या. व्यक्तिदृष्ट्या प्रस्तुत कलेचा उपयोग उघडच आहे कीं, ती ज्याजपाशीं वसत असते तो सर्वांस प्रिय व सन्मानार्ह होतो. अशा मनुष्याचा सहवास करण्याविषयीं लोक नेहमीं उत्सुक असतात, व आपल्या भाषणांच्या मोहनीनें तो सर्वांचीं चित्तें आपणास वश करून घेतो. शिवाय हा गुण प्रस्तुत अंकाच्या आरंभीं घातलेल्या पद्यांत सांगितल्याप्रमाणें त्यास मोठा अलंकारही होतो. हा सहज अलंकार त्यास श्रमाशिवाय व निर्भयपणें धारण करतां येऊन यावज्जन्म त्यास शोभादायक होतो. पण इतकेंच नव्हे. एकाद्या शूर सरदारास त्याच्या कमरेस लटकलेली तरवार जशी केवळ शोभाच देते असें नाहीं, तर त्याच्या सामर्थ्याची ती निशाणी असून तिची लकाकी शत्रूंच्या काळजास थरारवीत असते, त्याचप्रमाणें वाक्शस्त्राचें तीव्रत्वही प्रतिपक्षिजनास अत्यंत भयावह असतें. मिलिटसानें सॉक्रेटीसावर द्वेषबुद्धीनें कारस्थान रचून न्यायसभेंत त्या वरचे सगळे बनावट व शुष्क आरोप जेव्हां बोलून दाखवले, तेव्हां सरतेशेवटीं आपल्या पक्षाची दुर्बलता व आपल्या प्रतिपक्ष्याचें बुद्धिसामर्थ्य मनांत आणून न्यायाधिशांस त्यानें विनंति केली कीं, “ महाराज, सॉक्रेटीस शब्दपांडित्यानें आपणास मोहित करील, तर आपण फार सावध असावें; व तो आपणास फसवण्यासाठीं गोड गोड काव्याचीं भाषणें करील, तर आपण त्याचें बोलणें

बहुतकरून खरें मानूं नये." असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत गुणानें मनुष्य भूषित होऊन त्याचें सर्वांवर वजन बसण्यास तो कारण होतो. आतां राष्ट्राच्या संबंधानें पाहा. या संबंधाचीं उदाहरणें मागील अंकांतून ग्रीस, रोम, इंग्लंड् व हिंदुस्थान या देशांतील दिलींच आहेत. त्यावरून एका मनुष्याच्या वक्तृत्वशक्तीचा प्रभाव प्रसंग-विशेषीं किती दृष्टीस पडतो याचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस चांगला आलाच असेल. तसलीं उदाहरणें आणखी बहुधां प्रत्येक देशाच्या इतिहासांतूनही देतां येतील. असो; आतां प्रस्तुतच्या देशस्थितीला सांप्रत कलेचा कितीसा उपयोग होईल याविषयीं कांहीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतों.

यापूर्वीं आलीकडे चालू झालेल्या वक्तृत्वोत्तेजनाच्या प्रकारा-विषयीं जें आह्मीं लिहिलें आहे त्यावरून त्या उद्योगाविषयीं आमचें काय मत आहे, व प्रस्तुत कला सुधारणें असल्यास काय केलें पाहिजे, हें आमच्या वाचकांस कळलेंच आहे. त्याविषयीं येथें जास्त सांगण्यासारखें येवढेंच आहे कीं, युरोपांतील कोणताही प्रकार पाहून त्यासारखें येथें करण्याचा प्रयत्न करणें हें फार असमंजस होय. एकाच्या शरीरप्रकृतीला जें मानवलें तें दुसऱ्यास मानवेलच हा जसा नेम धरवत नाहीं, त्याप्रमाणें युरोपच्या स्थितिविशेषाला लागू ज्या गोष्टी त्या इकडे लागतीलच हें कदापि होणार नाहीं. रोम, आथेन्स वगैरे ठिकाणीं लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार होता, तेव्हां आंटनी, डिमॉस्थेनीस वगैरे पुरुषांचे जे प्रभाव इतिहासांत दाखल केले आहेत ते तेथें घडण्यांत आले हें सहजच आहे. पण तो नमुना धरून येथें जर तशा गोष्टी बळेंच घडवून आणण्याचा घाट घातला, तर येथें तसली सामग्री काय आहे ? एशियाखंडांतील कोणत्याही राष्ट्रास राजसत्तेखेरीज दुसरा कोणताही प्रकार आजपर्यंत कधींच माहीत झाला नाहीं; व लोकस्वातंत्र्याची कल्पना त्यांच्या

कधीं स्वप्नींही आली नाहीं. रोमन् लोकांस 'राजा'हा शब्दही सहन होत नसून सीजरासारख्यांस त्यांनीं कट करून ठार मारून टाकलें ही गोष्ट येथील लोकांस अतिशय विलक्षण वाटणारी आहे; कीं, ज्याप्रमाणें येवढ्याशा काडतुसाच्या चिरडीवरून बंगाल्यांत झालेला दंगा युरोपियन लोकांस विचित्र वाटला! असो, तर एकंदरींत एका राष्ट्राची प्रकृति दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रकृतीशीं सर्वांशीं कधीं मिळायाची नाहीं. त्यांतून इंग्लंड् व हिंदुस्थान अशा हरएक प्रकारें भिन्न असणाऱ्या देशांविषयीं तर कांहीं बोलायालाच नको. यास्तव वक्ते तयार होऊन त्यांनीं लोकांचीं मनें आपणांकडे ओढून घ्यावीं, व हवा तो फेरफार एकंदर राष्ट्रांत सुरू करावा वगैरे बेत जे आमच्या लोकांच्या मनांत घोळताहेत ते सगळे पुष्कळ अंशीं व्यर्थच होत. वक्तृत्वाचा येवढा प्रभाव येथें दृष्टीस पडूं लागण्यास अद्याप पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे; व तितका लोटल्यावरही तो निश्चयानें पडेलच असेंही सांगवत नाहीं. तर याप्रमाणें प्रस्तुत देशस्थितीला वक्तृत्वाची अतिशय आवश्यकता आहे, व तो गुण नसल्यामुळें देशाचें मोठें नुकसान होत आहे, हें मत आमच्या मतें पुष्कळ अंशीं अत्युक्तीचें व असमंजस असें होय.

तेव्हां प्रस्तुत कलेचा उपयोग हल्लीं आमच्या देशास ह्मटला ह्मणजे कविता, चित्रविद्या, इत्यादि इतर कलांप्रमाणेंच होय. ह्मणजे ती आपल्या देशांत वाढली असतां लोकरंजनाचें एक उत्तम साधन होऊन देशास भूषण होणार आहे. तसेंच हल्लीं जे लोककल्याणाचे कित्येक उद्योग चोहोंकडे सुरू झाले आहेत त्यांची वृद्धि करण्यासही तिचा बराच उपयोग होईल खरा; पण तसें होण्यास हल्लींपेक्षां तिचें स्वरूप फार निराळ्या प्रकारानें प्रगट झालें पाहिजे. हल्लीं ज्याप्रमाणें एक वाक्शक्ति व एके रीतीचा धीटपणा येवढीच सामग्री वक्तृत्वास पुरते, तसा प्रकार कामाचा नाहीं. कोणत्याही विषया-

विषयीं जो लोकांस आपल्या मताला मिळवूं पाहणार त्यानें अगोदर तो विषय चांगला समजून घेऊन नंतर मनोवेधक रीतीनें त्याचें प्रतिपादन केलें पाहिजे. असें करतां येण्यास त्यानें कोणतीं साधनें आपणास अनुकूळ करून घेतलीं पाहिजेत तीं मागें सांगण्यांत आलींच आहेत. असें जर न केलें, तर हल्लीं जसें वक्तृत्व बहुधां निष्फळ होतें, किंवा त्यापासून कांहीं निष्पन्न झालेंच तर भलतीं मतें लोकांच्या मनांत अर्धीमुर्धीं शिरून जातात, तसा मात्र प्रकार होईल. असो; तर प्रकृत कलेपासून विद्यमान स्थितींत आपल्या देशांत जो उपयोग होणार तो वरच्या इतका मात्र होईल असें आह्मांस वाटतें.

वक्तृत्व

[टीपा, स्पष्टीकरणाची वाक्यें व टीका इ० इ०]

पृष्ठ–१

यथार्थत्वानें—त्याचा ज्याप्रमाणें अर्थ आहे त्याप्रमाणें. उ० 'वक्तृत्वाचा' साधा अर्थ ' बोलणारेपणा' असा जरी असला तरी वक्तृत्वास लागणाऱ्या गुणांप्रमाणें त्याचा अर्थ करून.

पृष्ठ–२

यौगिक अर्थ—शब्दाचा मूळचा अर्थ—उ० कुशल शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. १ ला—कुश–दर्भ तोडणारा व दुसरा चतुर.पैकीं पहिला यौगिक अर्थ व दुसरा रूढार्थ.

वक्तृत्वाची थोडक्यांत व्याख्या—'वक्तृत्वाचे मुख्य लक्षण........... त्याचें नांव वक्तृत्व.'

आदिपीठ—मूलस्थान.

देशांतराचे—दुसऱ्या देशाचे ('अन्यः देशः देशान्तरम्' या विग्रहावरून) फ्रान्सची प्रख्यात राज्यक्रांति—ही इ. स. १७८९ मध्यें झाली.या राज्यक्रांतीनें नुसत्या फ्रान्सांतच गडबड झाली नाहीं तर तिच्या योगानें मोठमोठीं नवीं तत्वें जगांत प्रसृत झालीं.

पृष्ठ–४

वाच्य अर्थ व व्यंजक अर्थ—वाच्य म्हणजे शब्दांचा प्रथम वाचनानंतर लक्षांत येणारा सरळ अर्थ व त्या अर्थावरून पण वेगळा असा जो दुसरा अर्थ त्याच शब्दाचा, तो व्यंजक अर्थ उ०—'तूं फार शहाणा आहेस ! ' या वाक्यांत शहाणा या शब्दाचा वाच्यार्थ जो विद्वान तो येथें घ्यावयाचा नसून ' मूर्ख ' असा अर्थ घ्यावयाचा.

प्रकृत—हातीं घेतलेला, पुढें असलेला.

अध्यात्मविद्येवरील—तत्त्वज्ञानावरील.

पृष्ठ–७

जगत्प्रलयावधि—[जगत् + प्रलय + अवधि] जगाचा प्रलय-म्हणजे बुडणें-तों वेळपर्यंत. ष. त. समास.

" कित्येकांत देवाच्या पैगंबरांनीं......आश्वासन दिलें आहे–" या ठिकाणीं पैगंबराचा अर्थ—' प्रेषित-देवदूत ' असा घ्यावयाचा–इंग्रजींत यांस Prophet

म्हणतात. कांहीं देशांतील लोक ‘ आमचाच देश देवास आवडतो ’ असें जें हट्टानें प्रतिपादितात त्यांस उद्देशून हें खोंचून बोलणें आहे.

देशैकनिष्ठा--देशाशींच एकनिष्ठतेनें-एकत्वाच्या भावनेनें राहणें.

पृष्ठ–१०

अंगविक्षेपादिक--अभिनय, नाट्य. (Acting).

थुसिडिडीज्--हा सुप्रसिद्ध इतिहासकार आहे.

विश्रुत—प्रसिद्ध.

पृष्ठ–१३

“ ......सगळें मान एकदम फिरून गेलें...... ” येथें ‘ मान ’ चा अर्थ ‘ मत ’ या अर्थी लक्ष्य आहे. ‘ मान ’ चा खरा अर्थ ‘ वजन ’ असा होईल. व त्या अर्थींच बोलावयाचें असल्यास सगळें ‘पारडें’ फिरलें असें म्हणतां येईल.

पृष्ठ–१४

“ पण थोरपणामागें......छळ होतच असतो ” शास्त्रीबुवांनीं जातां जातां अर्थांतरन्यास अलंकारानें सुंदर विचार मांडला आहे.

पृष्ठ–१५

सचोटीनें वहिवाटल्यावरून—कुठेंहि अफरातफर न करतां त्याचा उपयोग केल्यावरून.

घोरतर--फार भयकर

पृष्ठ–१६

बेबंदाई-(बे + बंद + आई) शब्द फारशी आहे. बे म्हणजे शिवाय-बंद म्हणजे **शिस्त** व ‘ आई ’ हा प्रत्यय. एकूण अर्थ,--ढिलेपणा. या प्रत्ययानें बनलेले आणखी शब्द मोगलाई, चढाई इ०.

“ आणि रोमशहराच्या........आल्प्सचे पहाड केले. ”–साधा अर्थ “ तो रोम सोडून आल्प्सच्या पलीकडे गेला. ” इंग्रजी पद्धतीवर वाक्यरचना आहे. “ He made Alpses between him and Rome. ”

पृष्ठ–१७

शीघ्रलिपी--‘ Shorthand ’ mathod; लघुलिपीही म्हणतात.

पृष्ठ–१८

गोषवारा--सारांश, मतलब.

अभावास्तव--नसल्यामुळें

आधेयभूत–आश्रयावर टिकून असणारी.

प्रत्यय--प्रचीति; अनुभव.

पृष्ठ–१९

सुमाराचाच--साधा, कमी प्रतीचा.

.........“ यांची वक्त्यांत बऱ्याच प्रतीची गणना आहे....” वक्ते या दृष्टीनें त्यांचा क्रमांक बराच वरचा आहे.

पृष्ठ–२२

‘ **जॉन्सन्** ’-प्रख्यात इंग्रज पंडित व टीकाकार. यानेंच अत्यंत परिश्रम-पूर्वक इंग्रजी भाषेंतील पहिला सुंदर शब्दकोश तयार केला. स्वभावानें जरासा हिरवट पण बुद्धीचा तिखट असा हा विद्वान् होता.

पृष्ठ–२३

उत्पात—भयंकर प्रसंग उ०–क्वेटा येथील भूकंप.

धूमश्चक्री—धामधूम

चिळस—शिसारी–(एकाद्या गोष्टीविषयींच्या बीभत्स कल्पनेनें ती गोष्ट पुढें येतांच अगर तिचें नुसतें नांव काढतांच ‘ कसेंसेंच ’ जे होतें त्यास ‘ चिळस ’ म्हणतात.

“ त्याप्रमाणेंच वरील प्रसंगींचें त्याचें वक्तृत्व.........रमणीय नाहीं–” वक्तृत्व ज्यावर करावयाचें तो प्रसंग बीभत्स असल्यानें त्याचा परिणामही मनोहर झाला नाहीं. विषय शुद्ध, तरच सांगणें रमणीय होईल.

उज्ज्वल—(उद् + ज्वल) अत्यंत प्रकाशमय.

भाड्यावारी—मोलानें लावून.

पृष्ठ–२५

पराकाष्ठा—(परा + काष्ठा) परा–शेवटची; काष्ठा–मर्यादा. म्हणजे कमाल मर्यादा.

“ असो तर याप्रमाणें.........जगांत चिरकाल चालतीलसे करून टाकले.” बर्क, शेरिडयान् प्रभृति वक्त्यांनीं सहजसुंदर भाषणें करून स्वतःचीं नांवें

जगाच्या इतिहासांत अजरामर तर करून ठेवलेंच आहेत पण ज्याच्यावर त्यांनीं वक्तृत्वाचें शस्त्र उगारलें तो लॉर्ड हेस्टिंग्सही,त्याचें नांव नेहमीं भाषणांत आल्यानें लोकांच्या लक्षांत राहणार आहे. व या अर्थी तोही चिरकाल प्रसिद्धच झाला आहे. रामरावणाच्या लढाईत रामाबरोबर रावणाचेंही नांव जसें येतें त्याप्रमाणें.

पृष्ठ-२६

संस्कृत आणि असंस्कृत रूप—संस्कृत म्हणजे बाह्यक्रियांचे संस्कार ज्यांचे वर झाले आहेत असे व असंस्कृत म्हणजे ज्यावर असे संस्कार नाहींत असे. उ० खाणींतून निघालेला हिरा, ' हिरा ' या नांवास शोभेसा असला तरी जोंपर्यंत त्याला पैलू पाडून चकचकीत केलें नाहीं, तोंवर तो असंस्कृत स्वरूपांत म्हणजे जरासा हीनच रहाणार. येथें पैलू पाडण्याची जी क्रिया तिला ' संस्कार ' म्हणावयाचें व अशा तऱ्हेनें पैलू पाडलेल्या हिऱ्यास संस्कृत 'हिरा' अशी संज्ञा देण्यास हरकत नाहीं.

अनुकूळ नव्हती;–शास्त्रीबोवांच्या वेळीं ' ल ' च्या ऐवजीं ळ 'हा वर्ण वापरण्याची प्रथा होती. सध्यां आपण ' अनुकूल ' असें म्हणूं.

'...या देशांत त्याचा **अभाव** पूर्वीपासून **नांदत** होता..." ' भाव ' व ' अभाव ' हे शब्द शास्त्रीय आहेत. ' भाव ' म्हणजे 'असणें' व अभाव म्हणजे 'नसणें.' मग कांहींही नसण्याची जी स्थिति म्हणजेही अभाव होय. या ठिकाणीं 'वक्तृत्वाचा गुण नसतानाची जी स्थिति असावी तीच फक्त होती असा अर्थ लक्ष्य आहे.

पृष्ठ–२७

' **होमर** '—प्रख्यात ग्रीक कवी

' **ईलियड्** '—रामायणासारखें प्रख्यात काव्य.

वैमनस्य–शत्रूपणा.

पृष्ठ–२८

"...वक्तृत्व' शब्दाच्या **आलीकडील अर्थास** अनुसरून..." वक्तृत्वशब्दाचा अलीकडील अर्थ प्रथमारंभींच जी व्याख्या केली आहे त्यांत दिला आहे. ' रामाकाळीं बोलण्याचे प्रसंग आले होते व ते त्या वेळच्या लोकांनीं पार पाडले पण त्यांच्या ठिकाणीं 'आपण हें भाषण करीत आहोंत ही **जाणीव** नव्हती व म्हणून त्यास अलीकडची ' वक्तृत्व, संज्ञा देतां येत नाहीं.

शिल्पविद्या—दगड, धातूसारख्या कठिण पदार्थांवर खोदून नक्षीकाम करणें अगर माती अगर शाडूपासून मूर्ति निर्माण करण्याची कला. आजिंठ्याचीं लेणी, शिवाजी पुतळा (पुणें), इ०

गणमात्रा—कवितेंत ताल व गेयता येण्यासाठीं केलेली योजना.

अटाटाची—त्रासाची, आटाआटीची.

पृष्ठ–२९

वर्णोच्चारांची—मूळाक्षरांच्या उच्चारण्याची

अंगभूत—शरीराबरोबरच जन्मलेली.

"...स्थलकालादिकांचीं अनुकूलताही यास लागत नाहीं" बोलतांना अमक्याच ठिकाणीं बोलतां येतें व अमक्याच वेळीं बोलतां येतें असें बंधन नाहीं. त्याच्या उलट चित्रकलेस स्थलकालाची जास्त अपेक्षा आहे.

साहित्य—सामान, सिद्धतेस लागणाऱ्या गोष्टी.

पृष्ठ–३०

शब्दलालित्य— चांगले, कानाला गोड लागणारे शब्द वापरणें

अवसरास—वेळेस.

"...पुरस्त्रीच्या आणि वन-स्त्रीच्या रमणीयत्वांत..."पुरस्त्री म्हणजे शहरांत राहून चालचलणुकीनें सुधारलेली अशी व वनस्त्री जरा सुंदर असली तरी तिला हें शहरी मोहकपणाचें सोंग न आणतां आल्यानें ती शहरांतील लोकांस जशी तितकी आवडत नाहीं त्याप्रमाणें दुसऱ्या भाषणाचें होईल.

पृष्ठ–३१

स्वाभाविकत्व—सहजपणा, साधेपणा.

अप्रगल्भत्व—निरागसपणा, निष्पापवृत्ति

विभ्रम—खेळ, मनाला मोह पाडणाऱ्या शारीरिक हालचाली.

वाग्मी व वाग्विद्—साधा अर्थ वक्ता !

दर्शनें—दर्शन म्हणजे शास्त्र, ज्यापासून ज्ञानदृष्टीचें साफल्य होतें तें. आपल्याकडे सर्वमान्य आस्तिक सहा दर्शनें आहेत.तीं:- पूर्वमीमांसा, वेदान्त, वैशेषिक, न्याय, योग, सांख्य.

नैयायिक—न्यायदर्शनाच्या आधारावर भांडणारा विद्वान्. न्यायशास्त्र 'गौतममुनी'नें रचलें !

पृष्ठ–३२

अनुमानप्रमाण--तर्कानें एकादी खरी गोष्ट सांगणें. मुख्य चार प्रमाणांपैकीं हें एक आहे. **प्रमाणें**–आप्त, प्रत्यक्ष, अनुमान व उपमान.

मंडनमिश्र—श्रीशंकराचार्यांनीं याला वादांत जिंकून हतप्रभ केलें !

लोकवार्ता—हकीकत.

पृष्ठ–३३

आलेख्य--चित्र.

तूलिका--कुंचला, Brush.

असंभाव्य--अशक्य.

चकाकी--चकचकीतपणा.

पृष्ठ–३६

......'कारण वक्तृत्व म्हणजे'...शास्त्रीबुवांनी वक्तृत्वाची सुंदर व्याख्या येथें दिली आहे. **आविर्भाव**–बाहेर दिसण्याची क्रिया.

पृष्ठ–३७

पांढऱ्यावर काळे केलेले—इंग्रजी झांक ' Somethingin black and white '

विचित्रवैभव—विशेष रीतीनें सुंदर असें वैभव म्हणजे शोभा.

निर्णायक—शेवटचे

पृष्ठ–३९

ग्लानि--मलीनता.

कळा—शोभा. पण अलीकडे याचा वाईट अर्थीच उपयोग करतात. उ॰ ' **देशास अवकळा**--आली ' ' चांगली कळा ' नव्हे !

पृष्ठ–४१

विश्वकर्मा—देवांचा शिल्पकार.

घटावून गेलेले—सरावून गेलेले.

अनन्यभाव—एकमेव भक्ति.

मोहरा--पुढारी, येथें तानाजी मालुसरा.

पृष्ठ—४२

थर्मापिली—या नांवाची खिंड आहे. तेथें इ. स. पूर्वी ४८० यावर्षी घनघोर युद्ध झालें. बाजीप्रभूंची घोड खिंड व ही खिंड यांच्यातील प्रसंगांत अत्यंत साम्य आहे.

पृष्ठ—४४

ज्ञातीनिशीं—स्वतः.

जगती—पृथ्वी.

'दुसऱ्या बाजीरावाचें वर्णन देतांना शास्त्रीबुवांची जळजळीत लेखणी कशी प्रभावानें कुरकुरते आहे हें दिसून येईल. रूपक व उपमांचा त्यांनीं या लहानशा भागांत नुसता खच पाडलेला आहे.'

पृष्ठ—४६

दीपशलभन्याय—यासच 'दीपपतंगन्याय' म्हणतात. पावसाळी किडे ज्याप्रमाणें दिव्याच्या दीप्तीस भुलून त्यावर झडप घालून स्वतःचा नाश करून घेतात त्याप्रमाणें.

कपटोपक्रम—कपट-खोटी वागणूक-करण्याचा घाट.

पृष्ठ ४७

साडेतीन शहाणे–'सखा देवा विठ्ठला.' असे तीन.

(१) सखाराम बापू बोकील (पेशव्यांकडील)

(२) देवाजीपंत चोरघोडे (नागपूरचे भोंसले यांजकडील)

(३) विठ्ठल सुंदर (निझामाकडील)

(४) नाना फडणवीस–'अर्धा शहाणा'

पृष्ठ ४८

कालपाशाकृष्ट होत्साता—काल म्हणजे यम त्याच्या पाशांनीं ओढला जाणारा.

पृष्ठ– ४९

अमृतराय—कीर्तनांत हरदासाच्या व श्रोत्यांच्या अत्यंत आवडीचे असे 'कटाव' रचणारे व कीर्तनाची प्रथा पाडणारे प्रख्यात कवी.

जीवाचा—जीव=बृहस्पति (देवांचे गुरु)

सु-रस-खनि—सु म्हणजे चांगल्या रसांची खनि म्हणजे खाणी असणारी वाणी–काव्यांतील हे रस नउ आहेत. तेः— 'शृंगारवीरकरुणरौद्रहास्यभयानकाः। बीभत्साद्भुतशांताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः॥'

पृष्ठ– ५०

"राष्ट्रांची आयुस्थिति म्हणजे मनुष्याच्या आयुस्थितीसारखी होय."
'मनुष्याच्या बाल्यावस्थेंत ज्याप्रमाणें त्याला ज्ञान कमी असतें त्याप्रमाणें अजून उन्नतीच्या मार्गावर असलेलें राष्ट्रही अज्ञानांतच असतें!' (या वाक्याचा पूर्ण अर्थ शास्त्रीबोवांनीं त्याच स्तंभांत सुंदर विशद केला आहे)

पृष्ठ–५१

चोज—लाड, हांव इ.

पिंड व ब्रह्मांड—शरीर व विश्व.

पृष्ठ–५२

व्यापार—क्रिया.

चित् आणि जड—चित् म्हणजे चेतनायुक्त, ज्यांच्यांत हालचाल करण्याची प्रवृत्तीच आहे व या उलट जड पदार्थ म्हणजे जे अचेतन होत ते! शरीरांत जोंवर प्राण आहे म्हणजे चेतना आहे तोंवर तें चेतनायुक्त शरीर, प्राण निघून गेल्यावर राहील तें जड शरीर.

अगोचर—इद्रियांस न दिसणारी, (गो = इंद्रिय; बुद्धि)

"जिज्ञासा वृत्तीचा ...... तितका तिचा जोर अधिक!"

एकाद्या गोष्टीविषयीं पूर्ण माहिती असली म्हणजे त्या गोष्टीविषयींचें कुतूहल नाहींसें होतें, पण तेंच त्या गोष्टीविषयीं थोडीशी जरी संदिग्धता असली कीं वाटूं लागतें 'कीं, या गोष्टींत असावें काय?' मग माणूस श्रमाची पर्वा न करतां त्या गोष्टींतील गूढ शोधून काढण्याचा प्रयत्न करतो व त्याबाबतींत त्याला जितके जास्त श्रम पडतील तितके मग त्या गोष्टीच्या फळापासून त्याला सुख जास्त होतें.

नियतकालिक—ठरीव वेळेपर्यंत, मोजक्या काळपर्यंत.

"शरीरांतील जीवतत्त्वें.........परस्परांचा संबंध सुटला."

आपलें शरीर हे असंख्य परमाणूंच बनलेलें आहे. यदृच्छया हे परमाणू जवळ आल्यानें त्यांचें हें दृश्यरूप होते. या शरीरांतील प्राण नष्ट झाल्यावर पुनः हे परमाणू एकमेकांपासून दूर होतात व अशा योगानें शरीर नष्ट होतें. परमाणूंचीच पृथ्वी बनलेली आहे. तेव्हां शरीरांतील परमाणू सृष्टीच्या स्वरूपांत गेले कीं पृथ्वीचा व शरीराचा संबंध सुटला।

पृष्ठ–५३

स्वाभाविक–साहजीक.

प्रवृत्ति—प्रथा.

मराठ्यांच्या इतिहासावर लिहितांना शास्त्रीबोवांची जलाल लेखणी कशी ऐन उमेदीनें कुरकुरते हें पाहण्यासारखं आहे.

पृष्ठ–५६

धात्वर्थ--धातूपासून निघालेला अर्थ-(' कीर्तन' शब्द कीर्त्, कीर्तयति-वर्णन करणें यापासून झालेला आहे.)

तादृश—तितकी

पृष्ठ–५८

अनधिकारास्तव—अधिकार-हक्क-नसल्यामुळें. ब्राह्मणांनाच वेद-शास्त्रें वाचण्याचा अधिकार आहे असें धर्मांत सांगितलें आहे.

पृष्ठ–५९

रघुनाथ कवी—प्रख्यात ' नलदमयंति स्वयंवराख्यान ' या अजरामर काव्याचे जनक. पेशव्यांचे पदरचे राजकारणी कवी.

साहित्य—साधनें.

पृष्ठ–६०

काव्यव्युत्पत्ति—काव्य म्हणजे पूर्वीच्या महान् कवींनीं केलेले ग्रंथ व व्युत्पत्ति म्हणजे शब्दांचे मूळ कळवून देणारें शास्त्र.

चंपू—नाट्याचा एक प्रकार. उ०–' राधामाधव विलास ' चंपू.

तात्कालिक लौकिक वृत्तांत,—त्यावेळीं घडलेल्या मनोरंजक गोष्टींची हकीकत.

पृष्ठ–६१

आख्यायिका—[आ + ख्या = सांगणें] आठवण.

विरक्त, रक्त, विरक्त–वैराग्ययुक्त विरागी; आणि रक्त म्हणजे सांसारिक सुखांत मग्न झालेले. (रक्त, मूळधातू रञ्ज = रमणें.)

पृष्ठ–६२

ग्रंथविस्तारभयास्तव—पुस्तकाचा आकार (पृष्ठ संख्या) फार होईल या भीतीनें.

ऐकीव—ऐकिलेल्यावरून,या प्रमाणेंच क्रियापदापासून 'जाणीव, नेणीव', इ० शब्द बनलेले आहेत.

पृष्ठ-६३

उद्दीपन—[उद् + दीप् = प्रकाशणें] उज्ज्वलन.

मिथ्यात्वाविषयीं—खोटेपणाविषयीं, असारत्वाबद्दल.

असभ्य—जो सभ्य नव्हे तो. [सभ्य म्हणजे सभेंत-अर्थात् सुजनांच्या-बसण्यास जो योग्य तो] म्हणजे सभ्य लोकांस न पटणारा.

पृष्ठ-६४

विषयसुखाची अनर्थावहता—ऐहिक क्षणभंगुर जे पदार्थ ते विषय होत. त्यांचेयोगें मिळणारें सुख अर्थातच क्षणिक व नाशवंत असणार म्हणून त्या तसल्या सुखाची अनर्थ म्हणजे नाशाकडे नेण्याची जी प्रवृत्ती ती.

सकृद्दर्शनीं—पहिल्या प्रथम.

भर्तृहरीचीं तीन शतकें—भर्तृहरी नामक संस्कृत कवीनें शंभर शंभर 'श्लोकाचें एक अशीं तीन काव्यें' रचिलीं आहेत. १ लें शृंगारशतक, २ रें नीतिशतक व तिसरें वैराग्यशतक. हीं शतकें अत्यंत गोड व परिणामकारी आहेत. मराठींत यांचीं भाषांतरें वामन पंडितानें केलेलीं आहेत.

पृष्ठ ६५

जगन्नाथ पंडित—संस्कृतांतलि शेवटचा व तेजस्वी कवी. 'भामिनी विलास' नांवाचें सुंदर काव्य रचिलें. यांतलि पहिल्या भागाचें नांव 'शृंगार-विलास' असून शेवटच्याचें 'शांत-विलास' असें आहे. यानें 'लवंगी' नांवाच्या यवनीशीं लग्न केलें होतें. तिला पावन करण्याकरतांच 'गंगालहरी' नांवाचें जगद्विख्यात काव्य यानें रचिलें असें म्हणतात. याचा काळ अकबर-जहांगिर बादशहाचें वेळेस होता.

पृष्ठ ६८

सामाजिक—समाजांतलि एक व्यक्ती.

बहुश्रुतपणा—पुष्कळ ज्ञान ऐकून आलेला शहाणपणा.

पृष्ठ-६९

"...तर याप्रमाणें जुन्या कवींच्या यशोरूप देहाचें जसें रक्षण केलें..." ही कीर्तनाची प्रथा पडल्यामुळें व हरिदासांनीच जुन्या कवितांचा वारंवार उपयोग

केल्यामुळें लोकांच्या दृष्टिपथांत ही कविता फार आली व अशा रीतीनें त्यांच यश म्हणजे ही कविता आयतीच राखिली गेली; व पुढें होणारे जे कवी त्यांचीही कविता आतां कीर्तनांत उपयोगिली जाणार असल्यानें तिलाही हें पोषकच झालें. अशा रीतीनें दोघांनाही या कीर्तनापासून नफाच झाला.

चाहते—'चहा'-वाहवा-करणारे भक्त.

निबन्धाच्या या शेवटल्या भागांत कीर्तनप्रकारापासून जुन्या व नव्या कवींस तसेच देशी भाषेस झालेले फायदे क्रमवार काढून दाखवलेले आहेत.

पृष्ठ-७१

संपर्काचे--संसर्गाचे.

सुयंत्र--यंत्राप्रमाणें सुव्यवस्थित; ठीक.

वादास्पद—[वाद + आस्पद] वाद करण्यास योग्य.

पृष्ठ-७२

कलम क्रमांक तीन, किंबहुना या पुढील दोन लेखांकांत शास्त्रीबुवांची उपहासात्मक भाषेची मजेदार चमक पाहावयास सांपडते. ज्या व्यक्तीविषयीं शास्त्रीबुवांना बोलावयाचें असेल त्या व्यक्तीला एकदम जाऊन भिडेल अशा तऱ्हेचा कडकडीत उपहास यांचा असतो. "कोणी रावसाहेब......नेहेमीं पुकारा होतच असतो." इत्यादि वाक्यांचा भडिमार कोणा रावबहादुराच्या व्याख्यानावर आहे हें सांगवत नाहीं.

पृष्ठ-७३

प्रतिकूळ--विरुद्ध, उलट.

' राजदरबार व देवालय......दोन मुख्य स्थानें होत. 'वक्तृत्वाचा उपयोग मागें पाहिल्या लेखांकांत वर्णिल्याप्रमाणें एक तर राजकारणांत होतो व आतां नुकतेंच सांगितल्याप्रमाणें धर्माच्या व्याख्यानप्रसंगीं होतो. व अशा उपयोगामुळेंच वक्तृत्वाचा उदय व उज्जीवनही या दोन्ही ठिकाणींच होतें ! राजदरबार व देवालय हीं दोन ठिकाणें राजकारण व धर्मकारण यांचीं अनुक्रमें दर्शक होत.

आर्यसमाज--संस्थापक-श्रीस्वामी दयानंदजी. हा पंथ उत्तर हिंदुस्थानांतच आहे. धर्मानुयायांची संख्या साधारण १॥ लाख आहे. त्यांना मूर्तिपूजा व जातिभेद मान्य नाहीं. वेद हेच मुख्य मानतात.

प्रार्थनासमाज--१८७० सालीं या पंथास न्यायमूर्ती रानडे व डॉ. भांडारकर मिळाल्यानें हा पंथ महाराष्ट्रांत रुजला. यांना पुनर्जन्म व वेद अमान्य आहेत. तरी तुकाराम, रामदास, इ० ना हे मानतात. ख्रिस्ती धर्माची शिकवण त्यांच्यावर जास्त प्रतिबिंबित आहे.

पृष्ठ-७४

अभिज्ञता—जाणतेपणा.

बाळमित्र—कै. सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनीं चालवलेलें मुलांचें मासिक.

सुधारणुक,—सुधारणा (शास्त्रीबोवांच्या वेळचा विशिष्ट शब्द.)

पृष्ठ-७६

सहा रिपूंचें प्राबल्य,=काम क्रोध, लोभ मोह, मद, मत्सर हे सहा शत्रू ; त्यांचें प्राबल्य म्हणजे जोर.

तीन मोठे कवि—(१) होमर.-' इलियड ' व 'ऑडिसी'

(२) व्हर्जिल,-एनीड

(३) मिल्टन.-' पॅरडाइज लॉस्ट ' हीं काव्यें.

या पानांतील वाक्यांचा परस्परांशीं विरोध व कांहीं ठिकाणीं साधलेला समतोलपणा पहाण्यासारखा आहे.

पृष्ठ-७७

लौकिकांत--बाहेरच्या व्यवहारांत.

पृष्ठ-८०

" पण उद्देशाची तारीफ नेहमीं होतेच असें नाहीं. "

वक्तृत्वसभेसंबंधानें हें बोलणें आहे. वक्तृत्वसभांचा उद्देश ती कला वृद्धिंगत करण्याचा आहे व तो अत्यंत इष्ट आहे; पण तो साध्य करण्यास लागणारें उद्योगाचें बळ जें खर्च होतें आहे तेंही चांगलेंच आहे हें म्हणणें खरें असणार नाहीं. कारण कीं, हा जो उद्योग चालला आहे, तो इष्ट मार्गानें चाललेला नाहीं असें शास्त्रीबुवांचें म्हणणें आहे. चांगला उद्देश सिद्ध करावयाला इष्ट व चांगल्या उद्योगाची गरज आहे.

पृष्ठ-८२

विकार होणें--छाप बसणें

भरभर,--भरभराट

उपमर्द--अपमान.

पृष्ठ-८५

विभु रचणें. व्यूह रचणें, बेत करणें

अलनास्कर—अरबी भाषेंतील सुरस गोष्टीमधील न्हाव्यानें सांगितलेल्या गोष्टींतील नायक. शेखमहंमदाप्रमाणें मनोराज्यें करण्यांत दंग झालेला गृहस्थ.

'**उत्तेजनास** ' **किंवा** ' **वर्धनास** '--हे शब्द त्या वेळच्या त्या सभेच्या पत्रकांतील आहेत.

नेटिव--एतद्देशीय, पण हा शब्द हिंदुस्थानांतील लोकांस प्रथम इंग्रजांनीं लावला. तें बरें होतें पण हाच शब्द पुढें आपले लोकच आपणांस लावूं लागले!

चहा बुंद–चहा व बुंद म्हणजे कॉफी.

या व पुढील पानावरील मजकूर किती सफाईदार व सहज रीतीनें लिहिलेला दिसतो, जणुं शास्त्रीबोवा बोलताहेत असा भास झाल्यासारखा वाटतो. बाजू जोरदार रंगविण्याची शास्त्रीबुवांची हातोटी, त्यांची निर्भीड पद्धति व भाषेची साहजिकता येथें पूर्ण प्रत्ययास अलेली आहे.

पृष्ठ-८६

गौतम--न्यायसूत्राचा कर्ता. (इ. स. पू. ५०० सुमारें)

व्यास--महाभारत, अठरा पुराणें इ०चा कर्ता. (इ. स. पू. ३००)

पाणिनी—संस्कृत व्याकरणकार, अष्टाध्यायी कर्ता (इ० स. पू. ८००)

रेफिल---इटालींतील सुप्रसिद्ध चित्रकार. याच्या चित्रावरून चित्रें काढण्याची नवी पद्धति नंतरच्या चित्रकारांनीं काढली; एवढेंच नव्हें तर सर्व निसर्गाकडे पहाण्याची कलात्मक दृष्टीच यानें बदलली !

पृष्ठ-८७

......" वक्त्यांचे वर्ग हे......अशक्य होत. "

ज्याप्रमाणें हिरे हे कारखान्यांत कृत्रिम रीतीनें करणें शक्य नाहीं त्याप्रमाणें शाळा घालून उत्तम वक्ते निर्माण करणें हेंही शक्य नाहीं असें शास्त्रीबुवांचें म्हणणें. (याच पानांत खालीं पुनः असलीच कल्पना आली आहे.)

पृष्ठ–८९

विपन्न—,(विपद्,-संकट यापासून) संकटग्रस्त.

पृष्ठ–९०

चर्मपत्रांत— चामड्याच्या तुकड्यांत.

किताब—, पदवी (फारशी शब्द)

तरंग—विचार.

पृष्ठ–९१

......" मूळच्या संकल्पांत व सिद्धींत पडलेली तफावत......" मूळचा मेकॉलेसाहेबानें ठरविलेला उद्देश व त्याप्रमाणें झालेली सांगता यांतील फरक. मूळ उद्देश असा कीं, इंग्रेजी शिकलेले नवे लोक इतरांसही तसेंच शिकवतील, पण झालें असें कीं,हे लोक स्वतः च्या चैनींत गुंग झाले व त्याचे इतर लोकांच्या शिक्षणाकडे लक्षच गेलें नाहीं. अशा तऱ्हेनें तो मेकॉलेचा उद्देश तडीस गेला नाहीं असें शास्त्रीबुवाचें म्हणणें !

पृष्ठ–९२

या शेवटच्या वाक्यांत पैशानेंच सर्व कामें होत नाहींत, त्याला स्वतःचे असें कांहीं भांडवल लागतें हें सांगण्याकरतां साधा वनस्पतींचा दृष्टान्त घेतलेला आहे. वनस्पतीला वाढ होण्यास जसें पाणी हवें पण नुसतें पाणी असूनही उपयोग नाहीं त्याला त्या वनस्पतीचें बीं प्रथम हवें. बियाशिवाय नुसत्या पाण्यावर आपोआप वनस्पती जशा उगवत नाहींत. त्याप्रमाणें वक्तृत्वगुण अंगांत असल्याशिवाय इतर बाह्य साधनांनीं त्याला फुलविण्याचा प्रयत्न करणें फोल आहे. प्रथम वक्तृत्वगुण आहे किंवा नाहीं, त्याची चौकशी करावी व नंतर तेथें त्याच्या वृद्धीचे प्रयत्न करावे असें शास्त्रीबुवाचें म्हणणें आहे.

पृष्ठ–९४

लाखोगणती—लाखांनीं गणती म्हणजे मोजणी आहे ज्यांची असे, एकंदर अर्थ पुष्कळ.

कृतार्थता—साफल्य.

पृष्ठ–९५

जिनगर--माती,शाडू इत्यादिकांच्या मूर्ती बनविणारे.

......"फार तर काय पण आमचे पुस्तकच त्याच एके रीतीनें **खंडनहोय**'

...या वाक्यांत स्वतःच्या पुस्तकाचा खरा व सात्विक अभिमान त्यांनीं प्रगट केला आहे तो योग्यच आहे.

पृष्ठ-९६

' महाकविप्रमाणें वक्तृत्व हा गुण देखील देवाकडूनच जन्मतः मनुष्यास प्राप्त होतो ' या मताचें खंडन शास्त्रीबुवांनीं पुढच्या परिच्छेदांत उत्कृष्ट रीतीनें सिद्ध करून दाखविलें आहे.

संस्कारप्रयोगाची--संस्कार म्हणजे विशिष्ट क्रिया. हिरा, मूळ स्थितींतून काढल्यावर त्याला पैलू जे पाडतात त्याला त्या हिऱ्याचें संस्करण म्हणतात.

जन्मसिद्ध--जन्मल्याबरोबरच तयार असलेले.

पृष्ठ-९७

अर्थसंगति--अर्थाची जुळवाजुळव.

वक्तृत्ववृद्धीच्छु—वक्तृत्वाच्या वाढीची इच्छा करणारे.

अंगविक्षेप—अभिनय.

पृष्ठ-९८

यथार्थ बुद्धी करणें--त्या त्या वक्त्यांचे खरे गुण लोकांना सांगून त्यांच्याविषयीं लोकांचें खरेंखरें व स्पष्ट मत करणें.

अप्रमाण--खोटे, पुरावा नसलेले.

मुखश्री—मुखवट्याची शोभा.

पृष्ठ-१००

......'श्रोत्यांच्या अज्ञानानें व अनभिज्ञतेनें किती..............' किंमत श्रोते-ऐकणारे-ठरवीत असतात; पण श्रोते जर अज्ञानी व अजाणते असले म्हणजे अर्थातच वक्त्याची किंमत त्याच्या खऱ्या किंमतीपेक्षां जास्त ठरते. त्याला उद्देशून हें लिहिणें आहे.

वळवाचा पाऊस—उन्हाळ्यामध्यें एकाएकीं गडगडून पडणारा पाऊस. हा फार वेळ टिकत नाहीं. पण जोराचा पडतो.

पृष्ठ-१०१

औदासीन्य व दुजेभाव--उदासीनता, निरुत्साह व परकीपणा.

प्रतिष्ठा--मोठेपणा.

पृष्ठ-१०४

या स्तंभापासून पुढें लेखांक संपेपर्यंत श्रीस्वामीदयानंद-आर्यसमाजाचे संस्थापक यांच्याविषयींचें शास्त्रीबुवांचें मत प्रकट झालें आहे. शास्त्रीबुवा निःस्पृह व प्रसंगविशेषीं कडक असत त्याचें प्रत्यंतर पुरेपूर पहावयाचें असल्यास एवढा भाग वाचला कीं पुरें! वस्तुतः पाहतां श्रीस्वामी दयानंदजीवर हा उपहासाचा ताशेरा जो इतका झडतो आहे तो अस्थानीं आहे. असेंही वाटण्याचा संभव आहे! शास्त्रीबुवांच्या मनाचा प्रश्न सोडून दिल्यास मात्र त्यांचा यापुढचा उपाहासात्मक भाषाविलास पाहण्यासारखा आहे.

उपहास—एकाद्याविषयीं निंदाव्यंजक बोलणें पण हें बोलणें तर असें असावें कीं, ज्याविषयीं आपण बोलतों आहोंत त्यांस त्याची जाणीव होऊं नये. यास उदाहरण, अत्तराचा फाया घेऊन त्यानें जर एकाद्यास टोंचलें तर शरीरास थोडीशी जाणीव होईल. पण तो फाया काढून घेतल्यावर टोंचलेल्या ठिकाणीं फक्त अत्तराचा वासच रहावा!

विषाद—खेद.

भद्रपुरुष—कल्याण (?) करणारे.

पृष्ठ-१०५

निर्वाण, निर्ममत्व—निर्वाण म्हणजे मोक्ष-व त्या मोक्षप्राप्तीपासून येणारी निःसंगता.

बरें झालें शास्त्रीबुवांस लवकर आठवण झाली म्हणून! नाहींतर विचाराच्या ओघांत किती वाहावले असते सांगतां यायचें नाहीं.

पृष्ठ-१०६

सद्धर्मविवेचनेच्छु—चांगल्या धर्माच्या विचाराची इच्छा करणारे. —न्या० रानड्याच्या विषयीं तर शास्त्रीबुवा बोलत नाहींत? —

पृष्ठ-१०८

परिव्राजकाचार्य—परिव्राजक म्हणजे संन्यासी, आणि त्यांतील आचार्य म्हणजे मुख्य. उपहासानें हें विशेषण योजलें आहे.

पंडितंमन्य—स्वतःस खोटेंच पंडित मानून घेणारा!

पृष्ठ-१०९

अकांडतांडव—तांडव हा नृत्याचा एक प्रकार आहे. हें नृत्य शंकराचें फार आवडतें आहे. (येथें 'वृथा गडबड' हा अर्थ.)

धुरंधर, अध्वर्यु—'धुरा म्हणजे जूं' धरणारे–, पुढारी.

जुक्ति–युक्ति– हिंदींत 'य' चा 'ज' होतो.

अजेयत्वानें—कोणी जिंकणारा नाहीं या भावनेनें.

पृष्ठ–११३

ग्रंथ माजणें—ग्रंथ मोठा होणें.

अश्वमेध—यज्ञाचा एक प्रकार, यांत घोड्याचा बळी देत असत. सगळें जग जिंकण्याची खूण म्हणून एकादा घोडा मोकळा सोडीत व कोणाचाही अटकाव न होतां तो परत आला की त्या घोड्याचा मालक दिग्विजयी ठरे!

श्रीरामानें केलेला अश्वमेध व लवानें अडविलेला घोडा याचें वर्णन विद्यार्थ्यांनीं वाचलें असेलच!

पृष्ठ–११४

रसवंती, वाणी--वाचा.

पृष्ठ–११५

मडमांचें गल्लचूर्ण,—साहेबलोकच पूर्वी तोंडास 'पावडर' लावीत असत,–गल्ल म्हणजे गाल त्यांवर लावण्याचे चूर्ण म्हणजे भुकटी.

फल्ले--सोंगे, पदर.

परिपाक--परिणाम.

'**मतलबसिंधू, गडबडाध्याय, गोलंकार**,'—हे शब्द उपहासानें वापरलेले आहेत–'धर्मसिंधू' म्हणण्याचे ऐवजीं यांचें ठिकाणीं स्वतःचा स्वार्थ होता असें शास्त्रीबुवांस म्हणण्याचें असल्यानें त्यांस 'मतलब-सिंधू' म्हटलें आहे.

शास्त्रीबुवांची भाषा ऐन बहारींत डौलानें कशी नटलेली आहे हें वरच्या लिखाणावरून दिसून येईल. एकाद्याची कींव करावयाची असली म्हणजे त्याच्या वर्मी बरोबर लागतील अशी शब्दयोजना शिकावयाची असेल, तर शास्त्रीबुवा-कडूनच शिकावी!

या विभागांत वक्त्याला लागणारे गुण जन्मतःच सिद्ध असलेले व प्रयत्नतः साध्य होणारे सांगण्यांत येणार आहेत.

पृष्ठ–११९

हृदयवृत्ती—हृदयाचा कल.

पृष्ठ-१२१

भांगेंत तुळस—वाईटांतून चांगली गोष्ट निघणें यास हें सांप्रदायिक वाक्य उपयोजितात.

पृष्ठ--१२२

खुद्द खाशा स्वारीचाच—गव्हर्नर जनरल हेस्टिंग्सचाच.

पृष्ठ-१२४

उद्दामता—तेजास्विता.

पुराणांतील वांगीं पुराणांत—जें पुराणांत वाचलें किंवा जें पुराणिकानें सांगितलें तें आचरणांत कोण पाळणार! उपदेश जागच्या जागींच राहतो आणि वर्तन मनुष्याच्या लहरीप्रमाणेंच घडत असतें!

—' मराठी म्हणीविषयीं चार शब्द '-वि. वा. भिडे.

साधकबाधकप्रमाणें--एकाद्या विषयासंबंधीं अनुकूल वा प्रतिकूल मुद्दे मांडणें यासच साधक-बाधक प्रमाण म्हणतात.

पृष्ठ-१२५

बहुश्रुतत्व--फार ऐकल्यामुळें आलेला शहाणपणा.

फैसला—निकाल.

पृष्ठ-१२६

तार्किकता--तर्काच्या आधारानें विषय समजावून सांगण्याची हातोटी.

अर्थविशदत्व--खोल अर्थ फोडून, विवरून स्पष्ट रीतीनें मांडण्याची पद्धत.

पृष्ठ-१२७

लकाकी,-तेज, पाणी.

पृष्ठ-१२८

"युरोपच्या स्थितिविशेषाला लागू ज्या गोष्टी त्या इकडे लागतीलच असें नाहीं ......" युरोपखंडांत जी गोष्ट होऊं शकेल तीच गोष्ट तशीच आशियाखंडांत होईल असें मानणें चुकीचें आहे. कारण प्रत्येक खंडाचे स्वतःचे असे विशेष असतात. उदाहरणार्थ युरोपखंडातील लोक स्वभावतःच थोडेसे आधिभौतिकवादी आहेत, तर आशियाखंडांतील लोक अध्यात्मांत शिरणारे आहेत हे त्या त्या खंडाचे विशेष होत. तेव्हां या विशेषाकडे दृष्टी ठेवून कोणतेही अमलांत आणावयाचे जे उपाय ते अमलांत आणावेत. 'सरसकट बारा टक्के' हें चालावयाचें नाहीं.

पृष्ठ-१२९

अत्युक्तीचें--अतिशयोक्तीचें.

समाप्त

परिशिष्ट पहिलें

—प्रश्नपत्रिका—

१ वक्तृत्वाची व्याख्या देऊन तिचा लोकसत्तात्मक राज्याशीं संबंध कितपत आहे हें दाखवा.

२ ' वक्तृत्वगुणाचा फैलावा होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात हें डेमॉस्थेनिसाचे उदाहरणावरून सिद्ध करा.

३ ' वक्तृत्वास कोणच्या परिस्थितीची, गुणांची व कालाची आवश्यकता आहे ' तें उदाहरणें घेऊन दाखवा.

४ ग्रीस, रोम यांतील वक्तृत्वाच्या शेवटच्या पायरीस पोंचलेल्या दोघां वक्त्यांची **तुलनात्मक दृष्टीनें** माहिती सांगा.

५ **टीपा लिहा** (१) फिलिपिक् , (२) हेस्टिंग्सवर आरोप, (३) क्याटिलैन कट, (४) बर्क, (५) सिसेरो, (६) सिनियस, (७) साडे तीन शहाणे.

६ ' वक्तृत्व ' गुणाच्या अभिवृद्धीची कारणें या व इतर कलांशीं या बाबतींत तुलना करा.

७ प्राचीन काळीं आपल्या इकडे ववतृत्व प्रगट होतें असें तुम्हांस वाटतें काय ? तसें कां वाटतें याचीं सोदाहरण कारणें तुम्ही देऊं शकाल काय ?

८ " वक्तृत्व कला ही स्वभावतःच अचिरस्थायी आहे " या विधानाची चर्चा करा. वक्तृत्वाची व्याख्या तुमच्या शब्दांत अलीकडील अर्थानें द्या.

९ बाजीराव, पहिले व दुसरे आणि शिवाजी यांना वक्ते म्हणतां येत असल्यास त्या तिघांच्या भाषणांत परिणामीं कोणकोणते गुण होते ? ' प्रसंगामुळेंच त्यांची वक्तृत्वबुद्धी जगांत चमकली' असें विधान केल्यास तुमचें त्यावर काय मत आहे ?

१० 'मनुष्याच्या करणीवरून त्याच्या अंगीं असणाऱ्या निरानिराळ्या गुणांचें अनुमान करतां येतें ' हें खरें आहे काय ? सोदाहरण सिद्धी द्या.

११ राजकारणाचे आधीं धर्मकारणाचा जन्म कां झाला व आपल्या देशांतच तो तसा कां व्हावा याचीं कारणें द्या.

१२ कीर्तनाची प्रथा कोणी पाडली ? तिचा उपयोग महाराष्ट्रास व देशभाषेस कसा झाला तें सविस्तर सांगा.

१३ " राष्ट्राची आद्यस्थिति ही मनुष्याच्या आद्यस्थितीसारखी असते " हें खरें आहे काय ? असल्यास कसें ?

१४. रामजोशी सोलापुरकर, अनंत फंदी व अमृतराय यांच्याविषयीं माहितीच्या थोडक्यांत टीपा देऊन रामजोशांच्या व अमृतरायाच्या कविता कशा प्रकारच्या होत्या तेंही थोडक्यांत लिहा.

१५. शास्त्रीबोवांच्या उपहासात्मक विवेचनपद्धतीचें वर्णन करा व उदाहरणादाखल थोडेसें लिहा.

१६. शास्त्रीबुवांच्या मनांत वक्तृत्वकलेपासून काय काय अपेक्षित कार्यें होतील असें होतें ? वक्तृत्व कला वाढवण्यास कोणच्या गोष्टींची मुख्य गरज आहे व ती कां हें सविस्तर सांगा.

१७ " राजदरबार किंवा देवालय हींच वक्तृत्वाचा प्रकाश होण्याचीं दोन मुख्य साधनें होत "–या वाक्याचा संबंध कोणाकडे आहे ? वरील विधानाचें सत्यत्व पटवून द्या.

१८ वक्तृत्वोत्तेजक सभेची माहिती देऊन अशा सभांचे उद्देश काय होते व ते कितपत सिद्धीस गेले या विषयींचें शास्त्रीबुवाचें मत द्या.

१९ शास्त्रीबुवांनीं केलेल्या वर्णनावरून तुम्हांस स्वतःस त्यांच्या वेळच्या काळाचें स्वरूपाबद्दल काय वाटतें ?

२० एतद्देशीय लोकांस इंग्रेजी शिक्षण देण्याबद्दल शास्त्रीबुवांचें काय मत होतें ? मेकॉलेसाहेबांचा ' हेतू ' कितपत सिद्धीस गेला असें त्यांचें म्हणणें आहे ?

२१ टीपा लिहाः—(१) बाबू केशवचंद्र सेन. (२) रावबहादुर रानडे, (३) स्वामी दयानंद. (४) बाबू प्रतापचंद्र.

२२ वक्त्यास अत्यंत आवश्यक गुण कोणते व ते प्रयत्नानें माणसास साध्य करून घेतां येतील काय ? सोदाहरण सांगा.

२३ या कलेपासून मानवजातीस काय फायदा झाला ? ' वाक्शस्त्राचें तीव्रत्वही प्रतिपक्षी जनास अत्यंत भयावह असतें ' हें कसें काय ?

२४ शास्त्रीबुवांची भाषाशैली कशी काय आहे ? त्यांच्या भाषेंतील वैशिष्ट्य तुम्ही दाखवूं शकाल काय ?–

२५ ' वक्तृत्व ' निबंधाच्या एकंदर उठावाबद्दल तुमचें काय मत आहे ? निबंध बांधणींत ढिसूळ आहे असें तुम्हांस वाटतें काय ?

मॅट्रिक मराठी गाईड.

लेखकः–**दत्तो रामचंद्र कानेगांवकर** बी. ए. (ऑनर्स)

मुंबई विद्यापीठानें १९३६-३७ सालांकरतां नेमलेल्या संपूर्ण अभ्यासक्रमावर विद्यार्थ्यांस अत्यंत उपयोगी, थोडक्या वेळांत भरपूर माहिती देणारें असें हें गाईड आहे. प्रत्येक पुस्तकावर भरपूर प्रश्न देऊन ते सोडवून दिलेले आहेत. शिवाय अर्थाच्या टीपा व टीका, मार्मिक व सोप्या भाषेंत दिलेल्या आहेत. प्रत्येक पुस्तकाचा सारांश दिल्यानें याची उपयुक्तता फारच वाढली आहे. व्याकरण, छंद, अलंकार, समास, व्युत्पात्ति इ० साठींही वेगळीं ३०–४० पृष्ठें घातलीं असून विद्यापिठाचे धर्तीवर पेपर्स देऊन ते सोडवून देण्याची सोपी रीत सोबत जोडली आहे. अशा रीतीनें प्रत्येक विद्यार्थ्यास अत्यंत आवश्यक असें हें 'गाईड' झालेलें आहे. इतकें असून २०० पानांच्या या पुस्तकाची किंमत अवघी एक रुपया. आमचा वक्तृत्व निबंध घेणारास हें 'गाईड' पाऊण पट किंमतीस देऊं. वक्तृत्व निबंधास जोडलेलें 'कुपन' भरून दिल्यास ज्या बुकसेलरकडून तें पुस्तक घेतलें असेल त्याच्याकडून हें गाईड पाऊणपट किंमतीस मिळेल, अगर चित्रशाळा पुणें या पत्त्यावरहि मिळूं शकेल.

कुपन–येथें फाडावें

श्री. रा. रा. मॅनेजर चित्रशाळा प्रेस, पुणें–यांसी—

सा. न. वि. वि.

मला तुम्ही प्रकाशित केलेलं 'मॅट्रिक मराठी गाईड' हवें आहे. सोबत बारा आण्यांचीं तिकिटें–मनिऑर्डर–पाठवीत आहे. बुक पोष्टानें रवाना करावें. क. लो. हे. वि.

माझा पत्ता.—

पूर्ण नांव ______________________

पत्ता ______________________

गांवाचें नांव __________ **पोष्ट** __________